

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ekim devrimi sonrası türkiye tarihi

I

sscb bilimler akademisi

ulusal kurtuluş savaşı / yeşil ordu TKP'nin kuruluşu
sovyet türk dostluğu
emekçi kitlelerin durumu ve mücadelesi
İzmir işçi kongresi
dünya ekonomik krizinde türkiye
II. dünya savaşı sırasında iç ve dış politika
türkiye'de anarşikan emperyalizminin güçlenmesi
1940. yıllarında devlet ve özel girişimcilik

bilim
yayıncılık

Bilim Yayıncılık Limited Ortaklığı
Piyerloti Cad. 21/1 Çemberlitaş - İstanbul

EKİM DEVRİMİ SONRASI TÜRKİYE TARİHİ

SSCB BİLİMLER AKADEMİSİ

**Çeviren :
A. Hasanoglu**

SSCB Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü, Azarbaycan SSC Bilimler Akademisi Yakın ve Orta Doğu Enstitüsü ve Ermenistan SSC Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Bölümü, bilim görevlilerince hazırlanan ve «İzdatelstvo Nauka» (Bilim Yayınevi) tarafından 1968 yılında Moskova'da basılan «*Noveyşaya İstoria Turtsii*» (Çağdaş Türkiye Tarihi) adlı eser, Bilim Yayınları tarafından çevirisi yaptırılarak *Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi* adı ile iki kitap halinde yayına hazırlanmış ve beş bölümün yer aldığı bu birinci kitap, Temmuz 1978 tarihinde İstanbul'da Özdem Kardeşler Matbaasında dizdirilip bastırılmıştır.

İÇİNDEKİLER

Redaksiyon Kurulundan	7
Giriş	9
1918 - 1923 Yıllarında Türkiye'de Ulusal Kurtuluş Savaşı	27
Bağımsızlığı Güçlendirme Savaşı (1923 - 1929)	103
Dünya Ekonomik Buhranı Döneminde Türkiye (1929 - 1933)	159
İkinci Dünya Savaşı Öncesinde İç ve Dış Politika (1933 - 1939)	211
İkinci Dünya Savaşı Sırasında İç Politika ve Uluslararası Durum (1939 - 1945)	261

Türkiye, gelişmekte olan Asya ve Afrika ülkelerinin büyük çoğunluğundan farklı olarak daha kapitalizmin genel krizinin ilk aşamasında politik bakımdan bağımsız bir devlet haline geldi. Büyük Ekim Sosyalist Devrimi'nin doğrudan etkisiyle başlayan Türkiye halkının ulusal kurtuluş hareketi, bir zamanların güçlü Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde Yakın ve Orta Doğu'nun ilk burjuva cumhuriyetinin kurulmasını sağladı.

Cumhuriyet rejimi yıllarında Türkiye halkının yaşamında önemli olaylar ve büyük değişiklikler oldu. Bu konuda Profesör A.F. Miller'in **Türkiye'nin Yakın Tarihi Üzerine Denemeler** adlı yapıtını anabiliriz. Ancak bu kitabın yayınlanışından bu yana 20 yıl geçti. 1965 yılında Profesör A.D. Novıçev'in **Türkiye: Kısa Tarih** adlı kitabı yayınlandı. Kitapta Türkiye tarihi 1870'lerden 1965'e kadar nisbeten dar kapsamlı olarak ele alınıyordu. Bu ise kaçınılmaz olarak kitaba çok geniş içerikli ama küçük bölümlerden oluşan bir özet niteliği veriyordu. Ayrıca Profesör A.M. Şamsutdinov'un **Türkiye Cumhuriyeti: Kısa Tarih Özeti** adlı broşüründe de Türkiye yakın tarihinin başlıca aşamaları özetlenmişti.

Geniş okuyucu ve bilim çevreleri için düşünülmüş olan bu monografi, en yakın dönemde (1917-1967) Türk Devleti'nin iç ve dış tarihinin daha ayrıntılı ve sistematik bir özetini vermektedir. Bu kitap, SSCB Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü, Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Yakın ve Orta Doğu Enstitüsü ve Ermenistan SSC Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Bölümü bilim görevlilerinden oluşan bir kurul tarafından hazırlanmıştır.

Monografinin bölüm ve kısımlarının yazılışına katılanlar şunlardır: «Giriş» Y. K. Sarkisyan; «Bölüm I. 1918-1923 Yıllarında Türkiye'de Ulusal-Kurtuluş Savaşı» A.M. Şamsutdinov («Taşnak-Türk Savaşı» adlı kısım Y.K. Sarkisyan tarafından yazılmıştır); «Bölüm II. Bağımsızlığı Güçlendirme Savaşı (1923-1929)» - I.V. Alibekov, Y.A. Bagirov, A.R. Bije, T.P. Dadaşev, F.Ş. Şabanov, N.Z. Efendiyeva; «Bölüm III. Dünya Ekonomik Buhranı Döneminde Türkiye (1929-1933)» - M.A. Kerimov, N.G. Kireyev, V.V. Tsıbulskiy; «Bölüm IV. İkinci Dünya Savaşı Öncesinde İç ve Dış Politika (1933-1939)» - R.P. Korniyenko («Ekonomik Durum ve Türk Yönetici Çevrelerinin İç Politik Doğrultusu» adlı kısım N.V. Kireyev ve V.V. Tsıbulskiy'in katılmasıyla hazırlanmıştır); «Bölüm V. İkinci Dünya Savaşı Sırasında İç Politika ve Uluslararası Durum (1939-1945)»

P.P. Moiseyev; «Bölüm VI. İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türkiye (1945-1950)» - G.Z. Aliyev; «Bölüm VII. Demokrat Parti Yönetimi (1950-1960)» - A.P. Baziants; R.P. Kondakçyan; «Bölüm VIII. 1960 Devrimi'nden Sonraki Sosyo-Ekonomik Gelişmeler» - M.A. Gasratyan.

GİRİŞ

Yarıfeodal Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist devletlerin yarısömürgesi haline dönüşmesi süreci XIX. yy'ın sonuna doğru tamamlandı. Bu ekonomik ve politik egemenlikte İngiliz ve Fransız kapitalistleri ön plândaydı. Büyük devletlerin rekabet mücadelesine neden olan Alman himayesinin Osmanlı İmparatorluğu'na hızla nüfuzu ise ancak 1880 yıllarında başladı.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Fransa'nın Türkiye'deki sermaye yatırımları 2 milyar 240 milyon frankı, Almanya'nın yatırımları 1 milyar 280 milyon frankı, İngiltere'nin yatırımları ise 750 milyon frankı bulmuştu.

Fransız kapitalistlerinin Osmanlı İmparatorluğu bankalarındaki payı % 59, Almanların % 22, İngilizlerin % 6,8 idi. Türkiye maden çıkarma sanayiinde toplam yatırımların % 76,5'i Fransız, % 6,6'sı İngiliz, % 4,4'ü Alman, % 12,5'i ise diğer ülkelerin sermayelerine aitti. Ancak Alman emperyalistleri daha savaş başlamadan önce Türkiye'de demiryolu yapımında birinci sıraya iyice yerleşmişlerdi.

İngiliz kapitalistlerinin üstün bir yer elde ettikleri

ticaret; emperyalist devletlerin Türkiye'ye nüfuzunda önemli bir kanaldı. Yabancılar, kapitülasyon rejimiyle sağlanan büyük ayrıcalıklardan yararlanıyorlardı.

1881 yılında Avrupalı kreditorler tarafından kurulan Düyunu Umumiye'nin baskısı Osmanlı İmparatorluğu halkları için son derece ağırdı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Düyunu Umumiye'de yaklaşık 9 bin memur çalışıyordu ve Türk hazinesi bu memurlara her yıl 400 bin liradan fazla para ödüyordu. Türkiye'de devlet gelirlerinin büyük bir bölümü, özünde İngiliz-Fransız sermayesine hizmet eden bu yabancı örgüte gidiyordu. Toplam tutarı 144 milyon sterline ulaşan Düyunu Umumiye tahvillerinin % 80'i Fransız yatırımcılara aitti. Tütün ürününü denetleyen ve tütün alımı konusunda ayrıcalığa sahip olan Fransız şirketi (Reji) tütün ekicisi Türk köylüleri için son derece ağır bir yükü. Tüm tütün mamullerinin üretimi ve satışı bu şirketin elindeydi. «Reji», 150-200 bin tütün ekicisi aileyi sömürerek büyük kârlar sağlıyordu. Şirket, tütünü köylüden kilosu 4,3 kuruştan alıyor, dünya pazarına ise 31 kuruştan sürüyordu.

İngiliz ve Fransız kapitalistlerinin elinde bulunan Osmanlı Bankası, Türkiye'nin yabancı sermaye tarafından köleleştirilmesinde bir diğer araçtı. Bu banka sınırsız ayrıcalıklardan yararlanıyor ve devlet maliyesini denetim altında tutuyordu.

Emperyalistler, izledikleri soygunculuk politikasında, yerli sanayi ve ticaretin her türlü gelişme olanağını engelleyen ülkede hüküm süren feodal-bürokratik istibdatı, loncaları ve iç gümrük duvarlarını kıskançlıkla koruyan Padişahlık rejimine dayanıyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım son derece ge-

riydi. Köylülerin büyük çoğunluğunun toprağı yoktu. İşlenen tüm toprakların % 65,5'i, kırsal nüfusun ancak % 5'ini oluşturan büyük toprak ağalarına aitti. Oysa kırsal nüfusun % 87'sine toprağın yalnızca % 31,4'ü düşüyordu, köylülerin % 8'inin ise hiç toprağı yoktu.

Türk köylüsü, gücünü aşan vergilerden, toprak ağalarının, tefecilerin sömürsünden ve yöneticilerin baskılarından şikâyetçiydi.

Özellikle Türklerin dışındaki uluslardan olan emekçiler, Araplar, Makedonyalılar, Ermeniler, Kürtler ve diğerlerinin durumları daha da kötüydü. Padişahlık Türkiyesi, boyunduruğı altına aldığı halkları özümlemek (asimile etmek) istiyordu. Türk olmayan halklar, en basit insan haklarından bile yoksundular. Despotik rejim, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli halk katmanlarından hoşnutsuzluk yaratıyordu.

Genç Türk burjuvazisinin ve liberal toprak ağalarının çıkarlarını savunan ve XIX. y.y.'ın son yıllarında Jöntürkler tarafından kurulan «İttihat ve Terakki» Partisi padişahın sınırsız egemenliğine karşı çıktı. Jöntürkler, giderek güçlenen mutlakiyet aleyhtarı gösteriler ortamında Padişahlık rejimine düşman olan öteki politik örgüt ve gruplarla ortak eylemlere girdiler. 1908 yılında burjuva devrimini yaptılar ve meşrutiyeti ilân edip iktidarı ele geçirdiler.

«İttihat ve Terakki» Partisi, iktidara geçtikten sonra devrim öncesinde verdiği tüm sözleri unuttu. Jöntürkler Hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu halklarının durumunu iyileştiremedi ve ülkeyi yarisömürge bağımlılığından kurtaramadı.

Feodal-despotik baskı altındaki çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu halkları, daha büyük zulümlerle karşı karşıya kaldılar. Aynen öncelleri gibi «Osman-

lıcılık» (*) doktriniyle hareket eden Jöntürkler, ÷lke-
deki Türk olmayan halkları zor kullanarak özüm-
lemek istiyorlardı. ÷lkede tek bir Osmanlı ulusundan
başka hiçbir ulus bulunmadığını söylüyorlardı.

«Osmanlıcılık» doktrinin iflas ettiğine ve bu dok-
trinin imparatorluğu dağılmaktan kurtaramayacağına
inanın bazı Jöntürkler Balkan Savaşları'ndan (1912 -
1913) sonra yeni bir doktrin olan «Türkçülüğü» (Pan-
türkizm) ortaya attılar. Bu doktrinden, iç politikadan
Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan halkları-
nı zorla ve baskıyla özümlemek, dış politikada ise ya-
yılmacı amaçlarını gerçekleştirmek için, yani Türkçe
konuşan ve Boğaziçi'nden Altay'a kadar uzanan top-
raklarda yaşayan bütün halkları kendi egemenlikleri-
ne bağlamak özlemi için yararlandılar. Jöntürkler,
bundan başka, İslâm dinine inanan bütün halkların
Türk egemenliği altına alınması demek olan Panisla-
mizm doktrinini de kullandılar. Saldırgan amaçlar
izleyen Jöntürkler Alman askeri görevlisi Liman Von
Sanders'in yardımıyla orduyu baştan sona yeniden
kurmaya ve silâhlandırmaya başladılar. Jöntürklerin
iktidarda olduğu yıllarda, diğer devletleri Osmanlı İm-
paratorluğu'nun ekonomik ve politik yaşamından
uzaklaştırmak ve burada kendi egemenliğini kurmak
için hesaplar yapan Alman emperyalistleri Jöntürkle-
rin maceracılığını her yola başvurarak körüklediler.
Buna karşılık «İttihat ve Terakki» yönetimi Almanya'-
yı açıkça Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma yanlısı
olan Müttefik ÷lkelerin girişimlerine karşı, ÷lke bü-
tünlüğünün «koruyucusu» ve «savunucusu» olarak

(*) Jöntürkler «Osmanlıcılık» doktriniyle Osmanlı İmpara-
torluğu uyruğundakilerin hepsini tek bir Osmanlı ulusu haline
getirmek istiyorlardı.

görmüştür. Oysa ki Almanya, Rus toprakları ve İngiliz etkisi altındaki topraklar konusunda kendisi de yayılmacı plânlara sahipti. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na Üçlü İttifak'ın yanında katılmasını önceden belirlemiştir. 2 Ağustos 1914 tarihinde, yani savaşın başlamasından iki gün sonra Türk ve Alman hükümetleri arasında gizli bir askeri anlaşma imzalandı. Almanya'yla yapılan gizli ittifakı saklamak ve seferberlik için zaman kazanmak üzere Jöntürkler Hükümeti 3 Ağustos'ta tarafsızlığa ilişkin bir deklarasyon yayınladı. Harbiye Nazırı Enver Paşa, bu amaçla 5 Ağustos'ta İstanbul'daki Rus elçisi Girs'le sözde Türkiye'nin Antant'ın yanında savaşa girmeye hazır olduğu konusunda görüşmelere başladı.

Alman hayranı olan Enver Paşa'nın hükümetteki taraftarları azınlıkta oldukları halde başlıca devlet yönetim çarklarını ellerinde tutuyorlardı. Ötekiler artık Alman hayranlarının baskısına karşı çıkamıyorlardı. Enver Paşa'nın onayı ve Akdeniz'i denetleyen İngiliz-Fransız Filosu'nun göz yumması sonucu Alman savaş gemileri «Göben» ve «Breslau» Çanakkale Boğazı'na girdiler.

12 Ekim 1914'te «İttihat ve Terakki» Partisi Merkez Komitesi'nin yaptığı toplantıda savaşa girme kararı alındı Jöntürk partisinin tanınmış kişilerinden Mevlân-zade Rıfat'ın anılarında ileri sürdüğüne göre, Enver Paşa, Türkiye'nin savaşa Almanya safında katılması gerektiğini kanıtlamaya çalışırken şunları belirtmişti: «Almanya, Mısır'ı, Kafkasya'yı ve hatta İran'ı geri almamıza razı oldu. Böylece hiç kuşkusuz Turan yolunu açabilecek ve Türk birliğini gerçekleştireceğiz.»

22 Ekim'de, Türk Donanmasına komuta eden Al-

man Amiralî Suşon, Enver Paşa'dan gizli bir emir aldı. Emirde şöyle deniyordu: «Türk Donanması Karadeniz'de egemenlik kurmalıdır. Rus Donanması'nı bulun ve bulduğunuz yerde savaş ilan etmeksizin saldırmın.»

29 ve 30 Ekim 1914'te Türk savaş gemileri, Feodosiya, Sivastopol, Odessa ve Novorossiysk'i topa tuttu. Bu ani saldırı karşısında Rusya Türkiye'ye savaş açtı.

Savaşın öteki ülkeler gibi Padişahlık Türkiye'si de yayılcı amaçlar izliyordu ve bunları gerçekleştirmek için dünya savaşına girdi. Jöntürk Hükümeti tarafından yayınlanan bir bildiride şunlar söyleniyordu: «Bizim dünya savaşına katılmamız ulusal idealimizle doğrulanacaktır. Ulusumuzun... ideali, bizi, imparatorluğumuzun, ırkımızın tüm dallarını kapsayacak ve birleştirecek doğal sınırlarını kurmak üzere Moskof düşmanını yok etmeye yöneltiyor.»

Rusya üzerine yürüyüşün başlıca girişimcisi ve esinlendiricisi olan Enver Paşa, Rus kuvvetlerinin Kafkasya'dan sürülmesini, İran'ın anti-Rus koalisyonuna bağlanması ve Rusya'nın müslüman halkı arasındaki geniş bir hareketin yükselmesi için gerekli bir koşul olarak görüyordu (*). Enver Paşa'nın düşüncesine göre, Türklerin «ulusal emelleri» Osmanlı İmparatorluğunun sınırları dışındaki müslümanların desteği olmaksızın gerçekleştirilemezdi.

(*) Jöntürkler yayılcı plânlarının gerçekleştirilmesinde 11 Kasım 1914'te Padişah tarafından ilân edilen «Cihad»a büyük umutlar bağladılar. Tüm müslümanların İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı «cihad»a çağırılması, böyle bir savaşın ilân edilmesiyle Antant içinde ciddi güçlükler doğacağını kabul eden Almanya'nın kışkırtmalarıyla gerçekleşmiştir.

Savaşın ilk aylarında bu maceracı plânlar Kafkas cephesinde çarpışan Rus ordularınca bozuldu.

Türk ordularının 22 Aralık 1914'ten 18 Ocak 1915'e kadar devam eden Sarıkamış harekâtında bozguna uğramasından ve 1915 yılı Şubat-Martı'nda Rus ordusunun Batı Ermenistan'da başarılı saldırısından sonra Malazgirt, Başkale, Şatah, Kotur, Arçes ve Van Türk ordularından temizlendi.

1916 Ocak ayında Rus orduları Kars-Erzurum yönünde saldırıya geçtiler ve Erzurum'u aldılar. Erzurum harekâtı sırasında (11 Ocak - 17 Şubat) Türkler 60 bini aşkın ölü verdiler.

Erzurum'un alınışı askeri-stratejik bakımdan büyük önem taşıyordu: Orta Anadolu'nun tehdidi söz konusuydu. Saldırıyı sürdüren Rus orduları Nisan'da Trabzon'u, Temmuz'da ise Erzincan'ı işgal ettiler.

Türk kumandanlığının Rus ordularını Doğu Anadolu'da işgal ettikleri mevzilerden uzaklaştırma denemeleri başarısızlıkla sonuçlandı. Türk ordusu öteki cephelerde de başarı kazanamadı. Alman - Türk kumandanlığının stratejik plânına göre, Suriye - Filistin cephesindeki Türk orduları Süveyş Kanalı'nı kesmek, kendi egemenliğini kurmak üzere Mısır'a daha sonra da Kuzey Afrika'ya sızmak zorundaydı. Ancak Süveyş Kanalı'na yapılan birçok saldırı İngilizlerin karşı saldırısıyla püskürtüldü. Aslında Mezopotamya cephesindeki Türk orduları, Ktezifon yönetimi altındaki İngilizleri ağır bir yenilgiye uğratmış ve Kut-el-Amar'da kuşatma altında bulunan İngiliz sevkiyat kolordusundan arta kalan askerler tutsak edilmişti.

İngiliz-Fransız orduları, Türk kumandanlığının en büyük kuvvetlerini Suriye-Filistin ve Mezopotamya cephelerinden, saldırı halindeki Rus Kafkası ordusuna

karşı göndermek zorunda kalmasından sonra saldırılarını arttırdılar.

Askeri harekâtlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün vilayetlerinin ekonomisini yıktı. Savaş durumundan yararlanan Jöntürk yöneticiler halkı soymaya başladılar. Halkın elindeki yiyecek maddelerini yok pahasına aldılar, ordunun gereksinimleri için hayvanlara elkoydular. Suriye-Filistin cephesindeki Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın da itiraf ettiği gibi, sadece bir ay içinde ilk Süveyş sevkiyatı için Araplardan 14 bin deve toplatılmıştı. Yüzbinlerce insan açlıktan ve hastalıktan öldü. Bu konuda Suriye ve Lübnan'da savaş yıllarında nüfusun % 40 oranında azaldığını söylemek yeterlidir.

Araplara karşı girişilen soyguncu davranışlar ve baskılar, tüm Arap vilayetlerinde genel bir kin ve kızgınlık uyandırıyor. Türk yöneticilerinin Suriye, Lübnan, Filistin ve Irak'ta hazırlanan genel ayaklanmayı önceden haber almış olmalarına karşın Araplar yine de Hicaz'daki isyan nedeniyle büyük boyutlara ulaşan çete savaşına girdiler.

Ayaklananların başında bulunan Mekke Emiri Hüseyin, kendisini tüm Arap ülkelerinin hükümdarı ilan etti. Hüseyin, Araplara hitaben yayınladığı bildiride Osmanlı yöneticilerin ulusal kurtuluş hareketine katılanlara karşı giriştikleri tüm hunharlıkları tek tek sayıyor ve Enver, Talat ve Cemal üçlüsünün zorbalıklarına karşı ayaklanma çağrısında bulunuyordu.

İngiltere, Hicaz Emiri'yle görüşmelere daha 1914 Kasım'ında başlamıştı. İngiltere'nin amacı Hicaz Emiri'ni Türk egemenliğini devirmeye zorlamaktı. Bunun yanı sıra İngiltere, Hüseyin'e yardım etmeyi ve gelecekte bağımsızlığını garanti etmeyi önerdi. Ancak daha sonraki olayların gösterdiği gibi, İngiliz em-

peryalistleri savaştan sonra Araplara bağımsızlık vermeye kesinlikle yanaşmadılar. Müttefik ülkeleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş sonrasında bölüşülmesi, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'na ait Arap topraklarının bölüşülmesi konusunda imzalanan gizli anlaşmalar da bunu açığa vurmaktadır. Görüşmeler 1915 Aralık ayında Londra'da başladı. Görüşmelerde İngiltere'yi Yakın Doğu işleri uzmanı Mark Sayks, Fransa'yı eski Beyrut Başkonsolosu Jorj Piko temsil ediyordu.

1916 Şubat'ında İngiltere ve Fransa arasında bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşma uyarınca Bağdat'la Güney Mezopotamya zaferden sonra İngiltere'ye verildi. İç Mezopotamya İngiliz etki alanına girdi, Batı Suriye, Lübnan, Kilikya, Antep, Urfa, Mardin, Diyarbakır ve Hakkâri ise Fransa'ya verildi. Doğu Suriye ve Musul vilayeti Fransız etki alanına dahil oldu. Filistin müttefiklerin ortak yönetimi altına girdi.

Türkiye'nin Asya'daki topraklarının bölüşülmesi sırasında payını alan Çarlık Rusyası Hükümeti 1916 ilkbaharında Sayks-Piko anlaşmasına katıldı. Bu anlaşma, Araplardan gizli imzalandı ve 1914 Kasım ayındaki görüşmeler sonucunda İngiltere ile Mekke Emiri Hüseyin arasında imzalanan ve yukarda söz edilen anlaşma koşullarını tamamen yürürlükten kaldırdı. Ancak bu durum İngiliz emperyalistlerinin Arap halkının çıkarlarının «koruyuculuğu» rolünü oynamasına engel olmadı.

İngiltere ve Fransa'nın Türkleri kovmak ve kendi egemenliklerini kurmak amacıyla yararlandıkları Hicaz, Irak, Suriye, Filistin ve Lübnan halklarının savaşı, Türk yöneticilerinin Araplara karşı davranışlarını daha da sertleştirdi. Adı geçen ülkelerde binlerce Arap idam edildi ve toplama kamplarına sürüldü.

Sivil halk toplu halde öldürüldü. Ama Türk yöneticilerinin baskıları Arapların Türk boyunduruğuna karşı döğüşme kararlılığını sarsmadı.

Savaş yıllarında Arapların sürdürdüğü mücadele, Mezopotomya ve Suriye-Filistin cephelerindeki Türk-Alman ordularının kesin olarak bozguna uğratılmasında ve Arap ülkelerinin dört yüzyıldır süren Türk egemenliğinden kurtarılmasında önemli rol oynamıştır.

1914-1917 yıllarındaki askeri eylemler sonucunda Türkiye hemen hemen tüm Doğu Anadolu'yu, Mezopotamya'yı, Suriye'yi ve Filistin'i kaybetti. Türk orduları sadece Gelibolu Yarımadası'nı koruyabildiler ve İngilizlerle Fransızları buradaki çıkartma birliklerini geri çekmek zorunda bıraktılar.

Yayılmacı amaçlar peşinde koşan ve emperyalist devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışması için uygun bir gerekçe yaratan Jöntürk Hükümeti, Ermenileri Mezopotamya, Suriye ve İmparatorluğun öteki bölgelerine göçe zorlayarak Batı Ermenistan'daki Ermeni halkın zor kullanılarak özümlemesi politikasını izliyordu. Çok sayıda Ermeni, gerici Jöntürk Hükümeti tarafından düzenlenen Ermeni kırımları sırasında öldürüldü.

Dört yıllık savaş sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik temeli - tarımı - yıkıldı. 3 milyon kişi, yani askerlik çağındaki erkeklerin hemen hemen hepsi Türk ordusuna çağrılmıştı. Anadolu köylerinde gerçekte çalışabilecek erkek kalmamıştı. Bu nedenle de tarım, işgücünden yoksun durumdaydı. Ordunun gereksinimleri için köylünün elindeki atlar ve büyük baş hayvanların hemen hemen hepsi toplanıyordu.

Bu durum, köylülere ait tarlaların büyük bölümünün etkilenmemesine neden oldu. Savaş öncesinde

Türkiye’de 60 milyon dönüm toprak işlenirken savaşın sonuna doğru ancak 25 milyon dönüm ekilebiliyordu. Urfa, Diyarbakır ve diğer bazı vilayetlerde daha önceden işlenen toprağın yalnızca % 15’i ekiliyordu.

Bu koşullarda Türk Hükümeti, 1916 yılında tarımda zorunlu çalışma yükümlülüğü getirdi. Buna göre 16-60 yaş arasındaki tüm köy halkı toprağı işlemek zorundaydı. Bu yükümlülüğten kaçmanın cezası vardı ve hattâ üç aya kadar hapis cezası öngörölmüş-tü. Bunun yanı sıra, tarla işleri için özel tarım ekipleri kurulmuştu. Hükümet, tarım kredileri için Ziraat Bankası aracılığıyla kredi vermeye başladı. Bu önlemden öncelikle köydeki kalburüstü kiişler yararlandı. Rüşvet vererek askere alınmaktan kurtulan büyük toprak sahipleri ve ağalar savaşa giden köylülerin topraklarını da ele geçirdiler. Toprak ağaları ve zengin köylüler, toprakların bir bölümünü topraksız köylülere kiraya verdiler ve onları ortakçı yaptılar. Kır zenginleri ayrıca Türk ordusuna yiyecek ve hayvan yemi satışından da kazanç sağladılar.

Hükümet, köylünün elindeki son buğday, arpa, pirinç yedeklerini hatta tohumlukları bile topladı. Bunların büyük kısmı Almanya’ya ve Avusturya - Macaristan’a gönderildi.

Köylülerin elindeki tahıl, sözde ordunun gereksinimleri için yok pahasına satın alındı; üstelik köylü, bu tahılı askeri depolara bizzat götürmek zorundaydı, para olarak da işe yarar bir şey alamıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu’ndaki açlık ve sağlığa aykırı koşullar ortamında salgın hastalıklar kol geziyordu. Savaş yıllarında Küçük Asya’da açlık ve salgınlar yüzünden 2,5 milyonu aşkın insan öldü. Hastalıklar özellikle Doğu illerinde yayılıyordu: Halkın % 72’si

tifoya tutulmuştu, % 14'ü müzmin sıtmadan hastaydı ve her yüz kişiden onbiri frengiye yakalanmıştı.

Savaş yıllarında sanayide de büyük değişiklikler oldu: Bazı dallar büyük zararlara uğradı, bazıları ise artış için itici güç kazandı. Daha çok ihracata bağlı dallar (tütün, yün ve ham ipek işleme) zarar gördü. Örneğin, yün iplik üretimi beş kat, ham ipek üretimi üç kat düştü. Kömür çıkarımı, dört kattan daha fazla azaldı (1913'de 827 bin ton iken 1918'de 186 bin tona düştü) Bu dönemde, cephe gereksinimlerine hizmet eden yeni sanayi dalları doğdu. Yeni işletmeler İstanbul'da ve Antant ordularının saldırısına açık bulunan öteki limanlarda değil, Orta Anadolu'da kuruldu. Avrupa mallarının ithalinin durdurulması da Türk sanayi işletmelerinin gelişmesine yardımcı oldu. Savaş durumundan yararlanan hükümet, gümrük vergilerini ithal edilen malların bedelinin % 30'una kadar yükseltti ve kapitülasyon rejiminin kaldırıldığını ilan etti. Gerek dış, gerekse iç ticaret, hızla gelişen Türk ulusal burjuvazisinin ve askeri mal satışlarının üzerinde spekülasyon yaparak çok büyük paralar vuran toprak ağalarının eline geçmeye başladı. Ülkeye yiyecek sağlama işi de tamamıyla bunların eline geçti.

Dört yıllık savaş Osmanlı İmparatorluğu'nun mali durumunu feci bir şekilde sarstı. 1918 yılı sonuna dek, savaş için çok büyük miktarda para, 1 milyar altın lira harcanmıştı.

Savaş sırasında Türkiye, Kayzer Almanya'sına giderek daha bağımlı duruma geldi. Türk bakanlıklarında Alman danışman ve uzmanları bulunuyor ve gerçekte bu bakanlıkları onlar yönetiyorlardı. Ordu da ve donanmada başlıca komuta yerlerini Liman Von Sanders ve Von Der Golts-Paşa başkanlığındaki Alman subaylar işgal ediyordu. Savaşın sonuna doğru

Türkiye’de 800 Alman subayı ve 18 bin Alman askeri vardı. V.İ. Lenin, Ocak 1917’de «Almanya, Türkiye’yi artık hem malî, hem de askeri uydusu haline getirdi» (*) diye yazıyordu.

Savaşın ağır yükü, getirdiği yokluklar ve güçlükler özellikle halk yığınlarının omuzlarına biniyordu. Ülkeyi büyük bir yıkıma ve sayısız kayıplara sürükleyen Jöntürk yöneticilerinin politikasına ve Alman askeri kliğinin baskılarına karşı Türk halkı arasında duyulan kızgınlık ve protesto artıyordu. Jöntürk rejimine karşı duyulan hoşnutsuzluk gün geçtikçe yayılıyordu. Gizli huzursuzluklar hızla açık öfke durumuna dönüşüyordu. Özellikle Erzurum’un düşmesinden sonra kargaşalıklar büyük boyutlara ulaştı. Bu olaylara onbinlerce kişi katıldı.

Tüm ülkede halkı ve orduyu Enver kliğine ve Alman baskısına karşı çıkmaya geçiren bildiriler dağıtıldı. Bu bildirilerden birinde şunlar yazılıydı: «Enver ve Talât, Türkiye’yi, sistemli bir biçimde ve sürekli olarak iliğine dek sömüren Almanya’nın uydusu durumuna getirdiler.»

Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde halk yığınlarının yerel yöneticilere ve toprak ağalarına karşı giriştikleri silahlı eylemler genişledi. İsyancıların çekirdeğini asker kaçakları oluşturuyordu. Yüzlerce köylünün katıldığı çeteler kuruldu. 1915 yılında Aydın vilayetinde isyan çıktı. Aynı yıl Anadolu’nun kuzey ve güney bölgelerinde büyük köylü ayaklanmaları oldu.

Türkiye’deki sömürücü sınıfların birçok temsilcileri Jöntürk yöneticilerin izledikleri politikanın iflas ettiğini anlamışlardı. Parlamento çevrelerinde, subay-

(*) V.İ. Lenin, Burjuva Pasifizmi ve Sosyalist Pasifizm. Toplu Eserler, cilt 30, sh. 247.

lar ve hattâ padişaha en yakın kişiler arasında Jöntürklerden duyulan hoşnutsuzluk arttı. Türkiye'ye dünya savaşından çıkma olanağı verebilecek bir darbe yapmak amacıyla savaş yıllarında İstanbul'da birkaç komplo düzenlendi.

Rusya'daki Büyük Ekim Sosyalist Devrimi, Türkiye'deki çete savaşının gelişmesine önemli etkilerde bulundu. Ekim Devrimi'nin kurtuluş düşünceleri, Rusya halklarının yabancı müdahalecilere ve karşı devrimci beyaz muhafızlara karşı giriştiği direniş, Türk emekçi yığınlarını ve iç ve dış düşmanlarıyla savaş konusunda esinlendirdi. Ülkede köylü yığınlarının hareketi 1917 sonunda ve 1918'de yeniden genişledi ve orduya asker alınmasını engelleyecek boyutlara ulaştı. Türk köylülerinin eylemleri apaçık politik bir niteliğe sahipti.

Anadolu'nun kuzeyinde, zenginlerden zorla para, at, hayvan ve ekin alıp hepsini yoksullara dağıtan Sarı Efe başkanlığındaki isyancı çeteler faaliyette bulunuyorlardı. Sarı Efe köylüler arasında çok büyük ün kazandı. Demirci Mehmed Efe yönetimindeki büyük çete de geniş nam saldı. Bu çete Aydın, Ödemiş, Denizli, İzmir bölgelerinde faaliyet gösteriyordu. Çeteler hemen hemen bütün Bursa bölgesini denetimleri altına aldılar ve İzmir - Bandırma demiryolu boyunca aktif faaliyette bulundular.

Devrim köpükleri, Rusya'daki Devrim ile ilgili daha geniş bilgilere sahip olan, Sovyet iktidarına ve onun izlediği politikaya duydukları içten sempatiyi açıkça belirten kent emekçilerini ve aydınları da kapladı.

Sovyet Hükümeti'nin 3 Aralık 1917'de yayınladığı «Rusya ve Doğunun Tüm Emekçi Müslümanlarına» diye başlayan bildirisi, gerek Türk halkı, gerekse

ezilen müslüman dünyası için büyük önem taşıyordu. Sovyet Hükümeti, bu tarihi belgede şu açıklamayı yapıyordu: «Ne Rusya, ne de onun devrimci hükümeti değil, sizi yalnızca Avrupa emperyalizminin sömürücüleri, yurdunuzu yağma ettikleri ve haraca kestikleri «sömürgeler» durumuna getirenler köleleştirir.

«Zaman kaybetmeyin ve topraklarınızı yüzyıllardır istilâ edenleri sırtınızdan atın! Yurdunuzu daha fazla yağma etmelerine izin vermeyin! Ülkenizin sahibi yine sizler olmalısınız! Yaşantınızı istediğiniz gibi kurmalısınız! Bu hakka sahipsiniz, çünkü kaderiniz kendi ellerinizdedir.» (*)

Bu bildiri ve Sovyet Hükümeti'nin ilhaksız ve tazminatsız barış, yapılmasına ilişkin önerisi, Türk Hükümeti'ne savaştan çıkma ve ülkeyi askeri bir felaketten kurtarma olanağı veriyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun fetih arzusuyla yanıp tutuşan yönetici çevreleri, Menşeviklerin, Taşnakların ve Musavatçıların karşı devrimci partilerinin eylemlerinden yararlanarak Kafkasya'ya yeniden saldırdılar.

1918 yılında Trans-Kafkasya'ya yapılan Türk müdahalesine katılan Albay Berkuk, bu saldırının Kafkasya, İran ve Orta Asya'yı ele geçirme amacı izlediğini belirtmiştir. Berkuk'un söylediğine göre, ayrıca Jöntürkler Kafkaslar Ötesi'nde başarı kazandıkları takdirde ülke içinde halkın öfkesinden kurtulabileceklerini, sarsılan saygınlıklarını yükseltebileceklerini, orduyu ve halkı coşturabileceklerini umuyorlardı.

Bolşeviklere olan aşırı kinleri ve Rusya'daki sosyalist devrimin başarıları karşısında duydukları kor-

(*) SSCB Dış Politika Belgeleri, cilt I, M., 1957, sh. 35.

ku, Jöntürk yöneticileri Sovyet Rusya'ya karşı canıyane bir serüvene itti.

Sovyet Rusya'yla bir yanda Almanya, Avusturya-Macaristan ve diğer yanda Türkiye arasında imzalanan 2 (15) Aralık 1917 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması koşullarını çiğneyen Türk ordusu, 1918 Şubatı'nın ortalarında tüm Kafkas cephesinde hücumla geçti. Rus ordularının yerini alan ve Brest-Litovsk anlaşmasının koşulları uyarınca cepheyi savunan Ermeni ve Gürcü ulusal birlikleri Türk ordusunun karşısına dikildi.

Burjuva milliyetçileri tarafından kurulmuş olan Kafkaslar Ötesi Federasyonu Hükümeti dağıldı; üç ayrı cumhuriyet kuruldu: Menşevik Gürcistan, Taşnak Ermenistan, Musavatçı Azerbaycan. Türkiye bu cumhuriyetlerin tek tek her biriyle Batum'da koşulları son derece ağır anlaşmalar imzaladı. Kafkaslar Ötesi karşıdevriminin ihaneti, Türk ordularının 15 Eylül 1918'de Bakü'yü ele geçirmelerini kolaylaştırdı.

Brest-Litovsk Antlaşması'nı öne süren Sovyet Rusya Hükümeti, Kafkaslar Ötesi'nin Türk ordularınca işgal edilmesini birçok kez protesto etti. Sovyet Hükümeti 20 Eylül 1918 tarihli notasında Brest-Litovsk Antlaşması'nın Türkiye'yle ilgili bölümünü yürürlükten kaldırdı.

Kafkaslar Ötesi'ne yapılan müdahale Osmanlı İmparatorluğu'nun son gücünü de alıp götürdü. Türk halkının isteğine aykırı olarak Jöntürkler tarafından girişilen Kafkasya serüveni izlenen politikanın saldırgan özünü ortaya çıkardı. Bu serüven, yalnızca, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğramasını hızlandırdı.

Kafkaslar Ötesi saldırısı, en iyi Türk tümenlerinin Kafkas cephesine gönderilmiş olması nedeniyle

Mezopotamya ve Suriye-Filistan cephelerindeki Türk kuvvetlerinin durumunu zayıflattı. isyancılarla birlikte hareket eden Müttefik orduları 1918 yılı Eylül ayı ortalarından başlayarak Ekim ayı boyunca ordularını bir dizi büyük yenilgilere uğrattılar ve Mezopotamya, Filistin ve Suriye'den çıkardılar.

Daha önce, 15 Eylül'de Müttefik orduları Makedonya'daki cepheyi yarmışlar ve Bulgaristan'ı teslim olmak zorunda bırakmışlardı. Müttefik orduları için Türk başkentine giden yol artık açılmıştı. Ülkeyi tam bir askeri felakete götüren Jöntürk Hükümeti 7 Ekim 1918'de iktidardan vazgeçmek zorunda kaldı. Bundan önce, Veziriazam Talât Paşa, «İttihat ve Terakki» Partisi'nin kongresinde Jöntürklerin politikasının iflas ettiğini itiraf etti. «Politikamız, —diyordu Talât Paşa, —yenilgiye uğradı. Bu nedenle hangi biçimde olursa olsun iktidarımızı sürdürmemiz artık olanaksızdır.» Yenik Jöntürk yöneticiler bir Alman denizaltısıyla Almanya'ya kaçtılar.

Yeni hükümetin başında Müttefiklerle mütareke imzalama yollarını arayan İngiliz hayranı İzzet Paşa bulunuyordu. 30 Ekim'de Mondros limanındaki (Lemnos adası) İngiltere'ye ait «Agamemnon» gemisinde Müttefik ülkeleri ve Türkiye arasında mütareke imzalandı. Bu mütarekeye göre Türkiye yenilgiyi tamamiyle kabul ediyordu.

Mondros Mütarekesi'yle şunlar öngörülüyordu Çanakkale ve İstanbul Boğazlarındaki limanların Müttefiklerce işgali ve Müttefik gemilerinin boğazlardan Karadeniz'e serbestçe geçişi; sınırların korunması ve iç düzenin sağlanması için gerekli olanın dışında Türk ordusunun hemen dağıtılması; Türk sularında veya Türkler tarafından işgal edilmiş sularda bulunan tüm savaş gemilerinin teslim edilmesi; koşullar, müt-

tefikler için tehlikeli bir durum aldığında bütün stratejik noktaları işgal etmek hakkı; müttefik gemilerinin bütün liman ve rıhtımlardan serbestçe yararlanması; Türk ordularının Kafkaslar Ötesi'ni boşaltması; tüm demiryollarının, bu arada Kafkaslar Ötesi demiryollarının Müttefik kumandanlığına bağlanması; Müttefiklerin Batum ve Bakû'yu işgal etme hakkı; Hicaz, Yemen, Suriye ve Mezopotamya'daki bütün garnizonların müttefik komutanlığına teslimi; Türk ordularının Kilikya'dan çekilmesi vb.

Böylece Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşında uğradığı yenilgi sonucunda varlığını gerçekten yitirmiş oldu.

1918-1923 YILLARINDA TÜRKİYE'DE ULUSAL KURTULUŞ SAVAŞI

TÜRKİYE'NİN MÜTTEFİK DEVLETLER ORDULARINCA İŞGALİ VE ANTİ-EMPERYALİST HAREKETİN YÜKSELİŞİ

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Müttefik devletleri, ülkenin askeri-stratejik ve ekonomik bakımdan en önemli bölgelerini işgal etmeye başladılar.

13 Kasım 1918'de Müttefiklerin gemileri (İngiliz, Fransız, İtalyan ve kısa bir süre sonra da Amerikan gemileri) Haliç'e girdiler, İstanbul'a asker çıkarttılar ve Boğazların müstahkem bölgelerini işgal ettiler. Müttefik devletleri, İstanbul'u Sovyet Rusya'ya ve Yakın Doğu ile Balkan ülkelerindeki kurtuluş hareketlerine karşı bir saldırı üssü durumuna getirdiler.

İngiltere, Mezopotamya'daki ordularını 'haberleşme güvenliğini sağlama bahanesiyle en zengin petrol

bölgelerinden Musul'u ve Akdeniz kıyısında önemli bir liman olan ve Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı güne dek Türklerin elinde bulunan İskenderun'u ele geçirdi. İngilizler Antep, Maraş, Urfa, Eskişehir, Afyonkarahisar, Kütahya kentlerini işgal ettiler. Anadolu-Bağdat demiryolu ve Karadeniz limanları üzerinde denetim kurdular. Samsun ve Trabzon'a İngiliz birlikleri çıkarıldı. Ordular Merzifon ve Ankara'ya da yöneldi.

Fransız orduları Mersin'i, Adana'yı ve kömür bölgesi olan Zonguldak'ı işgal ettiler, 1919 sonbaharında ise Antep, Maraş ve Urfa'da İngilizlerin yerini aldılar. İtalyanlar Antalya ve Kuşadası'na asker çıkarttılar, daha sonra da Konya, İsparta, Bodrum, Makri ve Marmaris'i işgal ettiler.

Paris Barış Konferansı'nın kararı üzerine 15 Mayıs 1919'da İngiliz, Fransız ve ABD savaş gemilerinin koruyuculuğundaki Yunan orduları İzmir'i işgal ettiler. 1919 yılı başında Müttefiklerin Anadolu ve Trakya'daki işgal orduları Yunanlıları saymazsak 107 bin kişiye ulaşmıştı.

İşgalciler İstanbul'a kendi yüksek komiserlerini atadılar, Meclisi Mebusan'ı dağıttılar sansür koydular, miting ve toplantıları yasakladılar ve toplu tutuklamalara giriştiler. Birinci Dünya Savaşı başında kaldırılmış olan kapitülasyon rejimini yeniden kurdular, bankaları, fabrikaları, maden ocaklarını, demiryollarını ve devlet kurumlarını denetim altına aldılar. Türk birliklerinin karargâhları ve Harbiye Nezareti Müttefik subaylarının gözetimi altına girdi, Türk ordusu dağıtıldı. 1918 yılı sonuna doğru Türkiye müttefiklere 145 bin tüfek, 1867 top ve 682 makineli tüfek teslim etti. Müttefikler İstanbul ve Çanakkale'deki si-

lah depolarını, Türk savaş sanayii işletmelerini ele geçirdiler.

Padişah ve hükümeti, Alman esaretçilerinin yerini alan İngiliz-Fransız emperyalistlerinin sadık birer uşağı oldular. Hükümete Ahmet İzzet Paşa'nın yerine Ahmet Tevfik Paşa, daha sonra ise İngiliz yanlısı «Hürriyet ve İtilâf» Partisi'nin lideri Damad Ferid Paşa başkanlık etti. Damad Ferit Paşa feodal-askeri bürokrasinin tanınmış bir temsilcisi ve ateşli bir mutlakiyet savunucusuydu. Damad Ferid Paşa Hükümeti, düzenin ve huzurun yeniden sağlanması bahanesiyle jandarma baskı birlikleri kurdu, kitlesel tutuklamalara girişti, askeri mahkemeleri yeniden çalışır hale getirdi, işgalcilere boyun eğmek istemeyen pekçok yüksek memuru ve komutanı görevlerinden uzaklaştırdı. Ülkenin ulusal çıkarlarına açıkça ihanet etmesi sonucunda Damad Ferid Paşa Hükümeti'nin saygınlığı kısa sürede sifıra indi.

Türkiye'nin köleleştirilmesinde başlıca rolü İngiltere oynadı. Yakın Doğu'daki askeri üstünlüğünden yararlanan İngiltere yalnızca eskiden Osmanlı İmparatorluğu'nun mülkiyetinde bulunan Arap topraklarına değil, Türkiye'ye de yerleşti. İngiltere'nin Türkiye'nin Asya'daki topraklarında kurduğu egemenlik emperyalist devletler arasındaki ilişkileri gerginleştirdi. Yakın Doğu ülkelerinin en zengin petrol ve diğer hammadde kaynakları, Batı Avrupa tekellerinin dikkatini çekiyor ve bu zenginliklere sahip olmak için tekeller arasında şiddetli bir mücadeleye neden oluyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasının paylaşılması sırasında İngiliz, Fransız ve İtalyan sömürgecilerin yanısıra dünya savaşından çok büyük kazanç sağlayan ABD emperyalistleri de büyük etkinlik gösterdiler. «On dört madde» halinde toplanan Wilson «barış»

programı da ABD'nin yayılmacı amaçlarına hizmet etti. Türkiye'nin «koruyucusu» maskesinin ardına gizlenen Amerikan resmi ve gayri resmi temsilcileri İstanbul'a gelerek Türkiye üzerinde manda hakkının ABD'ye verilmesi için geniş bir kampanya açtılar.

Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması konusunda Müttefikler arasında ciddi anlaşmazlıklar bulunmasına karşın Osmanlı İmparatorluğu'nun yazgısı artık bu ülkelerce belirlenmişti. Galip devletler Türk Devleti'ni ortadan kaldırmak istediklerini açıkça belirttiler. İngiltere Başbakanı Lloyd George utanmazlık derecesine varan bir açıklıkla «Türkiye sahneden çekiliyor diye üzülecek değiliz» diyordu.

Paris Barış Konferansı uzmanlar komisyonunca hazırlanan barış antlaşması taslağı, Orta Anadolu'da Padişahın başkanlığında ama gerçekte Müttefik devletlerinin yönetimi altında küçük bir Türk «devleti»nin bulunmasını öngörüyordu. Emperyalistler Türkiye'nin geri kalan topraklarını aralarında paylaşmak niyetindeydiler. V.İ. Lenin'in belirttiği gibi, Türkiye'yi diri diri bölüştüler (*).

Türk halkı ülkesinin sömürge haline getirilmesini kabul edemiyordu. Savaşın neden olduğu yorgunluk ve bitkinliğe rağmen emperyalistlere boyun eğmedi ve silaha sarılarak işgalcilere karşı savaşa başladı. Rusya'daki Büyük Ekim Sosyalist Devrimi bu savaşın doğuşunu büyük ölçüde etkiledi.

Büyük Ekim Sosyalist Devrimi, sömürgelerde ve bağımlı ülkelerde kurtuluş devrimlerinin yeni bir aşamasını başlattı. Doğu halklarını uyandırdı ve onları yabancı esaretçilere karşı savaşmak için yüreklendirdi.

(*) Bkz. V.İ. Lenin, Komünist Enternasyonal II. Kongresi. 19 Haziran - 7 Ağustos 1920, Toplu Eserler, cilt 41, sh. 218.

di. «Doğunun çağdaş devrim için uyandırıldığı dönemin ardından tüm doğu halklarının maddi çıkar sağlama amacı olmaksızın dünyanın alinyazısının belirlenmesine katıldığı dönem gelir. Doğu halkları uygulamada etkinlik göstermek ve her halkın tüm isanlığın yazgısını belirlemesi için uyanıyorlar,» diyordu V.İ. Lenin (*).

Ekim Devrimi'yle doğan Sovyet Devleti, doğu halklarının sempatisini kazandı. Sovyet Devleti kurulduğu ilk günlerden başlayarak halklar arasında barış ve büyük küçük tüm ulusların özgürlüğü ve bağımsızlığı uğrunda yorulmak bilmez mücadelesine başladı. Halkların hak eşitliği, egemenliğe, özgürlük ve bağımsızlığa saygı ilkelerini savunan Sovyet Devleti, yayılma savaşları politikasını, saldırı, ezgi ve halkları köleleştirme politikasını kesin olarak kınıyordu.

Ülke içindeki ulusların eşitliği ve halkların dostluğu ilkesini gerçekleştiren Sovyet Hükümeti, büyük ve küçük devletlerin haklarının eşitliğini, karşılıklı işbirliğini ve başka ülkelerin iç işlerine karışmama ilkesini savundu.

Büyük Ekim Sosyalist Devrimi zafer kazanmasaydı, ve batı proleterleriyle ezilen doğu halklarının Sovyet Rusya öncülüğündeki devrimci birleşik cephesi kurulmasaydı doğu halklarının emperyalist ezgiye karşı verdikleri savaşın başarısı tehlikeye düşerdi. «Kendiliğinden anlaşılacağı gibi, —diyordu V.İ. Lenin,— doğu halklarının bu devrimci hareketi, artık başarılı bir biçimde gelişebilir, Sovyet Cumhuriyeti'nin uluslararası emperyalizme karşı yaptığı devrimci müca-

(*) İ. Lenin. Doğu Halkları Komünist Örgütlerinin II. Rusya Kongresine sunulan rapor, 22 Kasım 1919, Toplu Eserler, cilt 39, sh. 328.

deleyle doğrudan ilişkili olarak çözümlenebilir» *

Ekim Devrimi, Sovyet Devleti'nin kişiliğinde doğudaki ulusal kurtuluş devrimlerinin kalesini kurmuş oldu.

Sovyet Rusya ezilen doğu haıklarını zafere esinlendiren ve onlara yabancıların ezgisinden kurtulma yolunu açan bir sancaktar oldu.

RSFSC (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti) Dışişleri Halk Komiserliği'nin «Türkiye İşçi ve Köylülerine» seslenen bildirisinde Sovyet Devleti'nin Türkiye konusunda izleyeceği dostluk politikasının esasları açıklanıyor, Alman emperyalizminin ajanı haline gelen Türk yönetici çevrelerinin aldatıcı politikası ve hattâ Türk Devleti'nin Müttefik ülkelerince ortadan kaldırılması planları gözler önüne seriliyordu.

Sovyet Hükümeti, gizli anlaşmaları yürürlükten kaldırmanın yanı sıra, bir zamanlar Çarlık Rusyası'nın eşit olmayan anlaşmalara dayanarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan elde ettiği ekonomik, malî ve hukukî avantajlardan da vazgeçiyordu. Üstelik, dünyada ilk kez Sovyet Hükümeti, Türkiye'nin politik ve ekonomik bağımsızlığını tanıdı.

Ekim Devrimi'nin zaferi sonucunda Türkiye'nin uluslararası durumu da kökünden değişti. «Hakimiyeti Milliye» gazetesi şunları yazıyordu: «Türkiye'nin bir yandan emperyalist Batı ve Yunanistan, öte yandan da emperyalist Çarlık Rusyası arasındaki durumu, çekiçle örs arasındaki duruma benziyordu. Sovyet Rusya, Türk halkının kendisini köleleştirenlerle silahlı savaşa girmesi için ilham kaynağı oldu.»

Türkiye, Büyük Ekim Devrimi'nin etkisiyle ulusal kurtuluş savaşının başladığı ilk doğu ülkelerinden

(*) A.g.e. sh. 318.

biri oldu. Türkiye’de henüz daha dünya savaşı yıllarında başlamış olan antiemperyalist hareket Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra daha da hızlandı. Anadolu’nun hemen hemen tüm bölgelerinde halkı işgalcilerin zorbalığından korumak için silahlı birlikler kurulmaya başladı. Özellikle İzmir’in ve İzmir dolaylarının Yunan ordularınca işgalinden sonra halk yığınlarının eylemleri arttı. Çete savaşının alevleri kısa bir sürede hemen hemen tüm Anadolu’yu kapladı.

Ülkenin önemli bölgelerinin yabancılar tarafından işgalini protesto etmek için İstanbul’da çok kalabalık mitingler yapıldı. 19 Mayıs 1919’da üniversite öğrencileri ve öğretim üyeleri İzmir’in işgalini protesto için bir miting düzenlediler. 23 Mayıs’ta Sultanahmet Meydanı’nda kent çapında bir miting yapıldı. Meydan işgalci askerler, Türk polisi ve jandarmasıyla çevrili olduğu halde mitinge 200 bin kadar insan katıldı. Mitinge katılanlar arasında çok sayıda kadın bulunuyordu. «Kara çarşaf lar başların üzerinde kara bayraklar gibi dalgalanıyordu», —diye yazmıştı Kemal Tahir. Fatih, Üsküdar ve Kadıköy meydanlarında da mitingler yapıldı. Bu mitingler işgale karşı protesto çerçevesi dışına çıkmasa bile halkın, ülkenin bağımsızlığı uğrunda savaşma kararlılığını gösteriyordu.

İzmir’in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinden önce Türk halkının kurultuluş hareketi kendiliğinden bir nitelik taşıyordu. Çeteciler yolları, demiryolu istasyonlarını, sanayi işletmelerini, bankaları koruyarak Müttefiklerin garnizonlarına saldırıyorlar, silah ve cephane depolarını ele geçiriyorlardı. Bu çeteler en fazla Batı ve Güney Anadolu’da, İstanbul çevresinde ve Trakya’da faaliyet gösteriyorlardı. Pekçok çetenin başında halktan kişiler bulunuyordu. Mehmed Efe,

Demirci Mehmet Efe, Yahya Kaptan, Yürük Ali Efe ve içlerinden birçokları vatanın bağımsızlığı ve özgürlüğü uğrunda savaşırken hayatlarını yitiren diğer fedakâr halk çocuklarının adları bütün ülkede ün salmıştı.

Ulusal burjuvazi, liberal toprak ağaları, aydınlar, alt ve orta kademe din adamları içinden yurtsever kişiler yavaş yavaş antiemperyalist savaşa katılmaya başladılar. Sonuçta Türk halkının kendiliğinden doğan antiemperyalist çıkışı, Türkiye'nin bağımsızlığı uğrunda düzenli ulusal bir hareket haline dönüştü.

Ülke nüfusunun hemen hemen onda dokuzunu oluşturan köylüler ulusal kurtuluş savaşının asıl harekete geçirici gücüydü. Köylü yüzyıllardır feodal sömürden, baskıdan ve Padişah yönetiminin zorbalığından acı çekmiş, yabancı kapitalistlerin ağır baskısı altında kalmıştı. Perişan durumlarına rağmen köylüler yalnızca yabancı işgalcilere karşı savaşı sürdürmekle kalmıyor, üstelik bağımsızlık savaşının mali-ekonomik yükünü de omuzlarında taşıyorlardı.

Yabancı işgalcilerle savaş, köylüler için aynı zamanda toprak için, feodal sömürden kurtulmak için yapılan bir savaştı. Ancak bu savaş güçlü bir toprak hareketi haline dönüşmedi.

Köylü hareketini daha henüz sayıca çok az olan, örgütlenme düzeyi düşük ve siyasi partisi olmayan işçi sınıfı yönetmiyordu. Üstelik Türk proletaryası özellikle yabancıların işgali altında bulunan İstanbul, İzmir ve Adana'da toplanmıştı. Bununla birlikte işçi sınıfı antiemperyalist savaşa etkin biçimde katıldı ve bu savaşta en büyük tutarlılığı gösterdi, ancak savaşın asıl gücü olamadı.

Türk halkının ulusal kurtuluş hareketine Anadolu ulusal burjuvazisi (özellikle ticaret burjuvazisi)

öncülük ediyordu. Anadolu ulusal burjuvazisi dünya savaşı yıllarında ekonomik ve politik durumunu büyük ölçüde güçlendirmişti ve büyük bir bölümü yabancı sermayenin temsilcisi olarak çalışan İstanbul komprador burjuvazisinden farklı olarak antiemperyalist devrimin gerçekleştirilmesinde çıkar sahibiydi. Kurtuluş savaşına toprak ağaları ve Anadolu'nun din adamları da katıldılar. Ancak İstanbul'daki büyük ticaret burjuvazisinin ulusal hareket safına geçen temsilcilerinin ve Padişahın yüksek dereceli memurlarının yanı sıra bu çevreler de antiemperyalist savaşı, Padişah yönetimini ve kendi ayrıcalıklarını koruma aracı olarak ele alıyorlardı.

Küçük burjuvazi, aydınlar arasındaki yurtsever kişiler, özellikle de subaylar bağımsızlık savaşında büyük rol oynadılar. Subaylar arasından Ulusal kurtuluş hareketinin Kemalist Devrim diye adlandırılmasına neden olan Mustafa Kemal Paşa çıktı.

ERZURUM VE SİVAS KONGRELERİ.
MÜDAFAAİ HUKUK CEMİYETLERİ.
MECLİSİ MEBUSAN'IN DAĞITILMASI
VE TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET
MECLİSİ'NİN KURULMASI

Türkiye'nin teslim olmasından sonra ülkenin çeşitli yörelerinde birbirine bağlı olmayan yurtsever örgütler ortaya çıktı. Bunlar, ülkenin ayrı ayrı bölgelelerinin toprak dokunulmazlığını korumak amacıyla kurulmuştu. 1918 yılı sonunda Trakya'da, İzmir'de, Kilikya'da Müdafaaî Hukuk Cemiyetleri ve Vilayati Şarkıye Müdafaaî Hukuku Milliye Cemiyeti, «Trabzon Muhafazi Hukuku Milliye Cemiyeti», «Milli Kongre»

vb. cemiyetler ortaya çıkmıştı. İstanbul'da Türkiye'nin bütünlüğünü korumak amacıyla ulusal bir blok kurmaya çalışan siyasi partiler yeniden çalışmaya başladılar.

Bu dernek ve örgütlerin çoğu 1919 yılı başında pasifist hayallere kapılmışlardı ve Wilson'un «14 maddesi»ni esas alan «hakça» bir barış anlaşması imzalanması üzerine hesaplar yapıyorlardı. Bu nedenle de çalışmaları işgalcilere karşı silahlı savaşın örgütlenmesine değil, miting yapmaya ve siyasi hicivler yayınlamaya yönelikti.

Hakça barış için beslenen umutların çok geçmeden kırılması ve ülkenin bölünme tehdidi altında bulunması yurtsever örgütlerin halkın antiemperyalist hareketine etkin biçimde katılmasına neden oldu. Ancak o zaman burjuvazi henüz daha bu harekete önderlik edebilecek tek bir örgüte sahip değildi. Bu örgütün kurulması görevini, 19 Mayıs 1919'da «devlet ve askeri nitelikte bir görevle» Üçüncü Ordu Müfettişi olarak İstanbul'dan Anadolu'ya geçen Mustafa Kemal Paşa (*) üstlendi. Mustafa Kemal Paşa, Sultana gönderdiği raporda şunları yazıyordu: «Bir aylık süre içerisinde en ücra köşesine kadar tüm Anadolu'daki vilayetlerin, bölgelerin ve kazaların hemen hemen hepsinin istek ve umutlarını, ordu komuta kadrosundan kişilerin ve sivil memurların haleti ruhiyesini öğrendim. Bunun sonucunda, bütün bir ulusun uyandığı ve ulusal devlet bağımsızlığını, saltanatın ve halifeli-

(*) Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), 1881'de Selanik'de doğdu. Babası memurdu. 1905'te Harp Akademisi'ni bitirdi ve ordu'daki görevine atandı. Jöntürk Devrimi'ne (1908), Trablusgarb (1911-1912), Balkan (1912-1913) ve Birinci Dünya (1914-1918) savaşlarına katıldı. Dünya savaşı yıllarının en tanınmış Türk başkomutanlarından biriydi.

ğın yüksek haklarını koruma kararlılığında ve inancında olduğu gerçeği en açık şekilde ortaya çıkmıştır.»

Mustafa Kemal daha İstanbul'dayken Padişah hükümetinin Mondros Mütarekesi'nin koşulların çiğneyen müttefikler konusunda izlediği uzlaşmacı politikasından hoşnut olmayan kişileri etrafına toplamaya başlamıştı. Ancak, Mustafa Kemal Paşa, bu tarihte işgalcilere karşı kararlı eylemlere girişebilecek yeni bir hükümet kurulduğu takdirde Türkiye'nin bu kritik durumdan çıkacağı görüşündeydi. Ama Padişah çevreleri, Mustafa Kemal'in yurtseverce çağrılarını duymamazlıktan geldiler.

Mustafa Kemal Anadolu'ya çıktıktan sonra işgalcilerle savaşta bir yönetim merkezinin kurulması işine girişti. Onun yoğun çalışmaları İstanbul'da da duyuldu. Müttefiklerin yüksek komiserlerinin isteği üzerine Padişah, Mustafa Kemal'e Anadolu'daki görevinin sona erdiğini bildirdi, ama Mustafa Kemal İstanbul'a dönmeyi reddetti ve böylece de Padişahın emrinden çıkmış oldu. 8 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal, vatanı bağımsızlığa kavuşana dek Anadolu'da kalacağını belirterek görevinden istifa etti.

Aynı yıl 22 Haziran'da Amasya'da Mustafa Kemal'in yönetimi altında ordu birliklerinden bazı komutanlar gizli bir toplantı yaptılar. Bu toplantıda Padişahın ve hükümetinin ülkede gelişmekte olan ulusal hareketi yok etmek istedikleri ve düşmanlarla birlik olarak ülkenin bağımsızlığına karış çıktıkları belirtildi. Toplantıda ulusal hareketin programının hazırlanması için Sivas'ta bir kongre yapılması kararlaştırıldı ve Vilayati Şarkkiye Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti'nin, Erzurum'da bir kongre toplanmasına ilişkin kararı desteklendi.

Vilayati Şarkiyeye Müdafaai Hukuku Milliye Ce-

miyeti'nin Erzurum Kongresi, 23 Temmuz - 7 Ağustos 1919 tarihleri arasında yapıldı. Bu kongreye Erzurum, Bitlis, Sivas, Trabzon ve Van'dan 25 delege katıldı. Kongreyi açan Mustafa Kemal (*) Türkiye'nin bölüşülmesi konusundaki emperyalist plânların içyüzünü ortaya koydu. Rusya, Mısır, Hindistan, Afganistan, Irak, Suriye ve Arap Yarımadası halklarının İngiliz - Fransız işgalcilere karşı kahramanca savaştıklarını belirtti ve Türk halkını ülkenin bağımsızlığını korumaya çağırdı.

Erzurum Kongresi, bağımsızlık savaşının örgütlenmesine ve ulusal bir kongre toplanmasına ilişkin kararları kabul etti. Türkiye üzerinde Amerikan mandasının kurulmasından yana olan İstanbullu milliyetçilerin pekçoğunun aksine kongre her türlü manda düşüncesine karşı çıktı.

Erzurum Kongresi, kurtuluş hareketini yönetmek için tek bir merkez kurma konusunda çözümleyici öneme sahip değildi. Ama bu merkezin Sivas Kongresi'nde kurulabilmesi için zemin hazırladı.

Erzurum Kongresi'nde olduğu gibi Sivas Kongresi'nde de (4 - 12 Eylül 1919), varlıklı sınıfların temsilcileri (toprak ağaları, tüccarlar, mollalar, subaylar, memurlar, hukukçular ve İstanbul'daki Türk aydınlarının temsilcileri) katıldılar. Kongre, ülkenin parçalanma tehdidinden kurtarılması sloganı altında yapıldı. Kongrede bağımsızlık savaşının temel ilkeleri belirlendi ve ayrıntılı bir program kabul edildi. Kongrenin aldığı kararda Mondros Mütarekesi'yle belirlenen sınırlar içindeki toprakların bölünmez ve ayrılmaz bir bütün oluşturduğu ve hangi bahaneyle ve ne şekilde

(*) Kongrenin açılışından önce Mustafa Kemal Vilayati Şarkıyye Mudafaai Hukuku Milliye Cemiyeti'ne başkan seçilmişti.

olursa olsun Türk Devleti'nin elinden alınamayacağı belirtiliyordu.

Sivas Kongresi, Padişah hükümetinin emirlerini dinlememeyi ve ülkenin yazgısının belirlenebilmesi için Millet Meclisi'nin hemen toplanması gerektiğini karara bağladı. Ayrıca tüm yurtsever dernekleri ve örgütleri, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleştirmeyi kararlaştırdı, bu cemiyetin statüsünü belirledi ve Mustafa Kemal'in başkanlığındaki Heyeti Temsiliye'yi seçti. Anakara'da meclisin toplanmasına kadar (Nisan 1920) bu heyet işgalcilerle savaşta yönetim merkezi oldu.

Türkiye üzerinde Amerikan mandası kurulmasından yana olanların verdiği muhtıranın kongrede görüşülmesi heyecanlı bir nitelik kazandı ve uzayıp gitti. ABD emperyalistleri, Türk halkının kurtuluş savaşını kendi amaçları için kullanmaya kalkıştılar. Niyetleri, tüm Osmanlı İmparatorluğu'nu savaştan önceki sınırları içinde bir tek manda altında tutmaktı. Manda sistemi sömürge yağmacılığının yeni bir biçimiydi, ama özü henüz daha halk tarafından iyi bilinmiyordu ve bu nedenle de emperyalistler yayılmacı politikalarını bu isim altında kolayca gizleyebiliyorlardı.

Yabancı sermayeyle Türk piyasası arasında aracı olan liman kentleri Türk komprador burjuvazisinin temsilcileri Amerikan mandası düşüncesinin taşıyıcıları oldular. Bu kişiler derebeyleriyle birlikte, Türkiye'deki yabancı sermayenin dayanağı ve işbirlikçisi durumundaydılar ve kurtuluş savaşının başarıyla sonuçlanacağına inanmıyorlardı. Yüksek dereceli memurların, subayların ve aydınların gerici bölümü de Amerikan mandasına taraftardılar. Manda taraftarları, gerek İstanbul'da, gerekse Anadolu ve Rumeli'nin

bazı vilayetlerinde geniş propagandalara başladılar ABD'nin Türkiye'de istilâ amaçları izlemeyen dünya-
daki tek ülke olduğunu iddia ediyorlardı. Manda ta-
raftarları, tanınmış asker, siyaset ve devlet adamlarını
da saflarına çekmeyi başardılar. Hüseyin Rauf Bey
(Orbay), Ali Fuad Paşa (Cebesoy), Refet Bey (Bele)
gibi Mustafa Kemal'in en yakın savaş arkadaşları ve
Amerikan mandasını «Türkiye için ehven-i şer» ola-
rak kabul eden diğer pekçok kişiler manda yanlısı-
dılar.

Ancak Mustafa Kemal'in önderliğindeki kongreye
katılanların çoğunluğu, Amerikan mandası yanlılarını
desteklemedi. Türk halkının geniş katmanlarını içine
alan ve giderek gelişen antiemperyalist savaş bu tu-
tumun izlenmesinde kesin bir etken oldu. Anadolu'-
daki yurtsever çevreler, bu antiemperyalist savaşın
başarılacağından ve ülke bağımsızlığının kazanılaca-
ğından emindiler.

Sivas Kongresi'nin kararları ılımlı bir niteliğe sa-
hipti. Bu kararlar, halkın işgalcilere ve onların işbir-
likçilerine (büyük feodal aristokrasi ve komprador
burjuvazi) karşı yaptığı savaşa başkanlık edebilecek
devrimci bir hükümeti hiç beklemeden kurma ödevini
ortaya koyamadı. Üstelik, kongre, saltanata bağlılığı-
nı belirtti ve büyük devletlerin İstanbul'daki temsilci-
lerine bir mektupla başvurarak Türkiye'deki ulusal
hareketin barışçı bir nitelik taşıdığını kanıtlamaya
çalıştı. Kongre, iflas eden Damad Ferid Paşa Hükü-
meti'nin çekilmesini ve onun yerine bir yenisinin ku-
rulmasını istemekle yetindi. Tabii ki aslında ülkede
işgalcilerin egemen olduğu bir dönemde böylesi de-
ğişiklikler sorunun özünde değişik bir durum yarata-
mazdı.

Sultan Mehmet VI. Ferid Paşa Hükümeti'ni savundu ve halkı sadece «yasal iktidarın» emirlerine uymaya çağırdı. Anadolu'daki bazı vilayetlerin valileri bu çağrıya yanıt olarak Padişah hükümetine bağlılıklarını açıkladılar. Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Ferid Paşa'yla anlaşmaya varılmasını ve ulusal güçlerin dağıtılmasını istiyordu. Bu istek bazı generaler tarafından da desteklendi. Anadolu'da ulusal kurtuluş hareketi dışında hareket merkezleri ortaya çıktı. Heyeti Temsiliye bu merkezlerin ortadan kaldırılması için ivedi önlemler aldı. Trabzon, Ankara, Kastamonu, Konya valileri, Dersim, Niğde, Bolu, Afyonkarahisar, Kayseri mutasarrıfları ve sultan hükümetine bağlı pekçok memur ve subay tutuklandı ve bulundukları makamlardan uzaklaştırıldılar. Kentlerde yapılan mitinglerde yeni bir hükümet kurulması isteği belirtildi.

2 Ekim 1919'da Padişah, Damad Ferid Paşa kabinisinin yerine Ali Rıza Paşa başkanlığındaki hükümeti geçirmek zorunda kaldı. Padişahın ve saray çevrelerinin düşüncesine göre, ulusal hareketi onaylıyormuş gibi görünen Ali Rıza Paşa, bu hareketin ortadan kaldırılmasını sağlayabilir, Meclisi Mebusan seçimlerini yapabilir ve müttefiklerle barış antlaşması imzalayabilirdi.

Heyeti Temsiliye üyeleri 22 Ekim'de Amasya'da Ali Rıza Paşa Hükümeti Heyeti'yle görüştüler ve Meclisi Mebusan'ın toplanması konusunda anlaştılar. 1919 yılının Kasım ve Aralık aylarında seçimler yapıldı. Bu seçimler Anadolu'da Mustafa Kemal taraftarlarının zaferiyle sonuçlandı. 175 milletvekilinden 116'sı Kemalistti. Meclisi Mebusan'ın toplantıları 12 Ocak 1920'de İstanbul'da başladı. Milletvekilleri Padişah hükümetinin ulusal çıkarlara ters politikasını

onaylamalarına karşın, 28 Ocak'taki oturumda bağımsızlık savaşının programını oluşturan «Misakı Milli»yi kabul ettiler. Bu programın temelini Türkiye'nin Mondros Mütarekesi'yle belirlenen sınırlar içinde bağımsız olduğuna ilişkin Sivas Kongresi kararları oluştuyordu.

Başlangıçta Anadolu'daki kurtuluş hareketini Padişah hükümetinin yardımıyla ortadan kaldıracabileceklerini sanan Müttefik devletleri, Meclisi Mebusan'ın «Misakı Milli»yi kabulünden sonra bu hareketi zor kullanarak sindirmeye karar verdiler. Şubat ve Mart ayları boyunca Anadolu'ya düzenli Yunan orduları gönderildi. 16 Mart 1920'de İstanbul'a çıkan İngiliz deniz piyadeleri hükümet kurumlarını, kışlaları, postaneyi, telgrafhaneyi ve diğer önemli tesisleri işgal ettiler. «Müttefik ordularını ve yandaşlarını protesto amacıyla sürekli olarak patlak veren silahlı ayaklanmaları sona erdirmek ve barış koşullarının yerine getirilmesini sağlamak için, Müttefik devletler, İstanbul'u geçici olarak işgal etmek zorunda kaldılar. Müttefiklerin amacı... Türk yönetimi altında bulunan yerlerde Padişahın saygınlığını artırmaktır», —deniyordu müttefiklerin resmi bildirisinde.

Müttefikler İstanbul ve çevresinde askeri durum ilân ettiler. Meclisi Mebusan'ı dağıttılar, kurtuluş hareketini destekleyen pekçok milletvekilini ve tanınmış siyaset adamını tutukladılar ve Malta Adası'na sürdüler. Devrimci örgütlere üye olanlar ölüm cezasına çarptırılacaktı. Beykoz'da (İstanbul'un Anadolu yakasında) işgalciler, çeteci olduklarından kuşkulandıkları 27 taş ocağı işçisini kurşuna dizdiler. Özel bir askeri mahkeme kuruldu. Hükümet kuruluşları, matbaalar, gazete ve dergiler işgalci yöneticilerin sıkı denetimi

altına alındı, «düzen ve huzur» müttefiklerin polisi ve jandarması tarafından sağlanıyordu.

Padişah, işgalcilerin kuklası durumuna düştü. Müttefiklerin isteği üzerine Türk Hükümeti'ne yeniden, gerici örgütlere (İngiliz Muhipler Cemiyeti, Halifelîği Kurtarma Komitesi, Düzeni Koruyanlar Cemiyeti) dayanarak ülkedeki kurtuluş hareketiyle acımasız savaşta yeni bir dönem başlatan Damad Ferid Paşa başkanlık ediyordu.

Başkentte işgal rejiminin kurulmasıyla birlikte şöyle bir güç ayrımı oldu: Türkiye'nin bağımsızlığını isteyenlerin hepsi Anadolu'ya geçti, gerici güçler ise İstanbul'da toplandılar.

İstanbul'un işgali ve Müttefiklerin bundan sonra giriştikleri şiddet eylemleri halkın içinde biriken öfkenin patlak vermesine neden oldu. Ülkede «işgalcilere ölüm!» sloganları altında kalabalık mitingler ve gösteriler yapıldı. Köylerde ve kentlerde savunma komiteleri, silahlı birlikler kuruldu ve silah toplandı. Ülkenin her tarafından İstanbul'a yabancı orduların çekilmesini ve Damad Ferid Paşa Hükümeti'nin istifasını isteyen mektuplar gönderildi.

Geçici hükümet gibi görev yapan Heyeti Temsiliye, halka ve tüm dünya müslümanlarına seslenen bildiriler yayınlayarak işgalcilere karşı verdiği savaşta Türkiye'ye yardım edilmesi çağrısında bulundu. Halka seslenen bildiride mütarekenin imzalanmasından sonra Müttefik devletlerinin Türk halkını yabancı yönetimine bağlayarak köleleştirme hesapları yaptıkları belirtiliyordu. Bu hesaplar boşa çıktığı zaman da doğuda üstünlük politikasını sürdürebilmek için Heyeti Temsiliye'ye başvurdular. Bildiride «Heyeti Temsiliye'nin, ulusun bağımsızlığı ve toprakların dokunulmazlığı sağlanmadıkça ve özellikle işgal edilen bölge-

ler boşaltılmadıkça onlarla ne türden olursa olsun görüşme yapmayacağı» belirtiliyordu.

Heyeti Temsiliye 19 Mart 1920'de yeni meclisin, yani olağanüstü yetkilerle donatılan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) Ankara'da toplanmasına ilişkin kararnameyi kabul etti. Kararnamede şöyle deniyordu: «İstanbul'daki Meclisi Mebusan kuvvet zoruyla dağıtılmıştır. Ülkede artık yasal egemenlik yoktur. Tüm kuruluşlar, taşıt araçları ve haberleşme Müttefiklerin denetimi altında işlediğinden yürütme egemenliği politik tutsak durumundadır.»

İstanbul'un Müttefik ordularınca işgali, siyasal iktidarın o ana kadar yeni iktidarın kurulması konusunda açıkça konuşma yürekliliğini gösteremeyen ulusal burjuvazinin eline geçişini hızlandırdı. Ulusal burjuvazi politik ve ekonomik zayıflığı ve feodal toprak mülkiyetine bağımlılığı yüzünden, ülkedeki sömürücü sınıfların en güçlü bölümünü oluşturan toprak ağalarıyla sıkı bir işbirliğine girdi. Bu birlik, Türkiye'deki yeni siyasal iktidarın burjuva-toprak ağalığı özünü belirledi. Kendi sınıfsal çıkarlarını koruyan burjuvazi ve toprak ağaları emekçi yığınlarını devlet yönetimine yanaştırmadılar. Heyeti Temsiliye'nin seçimlere ilişkin yönergesinde «yeni meclise milletvekili olarak seçilen kişilerin, milletvekillerine ilişkin yasanın gereklerine sıkı sıkıya uymak zorunda oldukları» belirtiliyordu. Bu yönergeye göre, seçmenlerin yaklaşık % 85'i gerçekte milletvekili seçilme hakkından yoksun kaldı ve bu nedenle meclise önceden olduğu gibi ancak varlıklı sınıfların temsilcileri girebildiler.

Devrim Türkiye'si'nin en yüksek organında emekçi temsilcilerinin bulunmayışı, gerek emperyalist devletlerle ve sultan rejimiyle ilişkilerinde tutarsızlık ve

kararsızlık gösteren Kemalistlerin politikasını, gerekse burjuva-milliyetçi istemlerin dışına çıkmayan bağımsızlık savaşı programını olumsuz yönde etkiledi. TBMM'nin kuruluş döneminde işçi ve köylülerin henüz daha kendi sınıfsal örgütlerinde birleşmemiş, politik ve ekonomik istemlerde bulunamamış olmaları da buna katkıda bulundu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (Meclisi Mebusan'ından farklı olarak) bir Meclisten oluşuyordu ve iki dereceli sisteme göre seçiliyordu. Birinci toplantı döneminde (23 Nisan 1920 - 23 Nisan 1923) meclise 233 milletvekili seçildi veya delege olarak gönderildi. Ayrıca Meclisi Mebusan'ın dağıtılmasından sonra 105 milletvekili İstanbul'dan Ankara'ya geldi. Milletvekilleri arasında toprak ağaları, tüccarlar, zengin köylüler, din adamları, subaylar, memurlar ve aydınlar bulunuyordu. Ulusal azınlıklar Kürtlerden, Lazlardan ve Çerkeslerden seçilmiş birkaç milletvekiliyle temsil ediliyordu.

Yeni parlamentonun toplanma nedenlerine ilişkin deklarasyonda «kendi alinyasını kendi ellerine alan Türk ulusu, hukuksal durumunu yeniden kurmayı kararlaştırdı ve bu amaçla Ankara'da Millet Meclisi'ni topladı» deniyordu. «Misakı Milli»ye bağlılık üzerine and içildikten sonra ilk başkanı Mustafa Kemal olan TBMM divanı seçildi.

TBMM, Türkiye'nin bağımsız ve «Misakı Milli» ile belirlenen sınırlar içinde bir bütün olduğunu açıkladı. Kendisini halk iradesine dayanan tek yasal egemenlik olarak ilan etti. 3 Mayıs 1920'de Mustafa Kemal başkanlığındaki hükümet kuruldu. TBMM, 16 Mart 1920'den sonra Padişah hükümeti tarafından imzalanan bütün antlaşmaları, sözleşmeleri, kararnameleri ve maden ocaklarının satışına veya işletilmesine iliş-

kin ayrıcalık anlaşmalarını yürürlükten kaldırdı. Ateşkes anlaşmasından sonra yabancı devletlerle imzalanan gizli antlaşmaların hepsi de feshedilmiş sayıldı. TBMM, bu kararnamelerle Padişah hükümetini yasa dışı bırakıyor, ama henüz daha saltanatı kaldırma kararını veremiyordu.

Yeni egemenlik yapısının ilkeleri ilericiydi ve Türkiye'nin ulusal dirilişi açısından olumlu bir içeriğe sahipti. Bu ilkelerin temelinde bağımsız ulusal bir devletin kuruluşu yatıyordu.

Ulusal kurtuluş hareketinin düşmanları, her fırsatta TBMM'nin çalışmasını baltalamaya ve faaliyetlerini yasa dışı saymaya uğraştılar. Padişah «isyancılarla» savaş konusunda bir bildiri yayınladı ve bir «Hilafet Ordusu» toplanacağını ilan etti. Gericiler, askerlik hizmetinin ve tarım vergilerinin Padişah tarafından ebediyen kaldırıldığına ilişkin söylentiler yaymaya başladılar. Anadolu halkını «kutsal padişah - halife egemenliğinden başka hiçbir egemenliği tanımamaya» çağırdılar. Kurtuluş savaşı yöneticileri, askeri mahkeme tarafından gıyaben ölüme mahkum edildiler. İstanbul'da geniş tutuklamalar oldu. Tutuklananların suçu ulusal-kurtuluş hareketini onaylamaktı. Bu sırada TBMM'nin en büyük askeri gücünü oluşturan çeteleri ortadan kaldırmak için İngiliz generali Wilson yönetiminde planlar hazırlandı. «Hilafet Ordusu»nun işgalcilerin yardımıyla Anadolu'da Padişahın egemenliğini yeniden kurması gerekiyordu.

İşgalcilerin ve Padişaha bağlı gericilerin kurtuluş hareketine karşı giriştikleri silahlı savaşın yeni aşaması böylece başlamış oldu.

YUNAN ORDULARININ SALDIRISI. SEVR BARIŞ ANTLAŞMASI

1920 yılı Nisan ayında Ankara Hükümeti'ne karşı gerici ayaklanmalar başladı. Bini aşkın kişiden oluşan Anzavur Birliği 9 Nisan'da bir İngiliz gemisinin yardımıyla Bandırma'ya çıktı. Bu birliğin amacı, Bandırma, Balıkesir, Kütahya ve Eskişehir yörelerinde Padişahın egemenliğini yeniden kurmaktır. Balıkesir, Edremit ve Bursa bölgelerinin bir araya gelen çeteleri Anzavur'u bozguna uğrattılar. Birliğinden sağ kalanları İngiliz gemisine bindiren Anzavur 13 Nisan 1920'de kurmay subay Hayri Bey'in Bolu ve Düzce'deki Çerkes ve Abazaları ayaklanmaya kışkırttığı Adapazarı'na kaçtı. Türk Padişahının hizmetine giren Çerkes ve Abaza toprak ağaları, avantajlı durumda bulunuyorlar ve kendi ulusdaşlarını köle gibi kullanıyorlardı. İsyancıların sayısı 4 bini aşmıştı.

Mayıs ayı başında isyancılar Adapazarı ve Geyve'yi işgal eden «Hilafet Ordusu»yla birleştiler. Geyve'de konaklayan 24. Piyade Tümeni, Kuzeybatı Anadolu'nun büyük bölümünde duruma hakim olan isyancıların tarafına geçti.

TBMM, karşıdevrimci eylemlere son verebilmek amacıyla cepheye bulunan tüm askeri güçleri Yunan cephesinden çekerek karşı harekete geçirdi. Çetecilerden iki süvari birlik ve bir süvari tümeni oluşturuldu. Haziran başına doğru, çeteciler «Hilafet Ordusu»nu bozguna uğratmayı ve gerici isyanları bastırmayı başardılar. Aynı zamanda İzmit Yarımadası'ndaki İngiliz savunma tahkimatlarına hücumla geçtiler. İngiliz filosundan gemiler çetecilere direndiler. Kuvvetler eşit değildi ve çeteciler İzmit Körfezi'nden geri çekilmek zorunda kaldılar.

Güney Anadolu çetecileri Fransız işgalcilerle yaptıkları savaşta büyük başarılar kazandılar. 1920 yılı Ocak ayı sonunda bir Fransız tümenini bozguna uğrattıktan sonra Maraş ve Urfa'yı kurtardılar. Antep'in kahramanca savunması dokuz ay sürdü. Antep'i savunanlar sadece Mayıs ayında Fransız ordularının on sekiz şiddetli hücumunu geri püskürttüler. Tarsus, Adana, Pozantı, Sis, Osmaniye ve Mersin'de işgalcilere karşı şiddetli savaş sürdürülüyordu.

Türk ulusal kurtuluş hareketinin başarıları Irak, Suriye, Mısır ve diğer doğu ülkelerini İngiliz-Fransız sömürgecilere karşı savaşa esinlendirdi. Müttefik devletler, Yakın ve Orta Doğu ülkelerinde durumlarını güçlendirmek için öncelikle Türk halkının kurtuluş savaşını bastırmaya karar verdiler. Bu amaçla 22 Haziran 1920'de en yeni savaş araçlarıyla donattıkları Yunan ordusunu Türk yurtseverlerinin üzerine gönderdiler. Yunanlıların saldırıları sonucunda Batı Anadolu'nun büyük bir kısmı ve Doğu Trakya işgalcilerin eline geçti.

Orta ve Doğu Anadolu'da, 1920 Haziran-Temmuz aylarında patlak veren ve Padişahın ajanları tarafından kışkırtılan isyanlar ve silahlı savaşı reddeden Doğu Trakya burjuva-toprak ağalığı çevrelerinin ulus düşmanı politikası da Yunan saldırılarının başarısına yardım etti.

Ancak Yunan ordusu Türk halkının direnişini kıramadı. Çeteciler düşmanın Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemesini önlediler. Çetecilerin kahramanlığı sayesinde Müttefikler'in Türkiye'yi «iki hafta içinde dize getirme» planları suya düştü. V.İ. Lenin, Türk halkının yabancı işgalcilere karşı verdiği savaştan övgüyle söz ediyordu. Şunları söylüyordu Lenin: «...Türk işçi ve köylüleri, çağdaş halkların sömürgeciliğe karşı di-

rencinin onaylanması geréken bir olay olduğunu kanıtlamayı başardılar ve emperyalist hükümetlerin Türkiye'ye yönelttikleri bu soygunculuk en güçlü emperyalist devletleri bile ellerini geri çekmek zorunda bırakan bir direnişle karşılaştı». (*)

Yunan hücumunun geçici başarılarından yararlanan Müttefik devletleri, Türkiye'nin paylaşılmasını ve köleleştirilmesini resmen sağlama bağlayan Sevr Barış Antlaşması'nı Padişaha zorla kabul ettirdiler (10 Ağustos 1920). Antlaşma koşullarına göre tüm Doğu Trakya (İstanbul ve civarındaki bölgeler hariç) Türkiye'nin elinden alınarak Yunanistan'a veriliyordu. Kuşadası'ndan Kamer İskelesi'ne dek uzanan bölgeyle birlikte İzmir de, sözde Türk egemenliği altında kaldığı halde Yunanistan'ın yönetimine geçti. Çukurova ve Maraş, Urfa, Antep vilayetlerinin bazı bölümleri Fransız yönetimine verildi. Diyarbakır ve Musul vilayetlerinin çeşitli bölgeleri İngiltere'nin etki alanı içine girdi. Konya, Afyonkarahisar, Alaşehir hattından başlayarak Güneybatı Anadolu, İtalya'nın etki alanına girdi. Kuzeydoğu Anadolu vilayetleri, Giresun'dan Erzincan - Muş - Bitlis - Van Gölü hattına kadar Taşnak Ermenistan'a verildi. Van Gölü - Elazığ - Malatya - Maraş hattından başlayarak Güneydoğu Anadolu, daha sonra İngiltere'nin koruyuculuğu altında bir Kürt devletinin kurulmasıyla özerk yönetim kazandı. Türkiye adaların hepsini yitirdi' Boğazlar bölgesi, üyelerinin diplomatik dokunulmazlık hakkından yararlandıkları özel uluslararası bir komisyonun yönetimine verildi. Boğazlar askerden arındı ve

(*) V.İ. Lenin, Moskova İşçi ve Köylü Halk Komiserleri Sovyeti Genel Toplantısı'ndaki Konuşma. 28 şubat 921, *Toplu Eserler*, cilt 42, sh. 354.

gerek barış, gerekse savaş zamanında bayrak farkı gözetilmeksizin tüm savaş ve ticaret gemileri için sınırsız geçiş özgürlüğü tanındı.

Sevr Antlaşması Türkiye'ye sadece Orta Anadolu yaylasını bırakıyordu. İstanbul Türkiye'nin başkenti olarak kalıyor ama Müttefikler Türklerin barış antlaşmasına uymamaları durumunda İstanbul'u ellerinden alma hakkına sahip bulunuyorlardı.

Türkiye; Suriye, Irak ve Filistin'i manda altında bulunan devletler olarak, Hicaz Krallığı'nı «bağımsız» bir krallık olarak tanıdı, Mısır üzerindeki İngiliz koruyuculuğunu, Sudan üzerinde İngiliz - Mısır kondominyumunu, Fas ve Tunus üzerinde Fransız koruyuculuğunu kabul etti ve Libya'dan da vazgeçti.

Antlaşmanın öteki bölümleri, etki alanlarına, kapitülasyonlara ulusal azınlıkların korunmasına, yurttaşlık haklarına ve yaptırımlara değiniyordu. Ekonomik, mali ve askeri sorunların ele alındığı antlaşma bölümleri de soyguncu bir nitelik taşıyordu. Mali denetim için, Türkiye'nin gerek gelirlerini, gerekse giderlerini yönetecek özel bir müttefik komisyonu kuruldu. Ordunun ve jandarmanın sayısı 50.700 kişiyi aşmayacaktı. Ordular müttefik askeri komisyonunun denetimi altında bulunacaktı.

Böylece Sevr Antlaşması, Türkiye'yi gerçek devlet egemenliği haklarından yoksun bırakıyordu. Bununla birlikte bu antlaşmanın, anti-Sovyet bir yönü de vardı, Sovyet Cumhuriyetlerinin güvenliği için gerçek bir tehlike yaratıyor ve müttefiklere Rusya'nın güneyinde ve Kafkasya'da müdahalelerini sürdürme olanağı veriyordu.

Sevr Antlaşması'nın yağmacı koşulları kurtuluş

hareketinde yeni bir yükselişe neden oldu. Hemen hemen tüm halk katmanlarını genel bir öfke ve hiddet kapladı. İstanbul'da, askeri duruma karşın, Sevr Antlaşması'nı protesto amacıyla gece fener alayı yapıldı. Bütün ülkede yapılan çok sayıdaki toplantı ve mitinglerde müttefiklerin sömürgeci politikası oybirliğiyle kınandı. TBMM, Sevr Antlaşması'nı tanımadığını resmen açıkladı, halkın ve vatanın çıkarlarına ihanet eden Padişah hükümetini devrik hükümet olarak ilan etti.

TBMM bildirisinde, verdikleri sözleri ve Mondros Mütarekesi koşullarını çiğneyen Müttefik devletlerinin Türkiye'yi ortadan kaldırmak istedikleri ve Sevr'de imzalanan antlaşmanın emperyalist bir antlaşma olduğu belirtiliyordu. Bu koşullarda Padişah Sevr Antlaşması'nı onaylayacak yürekliliği kendisinde bulamadı.

TBMM tarafından Sevr Antlaşması'na karşı başlatılan kampanya halkı işgalcilerle örgütlü bir savaşa sokmaya yardım etti ve düzenli bir ordunun kuruluşunu hızlandırdı. Çeşitli yaşta kişiler orduya çağrıldı, hatta düzenli ordulardan arta kalanlar ve çetelerin büyük bölümü yeniden kuruldu.

Emperyalist işgalcilere karşı yapılan silahlı savaş, Kemalist ulusal kurtuluş hareketinin devrimci içeriğini objektif olarak belirledi. Dünya emperyalizminin gücünü zayıflattı ve eritti, ezilen doğu halklarının emperyalist baskıdan kurtulma mücadelesinin güçlenmesine yardım etti. Bu nedenle Türkiye'nin bağımsızlığı için yapılan savaş, dünya tarihinde 1918-1923 yıllarında dünya kamuoyunun dikkatini çeken olaylardan biri oldu.

«YEŞİL ORDU». TÜRKİYE KOMÜNİST PARTİSİNİN KURULUŞU

Halk yığınlarının antiemperyalist harekette oynadıkları çözümleyici rol, devrimci emekçi örgütlerinin doğuşunu etkiledi. Örneğin Mayıs 1920'de çetecilerle sıkı ilişkisi olan ve emperyalizmle feodalizme karşı kesin savaş sloganları ortaya atan «Yeşil Ordu» politik örgütü kuruldu. Bu örgütün kurucuları küçük burjuva devrimcilerdi. İslam ideolojisinden kopamayan bu kişiler sözde ilk İslam ilkeleriyle komünizm ilkelerinin aynı olduğu düşüncesini yaydılar (*). Bu düşünceye göre, Muhammed ve ilk İslam halifeleri zamanında «eşitlik ve adalet» gerçekleştirilmişti. Bununla birlikte bu örgütün programı, pek çok devrimci isteğe yer veriyordu.

«Yeşil Ordu», «emperyalist saldırganları Asya'dan kovmayı ve ülkede her türlü emperyalist akıma ve aynı zamanda sermayenin baskısına ve ezgisine karşı uzlaşmaz şekilde savaşmayı» amaç edinmişti (madde 2).

«Yeşil Ordu» emperyalizmle savaşta Kızıl Ordu'yu en iyi müttefiği olarak kabul ediyordu (madde 19). Köylüleri, işçileri ve memurları örgütünün dayanağı sayıyor (Madde 10) ve kendisini halk çoğunluğunun ordusu olarak göüyordu. «Yeşil Ordu»nun programı, toprağın ulusallaştırılmasını ve karşılıksız olarak kullanılmak üzere köylülere verilmesini, «sermayeden» elde edilen kazançların tek tek kişilerin ya da ailelerin değil, tüm halkın yararına olması için» (madde 5) devletin ekonomik yaşama etkili müdaha-

(*) «Yeşil Ordu»nun bayrağı, İslam dinine inananların «müslüman kardeşlik» bayrağı olan yeşil bayraktır. Anlaşılaboğı gibi örgütün adı da buradan geliyordu.

lesini öngörüyordu. Bu arada «Yeşil Ordu», üretim araçları üzerinde özel mülkiyet hakkını koruyor, ancak, «gelecekte zenginlik ve sermayenin tek elde toplanmasını önleyecek gerekli önlemlerin alınmasını» (madde 6) en önemli görevlerden biri sayıyordu.

«Yeşil Ordu», genel oylama esasına dayalı bir halk hükümeti kurulmasından ve genel çalışma yükümünden yanaydı (madde 7).

«Yeşil Ordu»nun devrimci ilkeleri, Anadolu'nun emekçi köylüleri arasında hızla yayıldı. Pekçok yerlerde, öncelikle de çetelerin eylem bölgelerinde alt kademe hücreleri kuruldu. Bazı çeteler, bu arada yaklaşık 6 bin kişilik ilk süvari çeteciler birliği olan Ethem Bey birliği «Yeşil Ordu»ya katıldı.

«Yeşil Ordu»nun TBMM milletvekilleri arasında da taraftarları vardı. «Yeşil Ordu»nun ilkeleri uğrunda döğüşeceklerine ilişkin olarak Kur'an'a el basan 85 milletvekilinden oluşan «Halk Zümresi» adı altındaki parlamento grubu kuruldu. «Halk Zümresi» devrimci Türkiye'nin halk iktidarının örgütlenme ilkelerini açıklayan politik bir program hazırladı. Bu programda açıklanan devlet yapısına ilişkin demokratik temeller, kol ve kafa emekleriyle yaşayan yurttaşların genel oylarıyla seçilen halkvekillerinin devlet yönetimine katılmalarını öngörüyordu.

«Halk Zümresi»nin, programında, «Yeşil Ordu»nun programında yer almayan ilkeler de vardı. Örneğin, «şimdiye dek ikinci sınıf insan sayılmış olan köylüler ve işçiler üzerindeki vergi yükünün ağırlığını hafifletmek için vergilerin tüm halk arasında eşit ve hakça dağıtılması» (madde 19) öngörülüyordu.

«Halk Zümresi» yasa dışı kazançlarla ve spekülasyonla savaş için üretim ve kredi satış kooperatifleri kurulmasını, dış ticaretin tek elde toplanmasını,

yeraltı servetleri çıkarım sanayiinde ayrıcalık anlayışları ve ayrıcalık sisteminin kaldırılmasını önerdi (madde 27). Dış borçlar ve yabancıların ayrıcalıkları emperyalistlerin zenginleşme kaynağı ve ülkenin iç işlerine müdahale olarak kabul ediliyordu.

1920 Haziran'ında «Yeşil Ordu»da, bilimsel sosyalizm teorisini yayan veteriner doktor Salih Hacıoğlu yönetimindeki sol fraksiyon doğdu. «Yeşil Ordu»nun Batı Cephesi'ndeki orduların askerleri üzerindeki etkisi de arttı. Bu zemin üzerinde çetelerin subayları ve komutanları arasındaki karışıklı ilişkiler gerginleşti. Genel Kurmay İkinci Dairesi'nde çalışan Halide Edip, «çeteciler orduya düşmandı, subayları en az saldıran Yunanlılar kadar ürkütüyorlardı», diye yazıyordu.

«Yeşil Ordu»nun ilk başarıları Ankara Hükümeti yöneticilerini telaşlandırdı. «Gerçekte «Yeşil Ordu» örgütü,—diyordu Mustafa Kemal,— sadece «ulusal güçlerin kurulmasından ibaret olan başlangıç planının sınırları dışına çıktı ve son derece genel nitelikte amaçlar izlemeye başladı». Bu koşullarda gerici çevreler «Yeşil Ordu» hakkında tahrikçi (sözde bu örgütün yabancılarla gizli ilişkileri olduğuna ve bir devlet değişikliği hazırladığına ilişkin) söylentiler yaymaya başladılar. 17 Temmuz 1920'de TBMM tarafından İçişleri Bakanı seçilen «Yeşil Ordu» Sekreteri Hakkı Behiç Bey, gericilerin baskıları sonucunda istifa etmek zorunda kaldı. Ancak Eylül ayı başında «Yeşil Ordu» içindeki sol grubun üyesi Tokat milletvekili Nazım Bey oy çokluğuyla İçişleri Bakanlığı'na seçildi. Nazım Bey'in seçilmesi, yöneticiler tarafından Meclisteki milletvekillerinin büyük bir bölümünün «garip ve aşırı ilkeler» tarafına geçişinin başlangıcı olarak nitelendirildi. Nazım Bey yabancılarla «ilişkide bulunmakla» suçlandı. Aynı anda, hükümet «Yeşil Ordu»nun faali-

yetini Türk halkının amaçlarına «düşman» bir faaliyet olarak ilan edip bu örgütü dağıtma kararı verdi.

«Yeşil Ordu»nun sağcı yönetimi bu karara uydu ve 1920 yılı Eylül ayı sonunda örgütün feshine ilişkin kararı yayınlandı. Ancak «Yeşil Ordu» üyelerinin Salih Hacıoğlu başkanlığındaki sol kanadı bu isteğe uymadı ve aynı yılın Kasım ayında yeni bir örgüt —Türkiye Komünist Partisi'yle temas halinde çalışan Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nı kurdu.

Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluşu ülkenin işçi hareketi tarihindeki en büyük olaylardan biriydi. Daha 1918 yılı sonunda ve 1919 yılı başında Büyük Ekim Sosyalist Devrimi'nin etkisiyle İstanbul'da, Ekim Devrimi düşüncelerini yaymaya çalışan yasa dışı komünist dernekler kurulmuştu. Şefik Hüsnü, Ethem Nejat ve Ahmed Akif'in önderliğindeki Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF) sosyalizm düşüncelerinin yayılmasında büyük rol oynadı. Bu partiye özellikle Almanya ve Avusturya Macaristan'dan dönen Türk işçileri üye oldular (*).

TİÇSF'nin kendi yayın organı — Kurtuluş dergisi — vardı ve İstanbul emekçileri arasında etkili bir çalışma yürütüyordu. Komintern platformunda bulunan sendikalar bu partinin yönetimi altında kurulmuştu.

TİÇSF üyelerinin bir bölümü, 1919 ilkbaharında İstanbul'da «Türk işçilerinin devrimci hareketinin temellerini atan, sınıf savaşı esasına dayanan ilk sendikaları kuran, emekçi yığınlarıyla antiemperyalist cephenin işçi-savaşçıları arasında dayanışma ve birlik

(*) Birinci Dünya Savaşı'nda sadece Almanya'daki fabrikalarda 3 bini aşkın Türk askeri çalışıyordu.

sağlamak isteyen» (**) yasa dışı bir komünist örgüt kurdular.

1919-1920 yıllarında Anadolu'da Eskişehir, Zonguldak, Samsun, Sivas, Trabzon, Erzurum ve Rize'de yasa dışı komünist gruplar doğdu. Bu grupların kuruluşunda, Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Sovyet Rusya'dan dönen Türk savaş tutsakları büyük rol oynadılar.

Türkiye'deki komünist hareketin düzenleyicilerinden biri Mustafa Suphi idi (*) M. Suphi'nin Rusya'da kalmış olması onun politik görüşlerinin biçimlenmesine büyük etki yapmıştır. M. Suphi TKP'nin I. Kongresi'nde şöyle diyordu: «Türk devrimcilerinin Rus Bolşevikleriyle teması 1915 yılında başladı... Komünist yayınlar Türk savaş tutsakları arasında büyük ilgi görüyordu.»

Temmuz 1918'de solcu sosyalist göçmenlerin ve savaş tutsaklarının komünist bir örgüt kurmayı kararlaştıran ve Mustafa Suphi başkanlığındaki Merkez Bürosu'nu seçen kongresi yapıldı. Örgüt komünist düşünceleri yayan **Yeni Dünya** gazetesini Türkçe olarak yayınladı. 1919 Martı'nda Mustafa Suphi, Türk komünist örgütlerinin temsilcisi olarak I. Komünist Enternasyonal Kongresi'ne katıldı.

Merkez Bürosu, TKP Kongresi'nin toplanmasını birinci derecede önemli bir görev olarak görüyordu. Bu kongre, komünist grupları birleştirmek, parti programını, taktik ve stratejisini, hattâ bağımsızlık savaşında izlenecek ortak politikayı saptamak zorundaydı.

(**) *Doğu Komünist Partilerinin Program Belgeleri*, Moskova, 1934, s. 147.

(*) M. Suphi hakkında daha ayrıntılı olarak bkz. Y.N. Roza-lyev, *İnanmış Bir Enternasyonalist*,— «Savaşına Adanan Bir Yaşam», Moskova, 1964.

Türk yöneticilerin komünist harekete karşı takındıkları düşmanca tavır göz önüne alınarak kongrenin Bakû'de yapılması tasarlandı.

İstanbul ve Anadolu'daki komünist örgütlerin yasa dışı durumuyla ortaya çıkan güçlüklerle karşın hazırlık çalışması başarılı geçti ve delegelerin çoğu 10 Eylül 1920 tarihinde başlayan kongreye zamanında geldiler. Kongreye 16 örgütü, bu arada İstanbul, Zonguldak, Ereğli, Samsun, Trabzon, Erzurum, Sivas, Ankara, Eskişehir ve diğer kentlerin komünist gruplarını temsilen oy verme hakkına sahip 32 delege ve istişari oy hakkına sahip 42 delege katıldı. 74 delegeden 51'i Anadolu ve İstanbul'daki komünist grupları geri kalanlar ise göçmen örgütlerini temsil ediyorlardı.

Kongre, Komintern'e, Rusya Komünist Partisi (B) Merkez Komitesine ve V.İ. Lenin'e gönderilecek telegrafların metnini kabul etti. V.İ. Lenin'e gönderilen mesajda şöyle deniyordu: «Türk komünist örgütlerinin birinci kongresi, Türk işçi ve köylülerinin örgütlü bir birim halinde dünya proleter ailesine gireceklerinin ve doğuda sosyal devrim için gerçek olanaklarla yepyeni bir yol açılacağına göstergesi olacaktır.

III. Enternasyonal'in şanlı bayrağı altında olgunlaşan Türk Komünist örgütleri, şimdi, Türkiye'de ezilen yığınların güçlü partisi haline gelmekte ve sosyal devrimi zafere götüren yolda en büyük fedakârlıkları yapmaya hazırlanmaktadır.»

«İçinde Bulunduğumuz An» adlı raporu ve «Anadolu'da Çağdaş Durum» konulu ek raporu dinleyen Kongre, tüm dünya işçilerinin her geçen gün biraz daha artarak Rusya'da açılan komünizm bayrağı altında birleştiklerini belirtti. II. Komintern Kongresi kararlarına değinen kongre, III. Enternasyonal tarafından alınan kararların «yaşam gereklerine uyduğu

nu ve Türk sosyal hareketinin temel düşünceleriyle bağdaştığını» belirtti.

Kongre Merkez Bürosu'nun, Anadolu'da emperyalistlere karşı savaşılan ulusal güçlere yardım edilmesine ilişkin politik doğrultusunu da onayladı.

Kongre, köy çalışmalarına özel bir önem verdi. «Devrim, devrim ordusunu oluşturan köylülerin devrimci savaşıma çekilmesi sonucunda başarı kazanabilir.»

Kongre Türk komünist gruplarının hepsinin bir tek parti halinde birleştirilmesine ilişkin özel kararı kabul etti ve partinin programını onayladı, «Merkez Komitesi'ni ve Denetleme Komisyonu'nu seçti. Mustafa Suphi parti başkanı, İstanbul komünist örgütünün tanınmış yöneticilerinden Ethem Nejat ise parti genel sekreteri oldu.

Kurtuluş hareketinde Kemalistleri destekleyen TKP, emekçilerin sömürücülerin ezgisinden kurtarılması ve diğer önemli istekleri uğrundaki mücadeleyi de başlattı. TKP, işgalcilere karşı silahlı ayaklanmayı emperyalizme karşı ulusal bir savaş haline getirmek için savaşılan siyasi parti ve gruplardan geniş bir ulusal cephe kurmayı önerdi. TKP, «Türk İşçilerine» diye başlayan çağrısında şu istekleri ileri sürüyordu: «1) Sendikaların, toplantıların, grevlerin, basın ve kişi haklarının tam dokunulmazlığı ve özgürlüğü; 2) Genel ve eşit seçme hakkı; 3) Jandarmanın yerini halk tarafından seçilen halk milisinin alması; 4) Yürürlükteki bütün vergilerin kaldırılması ve müterakki gelir vergisinin konması; 5) Çocukların zorunlu, genel ve parasız eğitimi; 6) Toprakların ve tarım araçlarının topraksız ve az topraklı köylülere dağıtımı; 7) Ülke içinde gerçek anlamda seyahat özgürlüğü; 8) Padişahın devrilmesi, saltanat ve halifeliğin kaldırılma-

sı, genel valilerin, valilerin, kaymakamların ve öteki memurların görevden alınması ve bu kişilerin görevlerinin halkın seçtiği kişilere bırakması; 9) İşçi bayramlarının (1 Mayıs, 7 Kasım 18 Mart-Paris Komünü Günü) resmen tanınması.

Ülkenin bağımsızlığını kazanmasından sonra TKP, köylünün gereksinmelerinin karşılanması için geniş bir toprak reformu yapılmasını hükümetin en ivedi görevlerinden biri sayıyordu. TKP'nin tarım programı, feodal toprak ağalarına ait toprak mülkiyetinin, tarım araçlarının, iş hayvanlarının, tohum stoklarının karşılıksız olarak toplatılmasını ve bunların köylü komitelerinin emrine verilmesini öngörüyordu.

Türkiye Komünist Partisi, ulusal düşmanlıklara hemen son verilmesini önerdi. Türk yöneticilerinin ulusal azınlıklar konusundaki şövenist politikasını eleştiren TKP ulusal baskının ortadan kaldırılması ve Türkiye'deki tüm emekçilerin çabalarının işgalcilere ve sömürücülere karış ortak savaş amacıyla birleştirilmesi için mücadele etti.

Böylece, üç komünist örgütün İstanbul, Anadolu ve göçmen grubunun birleştirilmesi sonucunda 1920 Eylül'ünde tek bir programa ve tek yönetime sahip olan Türkiye Komünist Partisi kurulmuş oldu.

TKP'nin faaliyeti, komünistlerin halk yığınları üzerindeki etkisinin artmasından korkan Türk yöneticileri arasında huzursuzluk yarattı. Büyüyen komünist hareketin karıştırılması ve saptırılması amacıyla 1920 sonbaharında Ankara'da hükümete bağlı resmi bir «Komünist Partisi» kuruldu. Ancak bu partinin iç-yüzü komünistler tarafından ortaya çıkarıldı ve sah-te komünist partisi kısa sürede kapandı. Bununla birlikte Türk yöneticileri, ülkedeki gerçek komünist ha-

reketin kökünün kazınması amacıyla baskı ve terör yoluna gittiler.

1920 Kasım-Aralık aylarında çete komutanı Et-hem Bey'in düşman saflarına geçişinden yararlanan Türk Hükümeti, komünist harekete darbe indirdi. An-kara, Eskişehir, Kütahya ve diğer kentlerde pek çok komünist, çete komutanı, «Yeşil Ordu», Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası üyesi, sendika yöneticisi ve ile-rici dergilerde çalışan gazeteci tutuklandı. Yalnızca Ankara'daki «İstiklâl Mahkemesi» 1921 yılı Mart ayın-da TKP'den ve sendikalardan 27 yöneticiyi toplam olarak 115 yıl kürek cezasına, 30 yıl sürgün ve 10 yıl hapis cezasına çarptırdı. 29 Ocak 1921 gecesi TBMM'-nin çağrısı üzerine yurda dönen Mustafa Suphi ve 15 arkadaşı, Trabzon'da hunharca öldürüldüler.

Antikomünizm politikası, kurtuluş hareketinin gü-cünü zayıflattı, Türk gericiliğinin faaliyetini hızlan-dırdı, emperyalistlerin Türkiye'deki entrikalarına yar-dımcı oldu. 1921 Eylül'ünde Türk Hükümeti, tutukla-nan ve hüküm giyen komünistleri ve sendika yöneti-cilerini serbest bırakmak zorunda kaldı.

SOVYET-TÜRK DOSTLUĞUNUN KURULMASI

Sovyet egemenliğinin yabancı müdahalecilerle savaşta kazandığı başarılar Türkiye'deki ulusal kur-tuluş hareketinin gelişimine büyük etkide bulundu. Kızıl Ordu'nun Türkiye'ye de müdahale etmiş olan Müttefik devletlerin orduları karşısında kazandığı za-fer halkın savaş gücünü artırdı.

Türk yurtseverleri bağımsızlık savaşının ilk gün-lerinden başlayarak ulusal kurtuluş için savaştan

tüm halkları desteklemeye hazır olduğunu dünyaya duyuran Sovyet Devleti'nin yardımını gözden uzak tutmamıştır. Bu nedenle, Mustafa Kemal'in Türkiye'nin Sovyet Rusya ile diplomatik ilişkiler kurma isteğini belirttiği ve Türkiye'ye bağımsızlık savaşında yardım edilmesi ricasında bulunduğu resmi bir mektupla V.İ. Lenin'e başvurmasının (26 Nisan 1920) TBMM Hükümeti'nin ilk dış politika eylemi olması bir raslantı değildir. Mektupta, «Türkiye emperyalist hükümetlere karşı Sovyet Rusya'yla birlikte döğüşmek zorundadır... Türkiye'ye saldıran emperyalist düşmanlara karşı savaşta Sovyet Rusya'nın yardımına güveniyoruz.» (*) deniliyordu.

Sovyet Hükümeti bu başvuruya karşılık olarak dünyada ilk kez TBMM Hükümeti'ni tanıdı ve Türkiye'yle dostça diplomatik ilişkiler kurdu. Sovyet Hükümeti'nin TBMM Hükümeti'ni yasal olarak tanınmasına ilişkin notası Türkiye'de sevinçle karşılandı. Mustafa Kemal Dışışleri Halk Komiserliği'ne gönderdiği cevapta şunları yazıyordu: «Türk halkının, kendi zincirlerini kırmakla yetinmeyip tüm dünyanın kurtarılması için iki yılı aşkın süredir eşi görülmemiş bir mücadele veren ve ezginin dünya yüzünden sonsuza dek silinmesi için duyulmamış acıları büyük bir şevkle çeken Rus halkına duyduğu hayranlık duygusunu size iletmek bana en yüce mutluluğu veriyor». (**)

11 Mayıs 1920'de TBMM milletvekilleri, RSFSC Halk Komiserleri Sovyeti'nin «Rusya ve Doğunun Tüm Emekçi Müslümanlarına» diye başlayan bildirisini coşkun alkışlarla karşıladılar, Sovyet Rusya ve Türki-

(*) *Dışışleri Halk Komiserliği'nin RSFSC VIII. Sovyetler Kongresi'ne (1919-1920) Sunduğu Yıllık Rapor*, Moskova, 1921, sh. 67.

(**) *SSCB Dış Politika Belgeleri*, cilt III, Moskova, 1959, sh. 11.

ye hükümetleri arasında dostluk ilişkileri kurulması için Moskova'ya bir heyet gönderilmesini kararlaştırdılar. RSFSC'nin kapitülasyonları, malî denetimi ve Türkiye'nin iç işlerine karışmayı reddettiğine ve Türk halkına emperyalist işgalcilerle savaşta başarılar dilediğine ilişkin olarak Sovyet Hükümeti'nin 8 Temmuz 1920'de yayınladığı resmi bildiri Türk halkı arasında büyük hoşnutluk uyandırdı.

Temmuz'da Moskova'ya gelen Türk Heyeti, V.İ. Lenin'e Türk halkının kutlamalarını sundu ve «Sovyet Hükümeti'nin komşu ülkelere düşmanca hiçbir niyet beslemediği ve ulusal sınırları içinde bağımsızlığına ve özgürlüğüne kavuşmaktan başka bir amacı olmayan Türk halkına dostluk ve yardım göstermekten vazgeçemeyeceği» konusundaki umut ve güvenini belirtti.

Moskova'daki görüşmeler sonucunda 24 Ağustos 1920'de parafe edilen Sovyet - Türk Dostluk Antlaşması'nın taslağı hazırlandı. Moskova görüşmeleri sırasında Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye silah, cephane ve altın yardımında bulunması konusunda da anlaşmaya varıldı. 1920 yılı yazında ilk parti silah Rusya'dan Trabzon'a gönderilmiş durumdaydı.

Sovyet-Türk görüşmeleri, Taşnak Ermenistan Heyeti'yle yapılan görüşmelere paralel olarak ilerliyordu. Bu görüşmelerde en önemli sorun Türkiye ve Ermenistan arasında iyi komşuluk ilişkilerinin kurulmasıydı. Türkiye ve Ermenistan arasındaki sınırın belirlenmesi işinde arabuluculuk görevini üstlenen Sovyet Hükümeti, bu ülkeler arasındaki sınırı, her iki tarafın tarihsel, ekonomik ve etnoğrafik haklarını hesaba katarak, adalet ve halkların kendi kaderlerini kendilerinin belirlemesi ilkesine dayanarak saptamak istiyordu. Ancak Sovyet-Türk antlaşmasının imzalan-

ması altı ay gecikti. Türkiye-Sovyet Rusya yakınlaşmasına karşı olan Türk Heyeti yöneticisi, Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey, görüşmelerin uzamasında büyük rol oynadı. Müttefiklerle anlaşmaktan yana olan feodal-dinsel çevrelerin milletvekilleri de onu etkin biçimde desteklediler. Eylül 1920'de Antant ülkeleri Taşnak Ermenistan'la Türkiye arasında savaş çıkarmayı başardılar.

TAŞNAK-TÜRK SAVAŞI

28 Eylül 1920'de Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki Doğu cephesi Türk birlikleri, Taşnak ordularının Bardis, Penyak ve Oltu bölgelerindeki Türk kuvvetlerine karşı giriştikleri askeri eylemlerden yararlanarak Ermenistan sınırlarını aştılar. Türk kumandanlığı, saldırı öncesinde «Ordusunun Ermeni halkın Taşnak boyunduruğundan kurtarılması için Müttefik ajanı Taşnaklara karşı çarpışacağını» ilan etti. Gerçekte ise Türk aşırı uçları halk arasında yaygın olan bu sloganlardan yararlanarak Kafkaslar Ötesi'nin içlerine doğru daha kolay ilerlemek istiyorlardı. Türk milliyetçilerinin yayılmacı isteklerinden söz eden V.İ. Lenin şunları belirtmişti: «Türkler, geçenlerde önce Batum'u daha sonra ise belki de Bakü'yü ele geçirmek için Ermenistan'a saldırmaya başladılar. Bu konuda çok büyük dikkat göstermek zorunda olduğumuz ortadadır.» (*)

Türk orduları Ermenistan içlerine doğru saldırılarını sürdürdüler, Taşnaklar ise Müttefiklerin yar-

(*) V.İ. Lenin, Rusya Komünist Partisi (Bolşevikler) Moskova Örgütü Delegelerinin 9 Ekim 1920 Tarihli Kongresinde Cumhuriyetin İç ve Dış Durumuna İlişkin Olarak Sunulan Rapor, *Toplu Eserler*, cilt 41, sh. 339-340.

dım edeceğini umuyorlardı. Eylül ve Ekim aylarında müttefik ülkelerinin temsilcilerine birçok kereler Ermenistan'a askeri ve maddi yardım yapılması rica-sında bulundular. Ancak her defasında müttefik devletler, o sırada gerçek anlamda yardım yapabilecek durumda olmadıklarını ve Taşnakların yalnızca kendi güçlerine güvenmek ve kendi başlarına hareket etmek zorunda oldukları yanıtını verdiler. Gürcistan'daki ABD temsilcisi şu açıklamayı yaptı: «Birleşik Devletler, Sevr Antlaşması'na katılmamış ve ABD Hükümeti Ermenistan Cumhuriyeti'ni tanımış olmasına karşın hiçbir zaman Ermeni halkını koruma ve askeri destekte bulunma anlamına gelecek herhangi bir yükümlülüğü üzerine almamıştır. Bu nedenle bu bağlamda sorumluluk kabul edemez.»

Efendileri olan Müttefik ülkelere sadık kalan Taşnaklar, Sovyet Rusya'dan yardım almaktansa Ermeni halkını feda etmenin daha iyi olacağına karar verdiler.

Müttefik yanlısı çevrelerin etkisi altında kalan Türk Hükümeti, de aynı şekilde RSFSC'nin arabulucu olması ve Türk ordularının Kafkaslar Ötesi'ne doğru ilerlemekten vazgeçmesi konusunda defalarca yaptığı önerileri geri çevirdi.

Türk orduları, 24 Ekim'de Ermenistan içlerine yeni bir saldırıya geçtiler.

Taşnak Ermenistan Hükümeti, askeri yardım için yeniden müttefiklere başvurdu. 30 Ekim 1920'de Taşnakların Gürcistan'daki diplomatik temsilcisi, Tiflis'teki Amerikan Konsolosu Mozel'e bir mektup gönderdi ve yardım istedi. Taşnak Hükümeti, İngiliz Hükümeti'nin Kafkaslar Ötesi'ndeki temsilcisi Albay Stoks'a da benzeri bir mektupla başvurdu. Ama müt-

tefikler bu kez de herhangi bir yardımda bulunmadılar.

Taşnak Ermenistan, Türk Hükümeti'ne barış görüşmelerine başlama önerisinde bulunmak zorunda kaldı. 6 Kasım'da şu koşullarla ateşkes imzalandı Türk orduları Aleksandropol Kalesi'ni, istasyonu ve kent civarında on kilometrelik bir alanı işgal edeceklerdi. Ermeni orduları, usulen Ermeni yönetiminin elinde kalan Aleksandropol'den 15 km. uzaklığa Arpaçay Nehri'nin ötesine çekileceklerdi. Ermenistan'da işgal ettikleri bölgelerden memnun kalmayan Türk askeri yöneticileri, 8 Kasım'da Ermeni ordularının Batum Antlaşması'yla saptanmış olan sınır hattı boyunca çekilmesini ve ayrıca çok miktarda mühimmat, lokomotif ve vagon verilmesini istediler. Taşnak Hükümeti bu koşulları reddetti ve 10 Kasım'da Türkler askeri eylemlerini yeniden başlattılar.

Ancak 15 Kasım'da Taşnaklar, Türk Hükümeti'nden askeri eylemlere son vermesini ve barış görüşmelerine başlanmasını istediler. 18 Kasım'da ateşkes imzalandı. 26 Kasım'da ise Aleksandropol'de barış görüşmeleri başladı.

Görüşmeler, Türkler tarafından devrik Taşnak Hükümeti'ne zorla kabul ettirilen ve çok ağır koşulları olan Aleksandropol (Gümrü) Antlaşması'yla 2 Aralık 1920'de, yani 29 Kasım'da Ermenistan'da Sovyet iktidarının ilan edilmesinden sonra tamamlandı... Sovyet egemenliği, Ermeni halkını yabancı boyunduruğundan ve Taşnak ezgisinden kurtardı.

* Ankara'daki Sovyet Büyükelçiliği, Büyük Ekim Sosyalist Devrimi'nin III. yıldönümünde açıldı.

SOVYET-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN GÜÇLENMESİ VE 16 MART 1921 TARİHLİ DOSTLUK VE KARDEŞLİK ANTLAŞMASI'NIN İMZALANMASI

Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Sovyet iktidarının güçlenmesiyle birlikte Sovyet Cumhuriyetleri ve Türkiye halkları arasındaki dostluğun daha da gelişmesi için en elverişli koşullar yaratılmış oldu. Türk Hükümeti'nin bir Sovyet-Türkiye Konferansı toplama önerisi, Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetleri temsilcilerinin bu konferansa katılmasını isteyen Sovyet Hükümeti'nden olumlu karşılık gördü.

Ekonomi Bakanı Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) başkanlığındaki Türk Hükümet Heyeti 19 Şubat 1921'de Moskova'ya geldi. Sovyetlerin Türkiye Büyük-elçiliği kadrosu da birlikte gelmişti.*

Sovyet-Türkiye Konferansı, 26 Şubat 1921 tarihinde çalışmaya başladı. Konferans dostluk, karşılıklı saygı ve tarafların hak eşitliğinin hüküm sürdüğü bir ortamda geçti. Sovyet halklarının Türkiye'nin kurtuluş savaşına duydukları yakınlık da buna yardımcı oldu. V. İ. Lenin, bu görüşmeleri, Sovyet Devleti'nin dış politikasının büyük bir başarısı sayıyor ve Türkiye'nin ulusal çıkarlarına büyük önem veriyordu. Antlaşma taslağının hazırlanması sırasında ortaya çıkan güçlükler, V. İ. Lenin'in kişisel yardımı sayesinde ortadan kaldırıldı. 16 Mart 1921'de ilişkiler tarihinde yeni bir aşamanın ifadesi olan Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalandı.

Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması, bir önsöz, 16 madde ve 3 ekten oluşuyordu. Bu antlaşma, Sovyet Rusya ve Türkiye arasında sağlam dostluk ilişkilerinin kurulmasını sağladı ve Kafkaslar Ötesi halklarına savaş yerine barış içinde yaşama olanağı verdi. Sov-

yet Rusya ve Türkiye arasındaki sürekli içten işbirliğinin güçlendirilmesi amacıyla antlaşmanın imzalanması sırasında her iki taraf da nota değişik tokuşunda bulundular. Bu notalarda şu yükümlölük belirtilmişti: Bir tarafın karşı taraf konusundaki dış politikasının genel doğrultusuna ilkesel nitelikte ya da temel yönüne ilişkin değişiklikler getirmek istemesi durumunda, böylesi bir karar hemen karşı tarafın bilgisine sunulacaktır. Bundan başka, her iki taraf da yakınlaşma ya da anlaşma konusunda Asya'da Sovyet Rusya ve Türkiye'den farklı bir politika izleyen başka herhangi bir devletin kendilerine yapacağı ve Sovyet Rusya ile Türkiye'yi ilgilendiren açıklama ve önerileri hemen ve tüm ayrıntılarıyla birbirlerine haber vermekle, keza diğer devletlerle bu türden görüşmeler konusunda birbirlerini aydınlatmak ve tarafların çıkarlarını ilgilendirebilecek antlaşmaları birbirinden habersiz imzalamamakla yükümlüydüler.

Sovyet-Türkiye antlaşmasının imzalanışı sırasında Türkiye'ye 10 milyon altın ruble tutarında karşılıksız mali yardım, silah ve cephane yardımı yapılmasına ilişkin antlaşma da imzalandı. Bu antlaşmaya uygun olarak Sovyet Hükümeti, 1921-1922 yıllarında Türkiye'ye tüfek, makineli tüfek, mermi, top ve başka savaş araçlarıyla külçe altın gönderdi.

28 Mart 1921'de RSFSC ve Türkiye hükümetleri, savaş tutsaklarının ve her iki devletin karşı tarafın topraklarında bulunan yurttaşların ülkelerine geri dönmelerine ilişkin anlaşmayı da imzaladılar.

Sovyet-Türkiye antlaşması, gerek Türkiye, gerekse Sovyet Rusya açısından büyük politik öneme sahipti ve ortak düşmanlara karşı savaşan iki halkın yakınlaşmasına engel olmak isteyen Müttefiklerin Anti-Sovyet planlarına darbe indirdi.

Antlaşma, Türkiye Devleti'nin egemenliğinin güçlenmesine yardım etti. Sovyet Hükümeti, Türkiye'nin kuzeydoğu sınırının dokunulmazlığını sağladı ve işgalcilere karşı yapılan çetin savaşta Türkiye'ye maddi ve moral-politik destekte bulundu. Bu nedenle Sovyet-Türk antlaşması, Türkiye'de büyük bir coşkunlukla karşılandı. Antlaşmanın imzalanışını oybirliğiyle selamlayan Türkiye basını, Türkiye halkının kurtuluşunun sadece bu antlaşmaya bağlı olduğunu belirtti. «Dış politikamızın başlıca doğrultusu, -diye yazıyordu «Hakimiyeti Milliye» gazetesi,- ilk günlerdenberi Anadolu hareketinin yasal var olma hakkını tanıyan ve bizi gerek manevi, gerekse maddi yönden destekleyen Sovyet Rusya'ya doğru yönelmektir».

TBMM, Sovyet-Türk antlaşmasının imzalanması haberini coşkun alkışlarla karşıladı. Mustafa Kemal Mecliste şu açıklamayı yaptı: «İki devlet arasındaki bu antlaşmayla emperyalizmin saldırısına karşı savaşta doğal birlikten doğan dayanışma kurulmuş oldu».

16 Mart 1921 tarihli Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması, halen Sovyet-Türkiye ilişkilerinde önemli rol oynamaya devam ederek bugün de gücünü korumaktadır.

Sovyet Rusya ve Türkiye arasındaki dostluğun güçlenmesi, Sovyet Hükümeti'nin sürekli olarak, bağımsızlığı uğrunda savaşan halkların desteklenmesine ilişkin Leninci dış politika ilkelerine uygun hareket etmesi nedeniyle gerçekleştirilebilmiştir.

LONDRA KONFERANSI. SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ

Yakın Doğu'da İngiliz egemenliğini pekiştiren Sevr Barış Antlaşması'nı yeniden incelemek için top-

lanan Londra Konferansı (21 Şubat - 14 Mart 1921) Moskova'daki görüşmelerle aynı zamana denk düşüyordu. Sevr Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının paylaşılması konusunda emperyalistler arasında ortaya çıkan görüş ayrılıklarını çözümleyememişti. Bu antlaşma, bir yandan Fransa'nın mali çevrelerinde ciddi hoşnutsuzluklar yarattı, öte yandan da ne Amerikan, ne de İtalyan emperyalistlerini hoşnut etti. 1920 Ekim'inde, Fransız basınında, Polonyalı müdahalecilerin Kızıl Ordu karşısında yenilgiye uğramasından ve Kırım'ın Vrangeli Ordusu'ndan temizlenmesinden sonra özellikle artan, Sevr Antlaşması'nı yeniden gözden geçirme gereği konusunda gürültülü bir kampanya başlatıldı. 1920 yılı sonuna doğru Türkiye'deki ulusal kurtuluş hareketini bastırma planlarının başarısızlığa uğradığı iyice meydana çıktı.

Sevr Antlaşması'nın yeniden ele alınmasının son derece önemli bir nedeni de müttefiklerin ne pahasına olursa olsun Moskova Konferansı'nı bozma ve Sovyet-Türk yakınlaşmasına engel olma istekleriydi. Emperyalistler, Türkiye'yle olan barış antlaşmasının koşullarını hafifleterek Kemalistleri anti-Sovyet koalisyonla çekeceklerini umuyorlardı.

Ulusal kurtuluş hareketini yönetenler arasında Sovyet Rusya'yla yakınlaşma yanlıları olduğu gibi, Müttefiklerle bir anlaşma imzalama ve Padişahlık rejimini sürdürme umudunu yitirmemiş karşıt görüşlüler de vardı.

Doğu cephesindeki gerici subaylara dayanan bu çevreler Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından bir sonraki gün Türkiye ordularını Batum eyaletine göndererek burayı ele geçirmeye çalıştılar. Türkiye ordusunu 25 Şubat 1921'de Gürcistan'da Sovyet iktidarının kurulmasından sonra Gürcü halkına yardıma

gelen Kızıl Ordu birlikleriyle çatıştırma umudunda olan Gürcü Menşevikleri de onlara yardım ettiler. Sovyet Hükümeti'nin barışsever politikası sayesinde silahlı bir çatışma önlenmiş oldu. Kızıl Ordu birlikleri 21 Mart'ta Batum'a girdiler ve 23 Mart'ta da Türkiye orduları Moskova Antlaşması'yla belirlenen yeni sınır hattı boyunca geri çekildiler.

Türkiye Doğu Cephesi kumandanlığı, Sovyet-Türk ilişkilerini gerginleştirmek amacıyla Türkiye ordularının Sovyet Ermenistan'ından çekilmesi sorunundan da yararlanmaya çalıştı ve her türlü hileye başvurarak Türk ordularının boşaltılması işlemini geciktirmeye devam etti. Ancak Onbirinci Kızıl Ordu komutanının ultimatomundan sonra, 22 Nisan 1921'de Türkiye orduları Sovyet Ermenistanı topraklarından çekildiler.

Müttefiklerle anlaşma yanlıları, Sovyet ve Türk hakları arasındaki dostluğun güçlenmesini engellemediler. Londra Konferansı tam bir başarısızlıkla sonuçlandı. Müttefik emperyalistleri, iddialarından vazgeçemediler ve Türkiye'nin Mondros Mütarekesi'yle belirlenen sınırları içinde bağımsızlık ve toprak bütünlüğü gibi egemenlik haklarını tanımadılar. Türk gazetesi «Dertli» şunları yazıyordu: «Londra Konferansı, Müttefiklerin işgalci ve caniyane amaçlarını ortaya çıkardı. Müttefikler hiçbir zaman ezilen halklara haklarını vermezler ve adalet önünde hiçbir zaman başlarını eğmezler. Londra Konferansı'nda, iki yıldır devlet bağımsızlığı ve ulusal bağımsızlık uğrunda savaşan Türkleri kandırmak istediler.»

Londra Konferansı'nın çalışmalarını tamamlamasından sonra Müttefikler Türkiye sorununu yine silah zoruyla çözümlemeye kalkıştılar. Yunan ordusunu 23 Mart 1921'de Bursa ve Uşak arasındaki cephede Türk ordularına karşı yeni bir saldırıya geçirttiler. Bu böl-

gedeki Yunan ordusunun başlıca güçleri sayı ve teknik bakımından Türklerden üstündü. Asıl hedef, Ankara'ya giden demiryolu üzerinde önemli bir kavşak oluşturan Eskişehir'di. Bu bölgedeki Yunan orduları İnönü bucağındaki mevzilerde Türk savunmasının ileri hattını ele geçirdikten sonra 23 Mart'ta Türk Ordusu'nun Batı Cephesi güçleriyle karşı karşıya geldiler. İnönü'de üç gün süren çarpışmalar çok şiddetliydi ve Türk ordusunun zaferiyle sonuçlandı. İnsan gücü ve silah bakımından büyük kayıplara uğrayan Yunan orduları Bursa yakınlarındaki eski mevzilerine geri çekildiler. Müdahaleciler Afyonkarahisar'ı ele geçirmiş olmalarına karşın Konya yönünde stratejik bir başarı kazanamadılar.

İnönü zaferi, Türk halkının dayanışmasının daha da artmasına yardım etti ve Müttefiklerle anlaşma yolunu öneren korkaklara darbe indirdi. Ancak bu zafer henüz daha sonuç getirici bir zafer değildi. 9 Temmuz 1921'de Yunan komutanlığı, 100 bin kişilik ordusu ile 15 gün devam eden yeni bir saldırıyı başlattı. Türkiye orduları Yunanlıların saldırısını ancak Ankara'ya 50 km. uzaklıktaki mevzilerde büyük bir güçlkle durdurabildiler. İki yıl boyunca kurtuluş hareketinin üssü olan Eskişehir ve Kütahya gibi büyük kentler Yunanlıların eline geçti. Ordunun başında bulunan Yunan Kralı Konstantin bir ay sonra Ankara'yı hedef alan yeni bir saldırı için emir verdi.

Ama Türkiye Hükümeti, bu süre içinde genel seferberlik ilanını ve cephe gereksinimleri için malzeme toplama işini başarmıştı. Mustafa Kemal Türk Orduları Başkomutanlığı'na atandı ve kendisine üç ay için sınırsız yetkiler verildi. 23 Ağustos-13 Eylül 1921 tarihleri arasında, Türkiye tarihinde bir eşi daha görülmemiş Sakarya Meydan Savaşı yapıldı.

Anadolu halkının çok büyük gayretleri Türk ordusunu zafere ulaştırdı. Türkiye halkı bir bütün olarak savaşa katıldı. Düzenli orduların askerleri yanında, binlerce gönüllü de çarpışıyordu. Kadınlar, yaşlılar ve çocuklar siper kazdılar, tahkimat yaptılar, ileri mevzilere su ve yiyecek taşıdılar, yaralılara baktılar, işçi ve zanaatçılar ise gece gündüz demeden silah yaptılar.

13 Eylül'de güçlü bir karşı saldırıya girişen Türkiye ordusu düşmanı Sakarya'nın sol kıyısına çekilmek zorunda bıraktı. Ancak Türklerin ülkeyi işgalcilerden kurtarması için daha bir yıl orduyu genel bir saldırıya hazırlama yolunda gayretle çalışmaları gerekti.

Sakarya zaferi, müttefikler arasındaki fikir ayrılıklarının artmasına ve Türkiye'nin uluslararası durumunun güçlenmesine yardım etti. 1921 Ağustos'unda İtalyan orduları Anadolu'dan çekildi, 20 Ekim'de ise Fransa'nın TBMM'yi tanımasını ve Fransız ordularının Çukurova'yı boşaltmasını öngören Fransa-Türkiye Antlaşması Ankara'da imzalandı. Boşaltma sırasında Fransız Hükümeti, işgal ordusunun 200 milyon frank değerindeki askeri donatımını da Türkiye'ye bıraktı. Güney Cephesi'nin ortadan kaldırılması, Türk Hükümeti'ne ordularını İngiliz-Yunan müdahalecilerle savaşmak üzere Çukurova'dan Batı Cephesi'ne gönderme olanağını verdi.

Türkiye'nin Sovyet Cumhuriyetleriyle daha da yakınlaşması Türk ordusunun gücünün artmasında büyük rol oynadı.

**KAFKASLAR ÖTESİ VE UKRAYNA
SOVYET CUMHURİYETLERİYLE
DOSTLUK ANTLAŞMALARININ
İMZALANMASI.**

Kafkaslar Ötesi Sovyet Cumhuriyetleri ve Ukray-

na, Türk halkının bağımsızlık savaşına büyük yakınlık gösterdiler. Sovyet Azerbaycan Hükümeti, daha 1920 Haziran'ında TBMM Hükümeti'yle diplomatik ilişki kurmuş ve emperyalist istilacılarla savaşta Türk halkına yardıma hazır olduğunu açıklamıştı. Sovyet Ermenistan ve Sovyet Gürcistan hükümetleri de daha sonra aynı türden açıklamalar yaptılar. Moskova Antlaşması'nın XV. maddesi uyarınca 26 Eylül-13 Ekim 1921 tarihleri arasında Kars'ta Türkiye ve Kafkaslar Ötesi Cumhuriyetleri arasında görüşmeler yapıldı. Sovyet Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleri Türkiye ve tüm Kafkas Cumhuriyetleri arasında bir tek antlaşma imzalanmasından yanaydılar. Ancak Türkiye diplomatları bir tek antlaşma imzalamak için hukuki temellerin bulunmadığı bahanesiyle (Kafkaslar Ötesi Federasyonu bu sırada henüz daha kurulmamıştı) Azerbaycan, Gürcistan, ve Ermenistan'la ayrı ayrı antlaşmalar imzalamak istiyorlar ve Aleksandropol Antlaşması'nın çok ağır koşullarını Ermenistan'a zorla kabul ettirebileceklerini umuyorlardı.

Ancak bu cumhuriyetlerin ortak eylemleri Türkiye'yi onlarla tek bir antlaşma imzalamak zorunda bıraktı. Bu antlaşma 13 Ekim 1921'de Kars'ta imzalandı. Kars Antlaşması içeriği bakımından Moskova Antlaşması'nın aynısıydı, 20 maddeden ve üç ekten oluşuyordu. 1. madde, 1918-1920 yıllarında karşıdevrimci Kafkas hükümetlerine zorla kabul ettirilmiş olan antlaşmaları resmen yürürlükten kaldırıyor ve Türkiye ile Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleri arasındaki iyi komşuluk ilişkileri kuruyordu. Kars Antlaşması, iki taraf arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkileri de genişletti ve güçlendirdi. Antlaşma uyarınca 1922 Mart'ında Tiflis'te iki taraf arasındaki ekonomik, ticari, mali ve öteki sorunları çözümleyecek bir ekonomi konferansı

yapıldı. Sınır ve otlakların kullanımına ilişkin antlaşmalar ve posta-telgraf antlaşması da imzalandı.

Kars Antlaşması büyük politik öneme sahipti. Bu antlaşma, Kafkasya'daki savaş tehdidini ortadan kaldırdı ve Türkiye'nin kuzeydoğu sınırının sarsılmazlığını güvence altına aldı. Antlaşmanın imzalanmasından sonra Türkiye ordularını Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne gönderdi ve bu da onun işgalcilere karşı savaşta askeri gücünü artırdı. Kars Antlaşması ayrıca Kafkasya ve Türkiye halklarının köleleştirilmesi amacıyla emperyalist devletlerin diplomasisi tarafından körüklenen ulusal düşmanlık politikasına da darbe indirmiş oldu.

Sovyet Azerbaycan Hükümeti, Sovyet Kafkaslar Ötesi Cumhuriyetleri ve Türkiye arasındaki dostluk ilişkilerinin güçlenmesi için pekçok şey yaptı. 15 Kasım 1921'de Ankara'da Azerbaycan Diplomatik Temsilciliği'nin açılış töreni yapıldı. TBMM Diplomatik Temsilciliği de aynı anda Bakû'de açıldı.

Ağustos 1921'de Sovyet Ukrayna Hükümeti, ünlü devlet adamı ve asker M.V. Frunze'yi olağanüstü elçi olarak Türkiye'ye gönderdi. Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti, bu hareketiyle Türkiye'ye karşı dostça tutumunu ve Türkiye halkının savaşına duyduğu büyük yakınlığı tüm dünyanın gözleri önünde belirtmiş oluyordu. M. V. Frunze'nin elçi olarak atanması Türkiye kamuoyunda takdirle karşılandı.

M. V Frunze başkanlığındaki heyet 13 Aralık 1921'de Ankara'ya geldi. Türkiye topraklarında ilerlediği yol boyunca heyete içten sevgi gösterilerinde bulunuldu; Ankara'da ise kalabalık bir dostluk mitingi yapıldı.

M. V Frunze'nin görevi çok zordu. Türkiye bu sırada ciddi bir bunalım geçiriyordu. Sakarya zaferi

çok pahalıya mal olmuştu. Ülkenin zaten kıt olan mad-di kaynakları tükenmişti; ayakkabısı, elbisesi olmayan ve silahları kötü durumda bulunan ordunun bakımı için Türk Hükümeti'nin elinde para yoktu. Askeri kamulaştırmalar, toprak ağaları, zengin köylüler ve tüccarlar arasında hükümet politikasına karşı hoşnutsuzluk yaratmıştı. Kapitülasyon taraftarlarıyla bağımsızlık savaşının sürmesinden yana olanlar arasındaki mücadele bu temel üzerinde hızlandı ve özellikle 20 Ekim 1921 Fransız-Türk Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Türkiye'yi anti-Sovyet koalisyona çekmek isteyen Fransız emperyalistlerinin entrikaları sonucunda daha da büyüdü.

M. V. Frunze, Antant'ın yalanlarla dolu politikasını ortaya çıkarmak için büyük çaba harcamak zorunda kaldı. TBMM milletvekillerine yapılan ve 20 Aralık 1921 tarihli oturumda okunan çağrı bunda büyük rol oynadı. M. V. Frunze, Sovyet Cumhuriyetleri'nin Türkiye'yle dostluğunun başlıca ilkelerini son derece açık bir biçimde ortaya koydu ve doğu halkları'nın emperyalist boyunduruğuna karşı yapacakları savaşın tarihsel kurallara uygunluğunu kanıtladı.

M. V. Frunze'nin büyük bir dikkatle dinlenen konuşması Büyük Millet Meclisi milletvekilleri üzerinde derin etki yaptı.

25 Aralık 1921'de Ukrayna-Türkiye Konferansı başladı ve 2 Ocak 1922'de Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın imzalanmasıyla sona erdi. Ukrayna-Türkiye Antlaşması, Sovyet Cumhuriyetleri ve Türkiye arasındaki dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerinin güçlendirilmesi açısından büyük öneme sahipti. Ankara'da M. V. Frunze'ye Türkiye'nin ekonomik ve askeri durumuna ilişkin gerekli materyallerin hepsi gösterildi. Türk komutanlığının isteği üzerine M. V. Frunze

cepheye gitti. Türkiye'de bulunduğu kısa süre içinde (13 Aralık 1921 - 5 Ocak 1922) M. V. Frunze, geniş ün kazandı ve Türkiye Hükümeti yöneticileri ve kamuoyu üzerinde iyi bir izlenim bıraktı.

Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti (BSHC) ve Türkiye arasında da dostluk ilişkileri kuruldu. 1922 yılı Ocak ayı başında Ankara'ya gelen BSHC Hükümeti Olağanüstü Heyeti, Buhara halklarının Türkiye halkıyla dayanışma içinde olduğunu belirtti. Türkiye halkını kutladı ve zafer dileklerini sundu.

Sovyet-Türkiye dostluğunun daha da güçlenmesi ve Türkiye halkının haklı savaşının dünyadaki ilerici güçler tarafından desteklenmesi, Türkiye'nin bağımsızlığını kazanmasında birinci derecede rol oynadı. «Yeni Türkiye'nin İngiliz-Fransız ve Yunan müdahalecileri karşısında kazandığı zafer, - diyordu Mustafa Kemal, - eğer Rusya'nın desteği olmasaydı ölçülemez kadar büyük kurbanlara mal olur ya da hiç olmazdı. Rusya Türkiye'ye hem maddi hem de manevi yardımda bulundu. Ve eğer ulusumuz bu yardımı unutursa büyük bir suç işlemiş sayılır».

ANADOLU'NUN İŞGALCİLERDEN KURTARILMASI, MUDANYA MÜTAREKESİ

Türk komutanlığı, Sakarya Meydan Savaşı'ndan sonra Batı Cephesi'nde meydana gelen uzun sessizlikten ordusunu kesin sonuç alıcı bir çarpışmaya hazırlamak amacıyla yararlandı. 1922 yılının ortalarına doğru Türk ordusu yeniden kurulmuş, savaş araçlarıyla donatılmış ve genel bir saldırı için hazır duruma getirilmişti. Batı Cephesi'nde 110 bini aşkın asker bulunuyordu. Sayı bakımından 115-120 bin süngü ve kılıca sahip olan Yunan ordusundan geri kalmıyordu.

Ancak Yunanlılar teknik bakımdan gözle görülür bir üstünlüğe sahiptiler.

Vatanlarını kurtarma düşüncesinden esinlenen Türk askerleri, moral-politik bakımdan, Müttefik emperyalistlerinin çıkarları için çarpışan Yunanlılardan kat kat üstün durumdaydılar. Doğu halklarının ve Batı Avrupa devletleriyle Balkan Yarımadası ülkelerindeki ilerici güçlerin Türk halkının savaşına gösterdikleri derin yakınlık Türk ordusunun manevi durumunu büyük ölçüde etkileyen önemli politik bir unsurdur. Bütün bunlar, bağımsızlık uğrunda savaşan Türklerin gücünü artırdı ve onları işgalcilere karşı savaş için yüreklendirdi. Türkiye'deki Sovyet Büyükelçisi S. İ. Aralov'la yaptığı görüşmede V. İ. Lenin: «Manevi yardım, yakınlık ve dostluk üç kat büyük bir yardımdır; Türkiye halkı yalnız olmadığını hissedecektir», diyor-du.

Yunan ordusu ise kendisine, yabancı çıkarları için kan dökülmesini istemeyen Yunan halkından bile böyle bir destek görmüyordu. Yunanistan'da savaşa karşı düşünceler gün geçtikçe artıyor, Anadolu'daki yayılmacı savaşa son verilmesini isteyen mitingler yapılıyordu. Askerden kaçma olaylarının artışı, orduda barışçı halkı soyan kişilerin çoğalması ve askerlerin cepheye gitmeyi reddetmeleri Batı Anadolu'daki Yunan ordusunun askerleri üzerinde olumsuz etkiler yaptı.

Yeni mevzilerine yerleşen Türkiye orduları 26 Ağustos 1922'de Afyonkarahisar yakınında saldırıya geçtiler. Toplu saldırıya geçen Türkiye orduları düşmanın savunma hattını yarıdılar ve saldırının ikinci gününün sonuna doğru Afyonkarahisar'ın 50 km. güneyine ve 30 km. doğusuna kadar ilerlediler. Saldırı eylemlerinin üçüncü günü Türkiye orduları Kütahya ve Eskişehir'i ele geçirdiler. Dumlupınar'daki son çarpış-

mayla da ordusundan arta kalan 5 bin askerle birlikte tutsak düşen General Trikopis'i bozguna uğrattılar. Türkiye orduları kanlı çarpışmalardan sonra 6 Eylül'de Bursa'yı ele geçirdi. Direşken çarpışmalar sonucunda Türkiye birlikleri Yunan ordusunun merkez ve güney gruplarını yendiler ve çok miktarda araç ve gereç ele geçirdiler. 500'ü subay ve ikisi general olmak üzere yaklaşık 13 bin kişi tutsak edildi. Sayı bakımından Yunan süvarilerini beş-altı kat aşan süvari birlikleri Türkiye ordusunun saldırılarında büyük rol oynadı.

Yenik Yunan ordusundan geriye kalan ve Türkler tarafından izlenen askerler hızla İzmir, Çeşme, Mudanya ve Bandırma'ya çekildiler. General Hacı Anestis, Yunan Orduları Başkomutanlığı'ndan uzaklaştırıldı. Yeni atanan başkomutanın geri çekilmeyi Alaşehir-Salihli hattında durdurma denemesi Yunan ordusunun yeni bir yenilgisiyle sonuçlandı. Alaşehir'de Türkler, 14 bin asker ve subayı tutsak ettiler ve pekçok savaş ganimeti ele geçirdiler.

Yunanlıların daha sonraki direnişleri boşunaydı ve General Frank'ın açıkladığına göre Yunan ordusu, boyun eğmekten kaçanlar kalabalığı haline gelmişti.

Eylül ayının başında, İzmir'de toplanan asker ve göçmenler gemilere bindirilmeye başlandı. Yunan işgalciler kaçarken kentin büyük bölümünü yaktılar. 16 Eylül'de Yunan askerleriyle dolu son gemi de Çeşme'den ayrıldı, ertesi gün ise Yunan ordusunun kuzey grubunu saf dışı eden Türkiye ordusu Bandırma'ya girdi. 22 günlük çarpışma sonucunda Türkler 40 bin tutsak, 284 top ve çok sayıda başka savaş, sağlık ve ulaştırma malzemesi ele geçirdiler. Savaş yerlerine giden Rus Telgraf Ajansı muhabiri şunları yazıyordu: «Bu silahların sayısı o kadar fazla ki yeni bir ordu

kurmaya bile yetebilir.» Yunanlıların ölü ve yaralı olarak toplam kaybı ise 75 bin kişiydi.

Türkiye ordusunun parlak zaferi bütün ülkede bayram sevinci yarattı. Kentlerde ve köylerde mitingler, gösteriler ve törenler yapıldı. Dünyanın ilerici güçleri yabancı işgalcileri kovan Türkiye halkını kutladılar.

Türkiye serüveni, Yunan halkına büyük yokluklara ve kurbanlara mal oldu. Hiddetlenen Yunan halkı, Kral Konstantin'i tahtından indirdi ve Gunaris Hükümeti'ni devirdi. Olağanüstü Yunan Askeri Mahkemesi'nin kararı üzerine bu askeri felaketin sorumluları kurşuna dizildi.

Yunan ordusunun yenilgisi, tüm Avrupa'da Müttefiklerin öncelikle de İngiltere'nin Türkiye'ye ilişkin politikasının çöküşünü ifade eden «Yakın Doğu Krizi» görünümünde yansıdı. 23 Eylül 1922'de müttefik hükümetleri en yakın zamanda bir barış konferansı toplama ve Yunanistan'la ateş kese ilişkin antlaşmayı ivedilikle imzalama önerisiyle Türkiye Hükümeti'ne başvurdular. Türkiye Hükümeti, ateşkes antlaşması imzalamayı ve barış konferansına katılmayı kabul etti.

Ateşkes konferansı 3 Ekim 1922'de Mudanya'da başladı. Konferansa Türkiye adına Batı Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, müttefik devletlerden İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri General Harington, Fransız Yüksek Komiseri General Şarpi, İtalyan Yüksek Komiseri General Monbelli ve Yunanistan Temsilcisi General Mazaraki katıldılar. Ancak antlaşma koşullarının hazırlanması sırasında büyük tartışmalar çıktı. Türkiye Hükümeti, 6 Ekim'de eğer konferans açılana kadar Yunan orduları Doğu Trakya'yı boşaltmayacak olursa barış konferansına katılmayacağını

müttefik hükümetlerine resmen bildirdi. 8 Ekim'de müttefikler, Yunan ordularının çekilmesine ilişkin Türk isteğini kabul ettiler ve ertesi gün konferans yeniden çalışmaya başladı. Ateşkes antlaşması, 11 Ekim'de müttefiklerin ve Türkiye'nin yetkili kişilerince, üç gün sonra ise Yunanistan temsilcisi tarafından imzalandı.

Türkiye ve Yunanistan arasındaki askeri eylemler antlaşmanın yürürlüğe girdiği günden, yani 15 Ekim 1922'den itibaren sona erdi. Yunan askerleri, jandarması ve sivil yöneticileri ise 30 gün içinde Doğu Trakya'dan çıkmak zorundaydılar. Barış antlaşmasının imzalanışından önce Meriç Nehri'nin sağ kıyısı müttefik ordularının yönetimindeydi. Yunan ordularının geri çekilmesinden sonra Doğu Trakya'da Türk sivil yönetimi yeniden kuruldu, düzenin ve huzurun sağlanması için bir Türk jandarma birliği (8 bin kişiyi aşmamak üzere) kuruldu. Müttefik orduları barış antlaşması imzalanana kadar İstanbul'da, boğazların tarafsız bölgesinde (Çanakkale Boğazı'nın Asya kıyısından hemen hemen 15 km. uzaklıktaki hat boyunca ve Darıca'dan Şile'ye kadar İzmit Yarımadası'nda) ve Gelibolu Yarımadası'nda kaldılar. Türk ordularının bu bölgelere girişi yasaklandı.

Mudanya Mütarekesi, Müttefikler ve Türkiye arasında gerçekten uzlaştırmacı bir antlaşma oldu: Türkiye askeri eylemlere girişmeden Doğu Trakya'yı kurtarmayı başardı. Müttefik devletleri ise barış antlaşması imzalanana dek ordularını İstanbul'da ve boğazlar bölgesinde tutma hakkını elde ettiler. Bu arada müttefik ordularının Türkiye topraklarında bulunması, Lozan'daki barış görüşmelerinin akışını olumsuz yönde etkiledi.

Türkiye ulusal burjuvazisi yeni egemenlik organlarının kurulması sırasında saltanat biçimindeki devlet aygıtını yıkmayı düşünmemiş, sadece onu yarıfeodal duruma gelen yeni rejime uygun duruma getirmek istemişti. Yeni kurulan devlet iktidarı, burjuvazinin politik, hukuki ve ekonomik mevzilerinin güçlenmesine hizmet etmeliydi. Birçok nedenler yüzünden Türkiye’de feodalizmden kapitalizme geçiş diğer ülkelere oranla daha uzun ve eziyetli oldu. 1908’deki Jöntürk Devrimi, kapitalist ilişkilerin gelişmesi için bazı uygun koşullar yaratmış olmasına karşın kapitalist temelin kurulmasını sağlayamadı. Kurtuluş devrimi sırasında kurulan yeni iktidar, 1921 Anayasası’yla sağlama bağlandı. Bu Anayasa, kapitalizmin temel ilkesini, yani üretim araçları üzerinde özel mülkiyeti ve yurttaşların kişi ve sermaye dokunulmazlığını Türkiye’nin yeni, kutsal yasası olarak ilan ediyordu. Yüce iktidarın «çok eskiden saptanmış kurallara göre, Osmanlı hanedanı üyelerinin en yaşlısına» ait olduğunu belirten 1876 Anayasası’ndan farklı olarak 1921 Anayasası ulusal egemenlik ve egemenlik birliği ilkesini savundu. Bundan böyle ulusun tek temsilcisi, iki dereceli seçimle iş başına getirilen milletvekillerinden oluşan ve gerek yasama, gerekse yürütme yetkisini gerçekleştirecek olan Büyük Millet Meclisi’ydi. Ulusal egemenliğin kurulması, kuşkusuz tüm ulusun egemenliği gerçekleştirmesi demek değildi, çünkü Türkiye burjuvazisi bundan kendi iktidarını güçlendirmek amacıyla yararlanıyor ve emekçi yığınlarını devletin yönetimine karıştırmıyordu. Bu yüzden 1921 Anayasası’yla ilan edilen «kişi özgürlüğü, basın, söz ve toplantı öz-

gürlüğü» ve geniş şekilde kullanılan «halk» ve «ulus» sözcükleri burjuvazinin diktatoryasını gizlemek için paravana görevi yaptı.

1921 Anayasası ülkenin yönetim biçimini kararlaştırmadı. Ulusal cephenin dağılmasından korkan Kemalistler bu sırada saltanatı kaldırma ve cumhuriyeti ilan etme kararını veremediler. Bununla birlikte ve 1924 Anayasası'nın kabulüne kadar yeni Türkiye'nin başlıca yasası olan 1921 Anayasası Türkiye'de burjuva milliyetçi iktidarın kurulmasında önemli rol oynadı.

Yunanlı işgalcilerin Eylül 1922'de ülkeden atılmasından sonra birleşik ulusal cephe parçalandı, gerici güçlerin ulusal çıkarlara aykırı faaliyetleri yeniden canlandı. 1922 yılı başlarında feodal-dinsel ve kompador çevrelerin çıkarlarını koruyan sağcı muhalefet milletvekilleri, 1921 yılında Mustafa Kemal tarafından yurtsever milletvekillerinden oluşturulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Birinci Grubu'na karşılık olarak bu cemiyetin İkinci Grubu'nu kurdular. İkinci Grubun parolası müttefiklerle anlaşma sağlanması ve iktidarın Padişaha verilmesiydi. Bu grup, Türkiye'de saltanat ve hilafetten başka bir yönetim biçiminden söz edilemeyeceğini savunuyordu. Resmen Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Birinci Grubu'nda yer alan muhalefet liderlerinden Hüseyin Rauf Bey 1922'de hükümet başkanlığına seçildi. «Sultana ve halifeye tüm kalbiyle bağlı olduğumu ve padişaha sadık kalmayı görev bildiğimi» açıkladı. Rauf Bey'in hükümet başkanı olarak seçilmesini sağlayan sağcı muhalefet, TBMM'yi dağıtmayı ve egemenliği «yasal» sahibi olan padişaha geri vermeyi tasarlıyordu. Buna karşılık Tefvik Paşa başkanlığındaki padişah hükümeti bu sorunu artık çözümlenmiş sayıyordu. Tefvik Paşa, Mustafa Kemal'e şu telgrafı çekti:

«Kazanılan zafer, İstanbul ve Ankara arasındaki her türlü anlaşmazlığı ve ikiliği ortadan kaldırmış, ulusal birliği sağlamıştır». TBMM Hükümeti'nin yanısıra padişah hükümeti de müttefikler tarafından Lozan Barış Konferansı'na katılmaya çağrıldı. Üstelik Tevfik Paşa, iki hükümetten bir heyet kurmayı önerdi. Muhafız milletvekillerinin düşüncesine göre, birleşik heyete Rauf Bey başkanlık etmeliydi. Ancak gericilerin planları meclisteki yurtsever çevrelerce bozuldu. Aynı zamanda Türkiye Dışişleri Bakanı olarak atanan Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa Türkiye Heyeti Başkanı oldu.

Muhalefetin ulusal çıkarlara aykırı faaliyetine son vermek amacıyla TBMM'nin 30 Ekim 1922 tarihli toplantısında padişah hükümeti üyelerinin devlete ihanet suçundan yargılanması ve saltanatın kaldırılması önerildi. Bu öneri, aynı anda üç komisyonda birden, -anayasa, hukuk ve şariat komisyonlarında- görüşüldü. Gericiler milletvekilleri, özellikle de din adamları, dünya işlerinin din işlerinden ayrılmasının dinin temellerine kastetmek olduğunu öne sürerek saltanatın kaldırılmasına karşı çıktılar. Din adamı milletvekillerinin bu iddiasını çürütmeye çalışan Mustafa Kemal, İslam tarihinden, Arap halifeliğinden ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan söz eden büyük bir konuşma yaptı.

Ancak, üç komisyonun Hoca Müfrid Efendi başkanlığında yaptığı ortak toplantıda zaferi gericiler kazandı: Saltanatı hilafetten ayıran yasa taslağı oy çokluğuyla reddedildi. Bundan sonra Mustafa Kemal, yeni bir konuşma yaptı ve sonuçsuz tartışmalara karşı daha inandırıcı kanıtlar getirdi. «Efendiler, -diyordu Mustafa Kemal,- egemenlik ve yönetim hiç kimseye akademik tartışma sonucunda verilemez. Egemenlik kuvvet kullanarak, hatta zorbalıkla elde edilir. Os-

man oğulları egemenliğı tüm Türk ulusundan zorbalıkla almış ve altı yüzyıl boyunca egemen olmuşlardı. Şimdi bu ulus, egemenliğı gaspedenlere karşı ayaklanıyor ve onları bir kenara iterek hukuken kendisine ait olan egemenliğı gerçekleştirme işini üzerine alıyor. Bu bir gerçektir... Eğer burada toplanan herkes, -genel olarak komisyon ve ayrı ayrı herkes,- bunu anlamış olsaydı, bence, son derece akıllı hareket etmiş olurlardı. Aksi takdirde, gerçek, herşeye rağmen kendisini gösterecektir. Ama o zaman bazı kafalar uçabilir. «Mustafa Kemal sorunun «teolojik» yönünü daha ayrıntılı biçimde anlatmaya başladığında Ankara milletvekili Hoca Mustafa Efendi, onun sözünü keserek oturduğu yerden şu açıklamayı yaptı: «Özür dileriz, biz sorunu bambaşka bir açıdan ele almıştık. Şimdi doğru yoldayız.»

Saltanatın kaldırılmasına ilişkin yasa taslağının sonucu belli oldu. 1 Kasım 1922'de TBMM'nin akşam yaptığı oturumda saltanatın hilafetten ayrılmasına, ülkedeki tüm egemenliğin TBMM'ye verilerek saltanatın kaldırılmasına ve yeni halifenin Osmanlı hanedanından seçilmesine ilişkin yasa kabul edildi. Saltanatın kaldırılmasıyla birlikte kukla hükümetin varlığı da sona erdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yani otuz altıncı sultanı Mehmed VI. (Vahdeddin) 17 Kasım 1922'de «Malayya» adlı İngiliz kruvazörüyle gizlice İstanbul'dan Malta'ya kaçtı. Ertesi gün 18 Kasım'da Prens Abdülmecit, halifenin dünya müslümanları üzerindeki manevi egemenliğinin artık uzun zamandır müslüman doğu ülkelerinde ulusal devletlerin kurulması nedeniyle bir hiç haline gelmiş olmasına karşın, «tüm dünya müslümanlarının» halifesi olarak seçildi. Halifelüğün korunması feodal-dinsel çevrelere verilen geçici bir ödündü. Bununla birlikte yüzyıllardır

süren despotik padişahlık yönetiminin ortadan kaldırılması, Türk halkının ulusal kurtuluş devriminin büyük bir zaferiydi ve ilerici insanlık tarafından büyük hoşnutlukla karşılandı.

EMEKÇİ KİTLELERİNİN DURUMU

11 yıl boyunca savaş durumunda bulunan Türkiye yanıp yıkıldı ve boşaldı. Ülke nüfusunun % 85'inden fazlasının varlığını sağlayan tarım çok zarar gördü. Toprakların büyük kısmı işlenemedi, tohum, hayvan ve iş gücü yeterli değildi. «Kentlerden köylere kadar her yerde, -diyordu M.V Frunze,- çok büyük bir ekonomik yıkım ve terkedilmişlik göze çarpıyor. Köylerde hemen hemen hiç erkek yok- ya hepsi ölmüş ya da cephede bulunuyorlar. Yaşlılar, kadınlar veya çocuklar çalışıyor... Boş toprakların oranı en az % 50'yi bulunuyor...»*

1922 yılındaki gayri safi tarımsal ürün rekoltesi, 1913 yılı ürününün yarısından azdı. 1913 yılında 45 milyon olan hayvan sayısı 1923 yılında 16 milyona inmişti. Ülkede esas itibariyle sadece ordunun gereksinimleri için çalışan işletmeler üretimde bulunuyordu. Hükümetin özel sermayeyi sanayiye celbetme ve bu temel üzerinde bazı sanayi dallarını canlandırma denemesi istenen sonucu vermedi* 1921 yılı sayımına göre Orta ve Doğu Anadolu'da 76 bin işçi ve zanaatçı-

* M.V. Frunze, Ankara Gezisine İlişkin Rapor, **Toplu Eserler** cilt 1, sh. 358.

* 1921 yılında TBMM Hükümeti, sanayinin teşvik edilmesine ilişkin yasayı kabul etti. Bu yasaya göre, işletme sahipleri vergi ve harç bakımından avantajlar kazandılar, inşaat için ücretsiz toprak aldılar ve yurt dışından gümrüksüz olarak ham-madde ve makine ithal ettiler.

nın çalıştığı 33 bini aşkın sanayi işletmesi ve atölye vardı. İşletmelerin hemen hemen % 80'i yerel hammaddeyi ilk işlemlerden geçiren yapım sanayiinden oluşuyordu. İstanbul, İzmir, Adana, Bursa gibi sayım kapsamına girmeyen kentlerde, tüm üretim güçlerinin % 67'sinin ait bulunduğu 500'den fazla gıda ve tekstil sanayii işletmesi vardı.

Dış ve iç ticaret hızla azalmıştı. Müttefiklerce kurulan deniz ablukası, dış ticareti büyük ölçüde engellemişti. ABD, 1921 yılından itibaren Türkiye'nin müttefiklerle savaşmasından yararlanarak biriktirilmiş ihraç malları stoklarını yok pahasına almaya başladı ve tüm Anadolu'da kendi ticaret şebekesini kurdu.

Para-kredi sistemi, özellikle ağır bir durumda bulunuyordu. Savaş yıldan yıla daha fazla para gerektirmeye başladı. Devlet bütçesinin en büyük bölümünü ordu ve jandarmanın bakımı için yapılan giderler oluşturuyordu. 1920 yılında devlet bütçesinde gelirler 47 milyon, giderler ise 63 milyon liraydı, 1921'de gelirler 75, giderler 95 milyon lirayı bulmuştu. Başlıca gelir kaynağı halktan alınan vergiler, özellikle de dolaysız vergilerdi. 1920 yılında dolaysız vergiler yoluyla hazineye 26,5 milyon lira, dolaylı vergilerle ise 10,5 milyon lira girmişti. Ancak halkın vergi ödeme gücü son derece sınırlıydı ve vergi tahsilatı aşırı sıkı önlemlerle gerçekleştiriliyordu. Birinci Dünya Savaşı yıllarında olduğu gibi, savaş giderlerinin tüm ağırlığı emekçi yığınlarının omuzlarında idi. Ekonomi Bakanlığı'nın verilerine göre, köylüler devlet hazinesine, tüccarlara oranla 15 kat fazla vergi ödemişlerdi. Çeşitli askeri kamulaştırmaların yanı sıra köylüler aynı bir vergi olan aşarı, hayvan vergisini, askeri vergiyi ödüyorlar ve bir dizi angaryalarda çalışıyorlardı. Köylüler için en yıkıcı vergi olan aşardan sağlanan gelir 1920 yılın-

da 13,5 milyon lira, 1922'de 18 milyon lira olmuştı. Aşar eskiden beri mültezimler vasıtasıyla toplanırdı. 1922 yılında mültezimlerin sayısı 12 bine, yardımcılarının sayısı ise 25 bine ulaşmıştı. Türk ekonomistlerinin hesaplarına göre, 1922 yılında mültezimler en az 50 milyon lira toplamışlar, yani bunun 32 milyon lirasını kazanmışlardı.

Bağımsızlık savaşının asıl zorluklarını orta halli ve yoksul işletmeler çekti. Dünya savaşından önce orta halliler, 5-10 hektar toprağa 30-50 baş kadar küçük ve büyük baş hayvana sahiptiler. Ama savaş yıllarında ağır vergiler ve kamulaştırmalar sonucu hızla iflas etmeye başladılar.

Yoksul işletmeler, dünya savaşından önce 3-5 hektar toprağa, bir çift öküze ve birkaç küçük ve büyük baş hayvana sahiptiler. Savaş yıllarında yoksul işletmelerin çoğu elindeki toprak parçasından, hayvanlardan ve tohumdan da yoksun kaldı. Bunların çoğu ortakçı olarak çalışıyordu. «Ortakçılık» feodal bir nitelik taşıyordu ve her biri, ortakçıların toprak ağaları ve zengin köylüler tarafından sömürülmesinde çeşitli basamakları karakterize eden çok çeşitli şekillere (yarıcılık, marabacılık, kısımcılık) sahipti.

En güçlü işletmeler zengin köylülere aitti. Böyle zengin bir köylü işletmesinin elinde 10-20 hektar toprak, pekçok küçük ve büyük baş hayvan bulunuyordu. Bazı zengin köylülerin değirmeni, yayığı, tahıl temizleme makinesi vardı ya da ticaretle, tefecilikle uğraşıyorlardı. Her türlü askeri vergiler ve kamulaştırmalar zengin köylüleri de ilgilendiriyordu. Pekçokları kamulaştırma sırasında buğday ve hayvan sakladıkları için cezalandırıldılar. Ama bununla birlikte, zengin köylüler köyde yeni yönetimin desteğiyle yerel yönetim memurları onların arasından atandı.

Türkiye Hükümeti, köylülerin durumunun iyileştirilmesi için gerçekte hiçbir şey yapmadı. Aslında 1921 yılında, askerlik görevinin ertelenmesine, tarımsal kredilere, kurtarılmış bölgelerde yaşayanlara tohum verilmesine, köylülere boş toprakları ekme hakkının sağlanmasına ilişkin yasalar kabul edildi. Ama gerçekte bu yasalardan sadece zengin köylüler yararlandı. Söze gelince köylü «yeni Türkiye'nin gerçek sahibi ve efendisi» idi, eylemde ise önceden olduğu gibi toprak ağalarının ezgisi altında bulunuyordu

Bağımsızlık Savaşı, büyük toprak sahiplerinin egemen durumunu değiştirmede. Yine birkaç bin hektarlık ekili olan ve olmayan toprağa, binlerce baş hayvana sahiptiler. Genellikle toprak ağaları çiftçilikle bizzat uğraşmazlar, topraklarını köylülere çok ağır koşullarla kiraya verirlerdi. Devlet cihazında ve ordu da yüksek yerler işgal eden toprak ağaları, Türkiye'nin tarım ilişkilerinde hiçbir değişikliğe izin vermek istemiyorlardı.

Anadolu işçi sınıfı çok ağır koşullarda bulunuyordu. Toplam işçi sayısı 120-150 bini aşmıyordu. Bunların büyük bölümü, ülkenin işgal altındaki bölgelerinde yaşıyordu. İşçiler arasında pekçok kadın ve çocuk vardı. İş günü, çok düşük iş ücretine karşılık 16 saate kadar uzayabiliyordu. Samsun'daki tütün işçileri bir günde 60 kuruş, 9-16 yaş arasındaki çocuklar ise 10-12 kuruş alıyorlardı. Bu sırada 1 libre (409,5 gr.) ekmek 6 kuruştı. Ankara, Kayseri maden işçilerinin günlük iş ücreti 150 kuruş, Zonguldak maden ocağı işçilerinin 60, Çukurova fabrika işçilerinin 40-50, niteliksiz işçilerin ücreti 25-30 kuruştı. Demiryolu ve askeri fabrika işçilerinin emeği daha iyi değerlendiriliyordu. Bunlar günde üç liraya kadar alabiliyorlardı. İşçiler zaten pek

az olan gelirlerinin % 5'ini hastalık sigortasına, yaklaşık % 12'sini de çeşitli dolaysız vergiler (gelir, askeri, yol vergileri) olarak devlet hazinesine ödüyorlardı.

Ülkenin işgal edilmiş bölgelerindeki işçilerin durumu daha da kötüydü. 1921 yılında İstanbul'daki hamallar ve niteliksiz işçiler günde 20 kuruş ve bir buçuk çay fincanı dolusu fasülye çorbası alıyorlar ve günde 14 saat çalışıyorlardı. İstanbul'daki nitelikli işçiler, iki liraya kadar iş ücreti alabiliyorlardı, ama İstanbul'daki yiyecek maddesi fiyatları Anadolu'dakinden birkaç kat fazlaydı.

Çok kötü yaşam koşulları, işçileri hakları uğrunda savaştırmak zorunda bıraktı. 1921'de Anadolu'da sendikalar kurulmaya başladı. Demiryolcular sendikası hemen hemen 5 bin kişiyi, maden ocağı işçileri sendikası 7 bin, maden işçileri 1000, tekstil işçileri sendikası 12 bin kişiyi bir araya getiriyordu. Sendikalar, işçilerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi savaşımının yanısıra işgalcilere karşı ulusal-kurtuluş hareketine de etkin biçimde katıldılar. 1921 yılında orduya çağırılma avantajından yararlanan pek çok sendika üyesi gönüllü olarak cepheye gitti.

TBMM, 1921 yılı Eylül ayında maden ocağı işçilerinin çalışmasına ilişkin yasayı kabul etti. Bu yasayla 8 saatlik iş günü ve 1 günlük hafta tatili kabul ediliyordu. Fazla mesai ancak işçiler kabul ettiği takdirde yapılacak ve iki kat fazla ücret ödenecekti. İş ücreti, işçi birliğiyle Ekonomi Bakanlığı arasındaki sözleşmeye göre saptanacaktı. İşçilere konut, tıp yardımı, yıkınacak yer sağlanması işverenlere aitti. 18 yaşından küçüklerin çalıştırılması yasaktı. Kaza sonucunda iş gücünün kaybı halinde tazminat ödenecekti.

Yasanın uygulanması işverenler tarafından her yola başvurularak sabote edildiği halde, yine de ma-

den işçilerinin çalışmasını düzenleyen ilk yasa oldu. İşçi ve sendika hareketinin daha da büyümesi, Türkiye Hükümeti'ni 1922 yılı başında yeni bir iş yasası taslağını Meclise getirmek zorunda bıraktı. Taslak Mecliste büyük itirazlara neden oldu ve düzeltilmek üzere komisyona havale edildi, burada da yıllar boyunca tartışılması **geciktirildi**.

İstanbul işçilerinin savaşımlı ağır koşullarda geçti. Kentte terör alıp yürümüştü. Buna rağmen işçi hareketi her geçen gün büyüyor ve genişliyordu. 1920 yılında devrimci sendikalar ortaya çıktı ve grevler başladı. Aynı yıl tramvay işçileri, elektrik santral işçileri ve öteki işletmelerin işçileri grev yaptılar. 1921 yılında grev hareketi memurları, öğretmenleri ve matbaa işçilerini de kapsamına aldı.

1 Mayıs 1921'de, İstanbul'da emekçiler büyük bir gösteri yaptılar. Göstericiler işgal ordularının çekilmesini ve emekçilerin çalışma ve yaşam koşullarının iyileştirilmesini istediler. 1922 yılı Temmuz ayında 20-25 bin üyesi bulunan sendikaların birinci kongresi yapıldı. Kongre kararı üzerine İstanbul sendikaları Profintern programını kabul ettiler ve onun bileşimine girdiler. Kongrede bir emek federasyonu -Türk Devrimci Sendikalar Birliği'ni kurma kararı da verildi. İşçileri ulusal ilkeye göre birleştiren reformist sendikalarından farklı olarak onları sınıf ilkesine göre birleştiren devrimci sendikalar işçilerin ekonomik durumunun iyileştirilmesinde bazı başarılar elde ettiler. Kurtuluş savaşını destekleyen İstanbul sendikaları, özellikle hamallar ve liman memurları sendikası Anadolu'ya silah, ilâç ve bağlantı araçları taşınmasına büyük yardımda bulundular.

Komünistlerin işçi hareketine etkisi arttı. 1920 yılındaki ilk kongrede seçilen TKP M.K. üyelerinin öl-

dürölmesinden sonra Anadolu ve İstanbul komünist örgütleri bağımsız olarak varlıklarını sürdürdüler. 1921 yılı Eylül ayında ilan edilen af, Anadolu komünist örgütünün yabancı müdahalecilerin yenilgiye uğratılmasına yönelik etkin bir faaliyete girişmelerini sağladı. Anadolu komünist örgütü, yasal olarak çalışıyor ve haftalık **Yeni Hayat** dergisini çıkarıyordu. Demiryolu, maden ocağı ve matbaa işçileri sendikaları bu örgütün yönetimi altında kuruldu. 1921 yazında her iki örgütün birleştirilmesi ve ortak bir politikanın hazırlanması amacıyla parti kongresinin toplantıya çağırılması kararlaştırıldı. Kongre, 15 Ağustos 1922 günü yapılacaktı. Ancak Hüseyin Rauf Bey Hükümeti daha önce izin verilmiş olmasına karşın kongrenin yapılmasını yasakladı.

Bununla birlikte kongre Ağustos ayının sonunda Ankara'da yasa dışı olarak toplandı. Kongreye partinin 500 üyesini ve 200 üye adayını temsilen oy hakkına sahip 28 delege katıldı. İstanbul ve Trakya örgütlerinden delegeler işgalcilerin kordonunu yarıp Anadolu'ya geçemediler. Ankara Kongresi, içinde bulunulan durum, partinin ve sendika hareketinin görevleri, köylüler ve gençlik örgütü arasındaki çalışma gibi önemli konuları tartıştı ve parti tüzüğünü yeniden inceledi, işçi gazetesinin planını onayladı ve parti M.K.'nin yeni kadrosuyla IV. Komintern Kongresi'ne katılacak delegeleri seçti.

O günkü duruma ilişkin raporu dinleyen kongre, halkın etkinliğinin artmasından korkan Kemalistlerin antiemperyalist savaşımın derinleştirilmesi yolunda ilerlemediklerini, aksine bu savaşımı bir an önce yok etmek istediklerini ve bu amaçla da müttefiklerle görüşme yoluna gittiklerini belirtti.

Kongre, lke içindeki gerici güçlerin faaliyetlerini artırmalarına dikkati çekti ve Komünist Partisinin gerici glere karşı kesin olarak savaşacak demokra- tik reformlar yapacak ve emekçilerin durumunu iyi- leştirecek olursa hükümeti destekleyeceğini açıkladı.

Kongre, köylü sorununa büyük önem verdi. Par- tinin köydeki zayıf çalışması ciddi eksikliklerden bi- riydi. Kongre, köylü yığınlarının devrimci mücadeleye çekilmesi konusunda bir karar aldı ve Türkiye işçi ve köylü mücadele birliğinin kurulmasından yana ıktı. Tarım programı, feodal bir vergi olan aşarın hemen kaldırılmasını, toprak ağalarının kullanılmayan top- raklarından iki kat fazla vergi alınmasını, tarıma el- verişli toprakların dağıtılmasını, tarım bankaları ve kooperatifler vasıtasıyla köylü ekonomilerinin refahı- nın artırılmasına ilişkin yasanın kabulünü istiyordu.

Kongre, geniş bir sendika hareketinin rgtlen- mesini ve Partinin işçi yığınları arasındaki etkisinin daha da artırılmasını, emekçilerin günlük çıkarları- nın korunmasını Partinin başlıca görevlerinden biri olarak kabul ediyor. Türkiye'deki sendikaların bir tek işçi sendikası halinde birleştirilmesini ve Türkiye Sendikalar Kongresi'nin toplanmasını kararlaştırdı.

Ankara Kongresi'nden sonra TKP, halk arasında geniş bir ajitasyon-propaganda çalışmasına başladı. Kongre kararları ve parti tüzüğü yayınlandı ve dağı- tıldı. 1922 Eylül'nde Türkiye Sendikalar Kongresi hazırlıkları başladı.

Kongre kararı gereğince Ekim 1922'de Güney Anadolu fabrikaları işçi temsilcilerinin birinci konfe- ransı yapıldı. Bu konferansa Adana, Tarsus, Mersin ve diğer kentlerden 19 delege katıldı. Konferans işçi sınıfının politik ve ekonomik durumunun iyileştiril- mesine ilişkin isteği onayladı.

Ülkede komünist hareketin güçlenmesi, iktidar çevrelerini yeniden endişeye düşürdü. Gerici güçlere yaranmak için komünistleri ve sendika yöneticilerini devlete ihanet suçundan yargıladılar. TKP'nin faaliyeti yasaklandı. 1922 Ekim ayında tutuklanan komünistlerin hepsi çeşitli sürelerle hapis cezasına çarptırıldılar.

Komünistlere karşı giriştiği sindirme hareketi, Türkiye Hükümeti'nin otoritesini sadece kendi halkının değil, aynı zamanda dünya kamuoyunun gözünde de düşürdü. IV. Komintern Kongresi, «Türkiye Emekçi Kitlelerine ve Komünistlerine» diye başlayan bildirisinde Türkiye komünistlerine karşı girişilen beyaz terörü ve barbarlığı kesin olarak protesto ettiğini açıkladı.

Antikomünizm politikası, emperyalist koalisyona karşı yaptığı ağır savaşta Türkiye'ye maddi ve manevi destekte bulunan tüm ülkelerin ilerici çevrelerinde geniş protestolara neden oldu.

LOZAN BARIŞ KONFERANSI

Lozan Barış Konferansı, Türkiye halkının ulusal-kurtuluş savaşında son aşama oldu. Barış konferansı 20 Kasım 1922'de Lozan'da toplandı, aralıklarla 24 Temmuz 1923'e dek çalışmasını sürdürdü. Konferansa bir yanda müttefik devletler (Büyük Britanya, Fransa, İtalya, Japonya, Romanya, Yugoslavya, Yunanistan), öte yandan ise Türkiye katıldılar. ABD temsilcisi konferansa gözlemci olarak katıldı. Mali-ekonomik sorunların görüşülmesi sırasında Belçika, Portekiz, İsveç, Danimarka, Hollanda ve İspanya temsilcileri, Boğazlar sorununun görüşülmesi sırasında ise Bulgaristan Heyeti konferansa katıldı. Müttefik devletleri, Sovyet

Rusya'nın Türkiye'yle savaşa katılmadığını bahane ederek her yola başvurup onu konferansa sokmamaya çalıştılar. Ancak Yakın Doğu'da sağlam barışın kurulmasından ve Boğazlar sorununun çözümlenmesinden kazançlı çıkacak olan Sovyet Hükümeti'nin katı ve kesin tutumu. Müttefik ülkeleri Sovyet Heyeti'ni Boğazlar sorununa ilişkin görüşmeye çağırmak zorunda bıraktı.

Müttefikler konferansta özellikle Türkiye'nin batı tekelci sermayesine olan mali-ekonomik bağımlılığını sürdürmek suretiyle Türkiye'deki sömürgeci ayrıcalıklarını korumak, Türkiye'nin ılımlı isteklerini yerine getirip boğazlarda kendi egemenliklerini kurmak, onu Müttefik devletlerin politik etki alanına çekmek istiyorlardı. Türkiye'ye gelince, o, politik bağımsızlığının tanınmasını sağladı. «Bu koşulları sağlamayan barış antlaşması, tarafımızdan kabul edilemez» diyordu Mustafa Kemal.

Lozan Konferansı'nın çalışmaları, gerek müttefiklerin kendi aralarında, gerekse müttefiklerle Türkiye ve Müttefik ülkelerin heyetleriyle Sovyetler Birliği Heyeti arasında mücadele ortamında geçti. V. İ. Lenin, «İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'yle yapacakları antlaşmanın ayrıntıları konusunda tartışmaları yüzünden savaşın her gün patlak verebileceğini...» (*) belirtiyordu.

Emperyalistler planlarını gerçekleştirmek için Türkiye'yi galip devlet olarak kabul etmeyip tehdit, şantaj ve ultimatomlardan geniş şekilde yararlandılar. Buna rağmen Türk Heyeti, ulusal çıkarlarını inatla korudu. Türkiye bu konuda emperyalist devletlerin is-

(*) V.İ. Lenin, Lahey'deki Heyetimizin Görevleri Konusundaki Notlar, *Toplu Eserler*, cilt 45, sh. 321.

tilacı politikasını açığa çıkaran ve Türk halkının tam politik ve ekonomik bağımsızlık hakkının tanınmasını isteyen Sovyet Heyeti'nden sürekli olarak destek gördü.

Konferans çalışmaları sırasında pekçok sorunlarda, özellikle boğazların statüsüne, Türkiye'nin sınırlarına, bu arada Musul'a, kapitülasyonlara ve devlet borcuna ilişkin konularda büyük fikir ayrılıkları ortaya çıktı. İki aylık bir çalışmadan sonra konferans çıkmaza girdi. Müttefikler, Türklere Sevr Antlaşması'ndan çok az farklı bir barış antlaşması taslağı önerdiler. Türkiye bu antlaşmayı kabul etmedi ve büyük devletlerin diktasına bağlanmayı reddetti. Konferans 4 Şubat 1923'te çalışmalarına ara verdi.

Kesilen görüşmelerin sürdürülmesi için gerekli temel, yeni ön görüşmeler ve karşılıklı ödünler yoluyla sağlandı. Konferans 23 Nisan'da yeniden çalışmaya başladı ve 24 Temmuz'da müttefiklerle Türkiye arasındaki barış antlaşması imzalandı.

Boğazlar konusunun görüşülmesi özellikle uzun sürdü. Boğazlara ilişkin olarak üç ayrı antlaşma taslağı — Sovyetler Birliği, İngiltere ve Türkiye taslakları — konferansın incelenmesine sunuldu.

Boğazlara ilişkin Sovyet çözüm programı daha 27 Ekim 1922'de «Observer» ve «Manchester Gardian» gazeteleri muhabiri M. Farbman'a verdiği demeçte V.İ. Lenin tarafından açıklanmıştı. V.İ. Lenin bu demecinde şunları belirtiyordu: «Bizim boğazlara ilişkin programımız (şimdilik daha tahmini kuşkusuz) şu hususları içeriyor:

Birincisi, Türkiye'nin ulusal isteklerinin yerine getirilmesi...

İkincisi, programımız, boğazların barış ve savaş zamanlarında tüm savaş gemilerine kapatılmasını

İçeriyor. Bu sadece boğazlara doğrudan kıyısı olan devletlere değil, aynı zamanda geri kalan tüm ülkelerin dolaysız ve en yakın ticari çıkarları için de gereklidir...

Üçüncüsü, boğazlara ilişkin programımız tam ticari seyrüsefer serbestisinden ibarettir.» (*)

Konferansta 4 Aralık 1922'de G.V. Çiçerin tarafından okunan boğazlara ilişkin Sovyet Hükümet Deklarasyonu, Yakın Doğu'da sağlam barışın kurulması çıkarlarına tamamen uygun düşüyordu. Bu deklarasyon, tüm ilgili devletler arasındaki ticari ekonomik ilişkilerin serbestliğini koruyor. Türkiye'nin boğazlar üzerindeki egemenliğini güvence altına alıyor ve İstanbul'un güvenliğini sağlıyor, keza boğazların büyük devletler tarafından Karadeniz'de kıyısı olan devletlere karşı kullanılmasına son veriyordu. 18 Aralık 1922'de Sovyet Hükümeti, gemilerin Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazı'ndan geçiş kurlarlarını içeren bir taslak daha sundu.

Boğazların rejimine ilişkin İngiliz taslağı tamamen karşıt bir nitelik taşıyordu. Bu taslak, gerek savaş, gerekse barış zamanında tüm ülkelerin savaş gemileri için gece ve gündüz hiçbir formalite, resim ve vergi olmaksızın boğazlardan tam geçiş serbestliğini, hatta uçakların boğaz üzerinde serbestçe uçuşunu öngörüyordu. İngiliz taslağı boğazlar bölgesinin tarafsızlaştırılmasını ve Türkiye'nin İstanbul'un, boğazların Asya ve Avrupa'daki kıyılarının savunması için kurmuş olduğu tahkimatların yıkılmasını öngörüyordu.

(*) V.İ. Lenin, «Observer» ve «Mançester Garidan» Muhabiri M. Farbman'a Verdiği Demeç, *Toplu Eserler*, cilt 45, sh. 240-141.

İngiliz boğazlar rejimi taslağının Yakın Doğu'da ve tüm dünyada barışın sağlanması açısından bir engel oluşturmaya karşın, bu taslak Fransa, İtalya, ABD, Japonya ve öteki müttefiklerce hararetle desteklendi.

Boğazlara ilişkin Türkiye antlaşma taslağı, boğazların ticaret gemilerinin geçişine açık olmasını, Türkiye'nin boğazlar üzerindeki egemenlik hakkının korunmasını, İstanbul'un güvenliğinin sağlanmasını ve yabancı savaş gemilerinin Karadeniz'de durmalarının yasaklanmasını kabul ediyordu.

Ancak sorunun tartışılması sırasında mali-ekonomik konularda ödünler kazanmak isteyen Türkiye Heyeti, kendi taslağı üzerinde ısrar etmiyeceğini ima etti. Bu nedenle bu konudaki asıl tartışma Sovyet Heyeti'yle emperyalist ülkelerin heyetleri arasında oldu. Bu heyetler arasındaki fikir ayrılıkları o kadar ilkeseldi ki, uzlaştırıcı herhangi bir çözüm sağlamak hiçbir şekilde söz konusu olamadı. Sovyet Heyeti, Müttefik ülkelerinin Yakın Doğu'daki saldırgan ve antisovyet planlarını adım adım ortaya çıkarmaya devam etti. G.V Çiçerin tarafından 20 Aralık 1922'de konferans oturumlarından birinde okunan doğu sorununa ilişkin Sovyet memorandumu bunda büyük rol oynadı. İstilacı politikalarının dünya kamuoyunun gözleri önüne iyice serilmesinden korkan müttefikler, boğazlar sorununun tartışmasını sona erdirmekte fayda gördüler.

Antlaşmanın son şeklini alması için bir eksperler komisyonu kuruldu. Bu komisyonda ultimatömler ve tehditler yardımıyla, tüm ülkelerin savaş gemilerinin ge-

rek savaş, gerekse barış zamanında boğazlardan geçişi konusunda Türkiye'nin onayını aldılar. Sovyet temsilcileri, askeri-teknik sorunların sadece müttefikleri ve Türkiye'yi ilgilendirdiği gerekçesiyle eksperler komisyonuna alınmadı. Boğazlar konusunda kısmi görüşmeleri protesto eden Sovyet Heyeti, «eğer antlaşma Rusya, Ukrayna ve Gürcistan olmaksızın imzalanırsa, bu antlaşmanın hiçbir şekilde onları bağlamayacağını ve tam eylem özgürlüğünü koruyacaklarını» (*) açıkladı. Türkiye Heyeti'nin tutarsızlığı ve ödün vermesi sonucu müttefik emperyalistleri, boğazlar rejimi konusunda, Lozan'da, koşullarını biraz değiştirmek suretiyle Sevr Antlaşmasını savunmayı başardılar. Boğazların yönetimi, uluslararası bir komisyona verildi, İstanbul'daki Türk garnizonu 12 bin asker ve subay olarak sınırlandı, boğazların Asya ve Avrupa'daki kıyıları askerden arınmış hale getirildi.

24 Temmuz 1923'te Lozan'da imzalanan antlaşma, Sovyet Devleti'nin ve öteki Karadeniz ülkelerinin çıkarlarına uygun bir rejim getirmediği için Sovyet Hükümeti'nce onaylanmadı.

Türkiye'nin Lozan'da elde ettiği en büyük başarı, devlet bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün bütün ülkelerce tanınmasıydı. Doğu Trakya, İstanbul ve Boğazlar Bölgesi, Gelibolu yarımadası, İzmir, Çukurova ve Güneydoğu Anadolu illeri, Edirne'nin banliyösü olan Karaağaç, İmroz, Bozcaada ve Asya kıyısından üç mile kadar uzaklıktaki diğer küçük adalar Türkiye'de kaldı. Müttefik orduları boğazlar bölgesini ve İstanbul'u boşalttılar. Buna karşılık Türkiye, Irak, Su-

(*) *SSCB Dış Politika Belgeleri*, cilt VI, Moskova, 1962, sh. 178.

riye, Filistin, Ürdün, Mısır ve Arap Yarımadası, Libya, 12 Ada ve Kıbrıs adaları toprakları üzerindeki haklarından vazgeçti.

Lozan Antlaşması'na göre, hukuki, mali, ekonomik ve ticari her türlü kapitülasyon tamamen kaldırıldı, yabancı mahkemeler lağvedildi. Hapishaneler, posta-telgraf kuruluşları Türkiye yasalarına bağlandı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet borçları Türkiye ve 1912-1913 Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı, 12 Ada ve Kıbrıs adaları toprakları üzerindeki kurulan devletler arasında paylaştırıldı. Borcun ödenmesine ve dövizle ilişkin son antlaşma ise Türkiye ve Türk borcunun hamilleri arasında yapıldı.

Bununla birlikte Lozan Antlaşması Türkiye açısından hayati önem taşıyan pek çok sorunu Türkiye'nin yararına çözünmedi.

Türkiye, yabancı sermayeye olan ekonomik bağımlılığını ve öncelikle de padişahlık rejiminin ağır bir kalıtı olan devlet borcunu ortadan kaldıramadı. Bu arada, Türkiye'nin borç köleliğinden kopmadıkça emperyalizmin baskısından kurtulamayacağı anlaşıldı. Ayrıca Lozan Antlaşması'na göre Türkiye, beş yıl süreyle gümrük vergilerini yeniden inceleme hakkına sahip değildi, yabancıların mallarının ve sözleşmelerin akibetine ilişkin konularda ödünler verdi ve karma bir hakem mahkemesi kurulmasını kabul etti.

Türkiye'nin bu ödünleri vermesi, emperyalist müdahalesinden sonra zayıf düşmesi nedeniyle zorunlu olmuştu. Kurtuluş devriminin burjuva karakteri de bunda epeyce büyük rol oynadı. Türkiye ulusal burjuvazisi, antiemperyalist devrimin daha da derinleşme-

sinden, sınıf savaşının keskinleşmesinden ve sınıf güçlerinin sınırlarının belirginleşmesinden korkuyordu. Ancak Türkiye Hükümeti'nin Müttefik devletleri yararına ciddi ödünler vermiş olmasına karşın Lozan, Türkiye için emperyalizm güçleri karşısında kazanılmış büyük bir zafer oldu. Geçmişteki Türkiye hükümetlerinin hayal bile edemedikleri Lozan zaferi, Versay sistemi savaş sonrası antlaşmalarının bir parçası olan Sevr Antlaşması'nın ortadan kaldırılması demektir. Bu zafer, doğal olarak doğu halklarını emperyalizme karşı kesin savaş için esinlendirdi.

ULUSAL - KURTULUŞ DEVRİMİNİN SONUÇLARI

Türkiye'deki ulusal-kurtuluş devriminin başlıca sonucu, devlet bağımsızlığının kazanılması ve «Misakı Milli» ile belirlenen sınırlar içinde egemen, ulusal bir devletin kurulmasıdır. Bunun yanı sıra devrim, sultan rejiminin Ortaçağ'dan kalma esaslarını yıkmış ve kurtuluş hareketi sırasında emperyalizme ve iç gericiliğe karşı devrimci savaşımın büyük ve güçlüklerle dolu okulundan geçmiş olan Türkiye halkının ulusal diriliş ve manevi canlanma yolunu açmıştır.

Ancak burjuva niteliğinin etkisi altındaki ulusal-kurtuluş devrimi, Türkiye'nin sosyal ve ekonomik yaşamında büyük değişiklikler yaratmamış ve halk yığınlarının demokratik özgürlük ve haklarını sağlamamıştır. Toprak, iş ve ulus sorunları çözümlenmemiş, emperyalist devletlere olan mali-ekonomik bağımlılık ortadan kaldırılmamıştır.

Burjuvazinin ve burjuva devriminin tutarsızlığını tanımlayan V. İ. Lenin şunları yazıyordu: «Burjuva devriminin eskinin tüm artıklarını kesinlikle süpürmek değil, bunlardan bazılarını olduğu gibi bırakması yani bu devrimin tam anlamıyla mantıklı olmaması, sonuna varmaması, kesin ve amansız olmaması burjuvazinin işine gelir.» (*)

Burjuva devriminin özüne ilişkin olarak Lenin'in verdiği tanımlama Kemalist Devrim için de tamamen geçerlidir.

(*) V.İ. Lenin, Demokratik Devrimde Sosyal Demokrasinin İki Taktiği, *Toplu Eserler*, cilt. 11, sh. 38.

II

BAĞIMSIZLIĞI GÜÇLENDİRME SAVAŞI

(1923-1929)

ÜLKENİN EKONOMİK CANLANIŞ SORUNLARI. 1923 İZMİR İKTİSAT KONGRESİ KARARLARI

Türkiye ulusal burjuvazisi, batı emperyalizminin gerçek yarisömürgesi olan geri kalmış bir tarım ülkesinde egemenliğe geçti. Bu nedenle, ulusal burjuvazi ülkenin ekonomik canlanması, geri kalmışlığın giderilmesi ve ekonomik bağımsızlığın sağlanması gibi son derece önemli görevlerle karşı karşıya kaldı.

Lozan'dan sonra Türkiye ekonomisinde hemen hemen tüm kilit noktaları yabancı kapitalistlerin elindeydi. Demiryolları, liman tesisleri, kömür ocakları, bakır madenleri, sanayi ve belediye işletmelerinin bir bölümü onlara aitti. Bazı önemli tarım dalları (tütün ekiciliği, ipekböcekçiliği ve pamuk üretimi) da aynı şekilde yabancıların denetimi altındaydı. 1924 yılında Türkiye'de 7'si demiryolu, 23'ü banka, 35'i ticaret, 12'si

sanayi ve maden şirketi olmak üzere 94 yabancı şirket bulunuyordu.

Yabancı sermaye sadece Türkiye’de fabrika sanayiinin kurulmasına yardım etmemekle kalmadı, üstelik tam tersine, Türkiye’yi önceden olduğu gibi, batılı devletlere tam bağımlı geri kalmış, yarisömürge koşullarında bırakmak isteyerek, bunu her vasıtaya başvurup engelledi. Kurtuluş Savaşının sonuna doğru, sanayi dalı için öngörülen (madencilik dahil) 63,4 milyon sterlini bulan Türkiye’deki yabancı sermaye yatırımları toplam tutarının ancak 5,6 milyon sterlini, yani tüm yabancı sermaye yatırımlarının % 8,5’i yatırılmış durumdaydı.

Kapitülasyon rejiminin ve batı tekellerinin rekabetinin baskısı altında bulunan yerel burjuvazi yeterli gelişme sağlayamamış, ülke ekonomisindeki mevzileri son derece zayıf kalmıştı. Bu nedenle politik egemenliği eline geçiren genç Türkiye burjuvazisi, ekonomik bağımsızlığını da elde etmek istiyordu. Burjuvazi politik egemenliğin ekonomik temelinin kurulmasından ve iç pazarın genişletilmesi, mal-para ilişkilerinin geliştirilmesi, ülkenin emperyalist devletlere olan bağımlılığının ortadan kaldırılması ya da hiç olmazsa azaltılması, ulusal sanayinin, ulaştırmanın geliştirilmesi ve tarımsal üretimin yükseltilmesi esasına dayanılarak güçlendirilmesinden kazançlı çıkacaktı.

Türkiye ulusal burjuvazisinin ekonomi politikasının hedeflerini karakterize eden ilk belgelerden biri, 1923 İzmir İktisat Kongresi’nin kararlarıydı. Kongre iç pazarın genişletilmesi ve bu pazarın ulusal sermayenin eline geçmesi yolundaki engelleri kaldırmak, yerel burjuvazinin girişimciliğinin geliştirilmesi ve ülke ekonomisindeki yerinin güçlendirilmesi için gerekli koşulları yaratmak, emperyalist tekellerin faaliyetini sı-

nırlandırmak ve ticareti geliştirmek amacıyla bir di-
zi önlemler saptayan «İktisat Misakı»nı hazırladı.
Kongre Türkiye’de mal-para ilişkilerinin gelişmesini
engelleleyen aşarın kaldırılmasını ve Fransız tütün te-
keli «Reji»nin kapatılmasını gerekli gördü. Ziraat Ban-
kasının, köyde kredi işini ve yardımlaşma birliklerini
örgütlemekle görevlendirilmesi önerildi.

İzmir İktisat Kongresi tarafından kabul edilen
sanayi kuruluş programı, yerli sanayi ve ulaştırmanın
geliştirilmesini öngörüyordu. Bunun yanı sıra, yerli
hammadde sağlayan ve sağlayabilecek olan sanayi
dallarının, özellikle tekstil ve gıda sanayiinin gelişti-
rilmesine üstünlük tanıma zorunluluğu da ayrıca be-
lirtilmişti. Bununla birlikte, Kongre, küçük zanaatçı
üretiminden büyük fabrika sanayiine geçiş gereğine
dikkati çekti. Çünkü büyük fabrika sanayii, yabancı
şirketlerle rekabet savaşında daha uygun koşullar
sağlayabilecek güçteydi.

Ülke sanayiine kredi sağlayabilecek bir devlet
bankasının kurulması, ulusal sanayiinin yabancı ser-
mayenin rekabetinden kurtarılması amacıyla koruma
sisteminin kullanılması, doğal kaynakların belirlen-
mesi ve işlenmesi, ulaşım ve haberleşmenin geliştiril-
mesi kongre tarafından saptanan diğer önlemler ara-
sında bulunuyordu.

Türkiye Hükümeti’nin devletçi politikasının tas-
lağı şeklindeki özel bir madde de kongre kararlarında
yer alıyordu. Bu maddede, büyük sanayi işletmeleri-
nin ve genel ulusal önem taşıyan diğer ekonomi kuru-
luşlarının özel sermaye tarafından kurulamadığı tak-
dirde devletin iştirakine ve doğrudan yardımına baş-
vurmak gerektiği belirtiliyordu.

İzmir İktisat Kongresi’nin kararları, Türkiye

Hükümeti'nin 1920'lerde izlediği ekonomi politikasının temelini oluşturdu.

Kemalistlerin ülke ekonomisinin yükseltilmesi için aldıkları önlemler zincirinde en önemli halka tarımın geliştirilmesidir. Ekonomik canlanmanın çıkarları, toprak sorununun köktenci çözümünü, toprağın onu işleyenlere verilmesini, feodal ve yarıfeodal sömürü yöntemlerinin ortadan kaldırılmasını, köylülerin vurguncu tüccarlardan, tefecilerden ve diğer araçlardan kurtarılmasını gerektiriyordu. Toprak sorununu demokratik çözümü, Ulusal-Kurtuluş Savaşının bütün yükünü omuzlarında taşıyan köylülerin birinci derecede önemli isteklerinin yerine getirilmesi, ülkede tüm ekonomik yaşamın canlandırılmasıyla ilgili önlemlerin başarı kazanmasını sağlayabilirdi.

Ancak toprak ağalarıyla sıkı ilişkide bulunan ulusal burjuvazi, toprak mülkiyeti ve toprak kullanımı alanındaki ilişkileri ciddi şekilde ele almadı ve yarıfeodal toprak ağalarının kapitalist çiftçiler haline getirilmesini öngören sınırlı reformlar yolunu seçti.

Sonuçta tarım için, dolayısıyla tüm Türkiye ekonomisi için asıl olan toprak sorunu çözülmeden kaldı milyonlarca emekçi köylü toprak sahibi olamadı.

Üstelik kapitalist ilişkiler yavaş bile olsa tarımda hiç şaşmadan kendi yolunu açtı. Giderek toprak üzerinde burjuva özel mülkiyet oluştu. 1920'lerde Türkiye Hükümeti tarafından toprak hakkına ilişkin hukuki biçim ve ilişkilerin düzenlenmesi konusunda alınan önlemler de buna yardımcı oldu.

Toprak mülkiyeti haklarının pekiştirilmesi yolunda yürüyen TBMM, 1925 Nisan'ında toprağın özel ekonomik pazar alışverişine girmesini kolaylaştıran Kadastro Yasası'nı kabul etti. 1926 tarihli yeni Medeni

Yasa uyarınca, özel kişilerin mülkiyetinde ve kullanımında bulunan devlet toprakları da alışverişe dahil oldu. Bu iki yasa, tarımda kapitalist ilişkilerin gelişmesinde, toprak-hukuk ilişkilerindeki feodal izlerin ortadan kaldırılmasında belirli bir rol oynamıştır.

1920'lerde, sahipsiz toprakların ve Türkiye'den göç eden kişilere (özellikle Yunanlılara ve Ermenilere) ait olan diğer taşınmaz malların dağıtımına ilişkin yasalar çıkarıldı. Bu yasaların uygulanması, büyük toprak mülkiyetinin artan bir önem kazanmasına yol açtı. Çünkü, Türkiye'den göç eden kişilerin topraklarına ve mallarına genellikle toprak ağaları tarafından el konulmuştu.

Az topraklı ve topraksız köylüler, önceden olduğu gibi, toprak ağasından Ortaçağ'dan kalma toprak kullanım biçimleri olan «ortakçılık», «yarıcılık», «marabacılık» esaslarına dayanarak küçük toprak parçaları kiralamak zorundaydılar. Kiracı köylü, ürettiği ürünün yarısını, üçte ikisini, hatta dörtte üçünü kira ücreti olarak toprak ağasına vermek zorundaydı. Ayrıca, hayvan vergisi («agnam») ve taşınmaz mal vergisi, geçici nitelikte pek çok vergiler ve yerel haraçlar ödemekle yükümlüydü.

1924 Mart'ında kabul edilen köy yasası, toprağın işlenmesiyle ilgili dolaysız yükümlülüklerin yanısıra köylüleri çeşitli yapım çalışmalarıyla (sulama kanalları, kuyu, sarnıç, okul ve yol yapımı gibi) uğraşmak zorunda bırakarak onların toprak sahiplerine ve burjuva-toprak ağalığı devletine olan bağımlılığını hukuki yönden daha da sağlamlaştırdı. 1924 yılı Nisan ayında TBMM, kredi işlemlerinin yanısıra, tarım ürünlerinin alım-satımıyla uğraşacak olan tarım kredi kooperatiflerinin kuruluşuna ilişkin yasayı kabul etti. Ancak köylülerin büyük bölümü, bu örgütlerin yardımından

yararlanamadı, çünkü yasa, sadece sağlam maddi güvence altında ya da uygun ödenti karşılığında ödünç para verilmesini öngörüyordu. Sözümona köylü yararına kurulan kredi kooperatifleri sistemi, gerçekte toprak ağası-işverenlerin ve zengin köylülerin işine yarıyordu. Makine kullanan işletmeler için birtakım teşvik edici avantaj ve ayrıcalıkların tanınması da aynı amacı izliyordu. Örneğin, 1923 yılı Nisan ayında kabul edilen yasa uyarınca, tarım alanında çalıştırılmak üzere ithal edilen tarım araçları, bu araçların yedek parçaları ve birtakım kimyasal maddeler tüketim vergisinden ve tekel vergisinden ayrıık (muaf) tutuluyordu. Daha sonra bu avantajlar tarım makineleri için yakıt ve gübre ithalini de kapsayacak şekilde genişletildi. Doğal olarak köylüler, bu koşullarda tarımın makineleştirilmesi politikasından elde edilen kazançlardan yararlanamadılar.

Türkiye Hükümeti'nin tarım alanında aldığı en önemli karar 17 Şubat 1925'te aşarın kaldırılması oldu. Aşarın yerini toprak vergisi ve satışa giren tarım malları vergisi aldı. Toprak vergisi, sekiz kat arttı, pazar için üretilen tarım malları ise, bedellerinin % 8'i ölçüsünde vergilendirildi (tarım malları vergisi kısa sürede kaldırıldı). Bu arada, hayvan vergisi, bina vergisi ve yerel vergiler gibi öteki vergi türleri büyük ölçüde yükseldi.

Parasal vergilerin artırılmasına rağmen aşarın kaldırılması, ilerici bir önlemdi. Bu önlem kuşkusuz, köylülerin çalışmaları sonucunda elde ettikleri kazancı artırdı ve mal-para ilişkilerinin gelişmesine yardım etti. Aşarın kaldırılması bir yandan dolaylı vergilerin artmasına yol açarken, öte yandan da iç pazarın genişlemesini büyük ölçüde etkiledi. Çünkü vergi ve çeşitli yükümlölükler için paraya duyulan gereksinim,

köylüyü ürettiği ürünü pazara götürüp satmak zorunda bıraktı. Bu arada, aşarın kaldırılması, köylüyü pazara yaklaştırırken küçük, ilkel işletmelerin bölünmesine etkide bulunan önemli unsurlardan biri oldu.

Genel olarak hükümetin faaliyeti, tarımda kapitalizm öncesi biçim ve ilişki izlerine karşı sürekli bir mücadele öngörebilecek köklü değişikliklere bağlı değildi.

Türkiye ekonomisinin canlandırılması ve özellikle sanayinin geliştirilmesi için sağlam bir temel oluşturmayan geri kalmış tarımın kalkındırılması yolundaki en büyük engel toprak sorununun çözülmemiş olmasıydı.

Tarım ürünleri sürüm pazarının genişletilmesi gereği, ülkenin yerli sanayi malına duyduğu gereksinimleri sağlama ve böylece dışa bağımlılıktan kurtulma isteği hükümetin sanayi politikasını belirliyordu.

Ulusal Kurtuluş Savaşının sonuna doğru, Türkiye sanayii, savaşın neden olduğu bazı değişikliklere rağmen, henüz daha düşük bir düzeyde bulunuyordu. Mekanik motorlara sahip birkaç tekstil, deri ve gıda sanayii işletmesi dışında Türkiye sanayii, genel olarak küçük üreticilere ve zanaatçılara özgü bir niteliğe sahipti ve iç gereksinimleri ancak çok küçük ölçüde karşılayabiliyordu. Örneğin, 1924 yılındaki sanayi üretim toplamı 15 milyon lirayı aşmamış, bu arada ülkenin toplam ithalatı 193,6 milyon lira olmuştu.

Cumhuriyet Türkiye, ekonomik bağımsızlık peşinde koşarken doğal olarak az gelişmiş sanayiini yeterli göremezdi. Bu nedenle hükümet, ulusal sanayiini genişçe desteklenmesi ve teşvik edilmesi politikasını izledi.

Türkiye ulusal sanayiinin kurulması yolunda, yarısömürge ekonominin gelişme özellikleriyle ortaya çıkan büyük güçlükler vardı. Bunlardan en önemlileri, ulusal sermayenin az gelişmiş, iç tasarrufların ise sınırlı olmasıydı. Üstelik Anadolu burjuvazisi, sermayenin devir süresinin daha hızlı ve kazanç oranının daha yüksek olduğu alanları (ticareti ve banka işlemlerini) yeğleyerek sermayelerini sanayiye yatırmaya pek hevesli görünmedi.

Ülkede gelişmiş kapitalist girişimcilik biçimlerinin bulunmayışı, toprak sorununun çözümlenmeden durması ve köyde feodal artıkların korunması, tefeciliğin geniş şekilde yayılması, iç pazarın darlığı - bütün bunlar özel girişimciliğin gelişmesini ciddi şekilde frenlemiş ve sanayiye sermaye yatırımını teşvik etmemiştir. Ekonomik canlanma güçlükleri ülkede ulusal kredi kuruluşlarının bulunmayışı nedeniyle daha da artmıştır.

Ulusal - Kurtuluş Devriminin zaferinden sonra yabancı şirketler ve işverenler de sermayelerini Türkiye sanayiine yatırmak istemediler. Sorun, kapitülasyonların kaldırılmasının yabancıları ve yabancı kuruluşları Türklerle aynı hukuki koşullara sokmasında ve yeni durumun yabancılara önceki gibi sömürgeci kazançlar ve sınırsız özgürlük tanımmasındaydı.

Ulusal sermayenin az geliştiği, yabancı şirketlerin ise Türkiye sanayiine sermaye yatırmak istemedikleri koşullarda ülke ekonomisinin canlandırılması sorununun çözümü, ancak devletin doğrudan doğruya işveren olması ve onun yardımıyla mümkündü. Etatism- devlet kapitalizmi- «devletçilik» politikası böylece ortaya çıktı. Türkiye burjuvazisi devletçilik yardımıyla devlet bütçesinden sağlanacak olanakların ve

devlet sanayi işletmelerinin, demiryollarının ve öteki tesislerin yapımı için kredi sistemini seferber etmek istiyordu. (*)

Başlangıçta devletçiliğin kesin olarak biçimlenmiş bir sistem olmadığını belirtmek gerekir. Bu dönemde devletin kapitalist önlemleri henüz daha çekin-gendi ve esas itibariyle devletin ekonomik yaşama ve özel sermaye girişimine yönetsel -ekonomik açıdan karışmasından ibaret kalıyordu. Özellikle 1920'lerde ucuz kredi ve para yardımı, hammadde ve makine sağlama, vergi ve gümrük alanında bir dizi avantajlar verme, küçük ve dağınık durumdaki üreticileri anonim şirketler halinde birleştirme yoluyla devletin özel girişimcilere yardım etmesine yönelik olarak TBMM tarafından kabul edilen yasa ve kararnameler de bu amacı izliyordu.

Türkiye Hükümeti, 1925 yılında, 1913'te Jöntürkler tarafından çıkarılmış olan ulusal sanayinin korunma-sına ilişkin yasaya bir dizi önemli ekler getirdi. Türkiye vatandaşları bu yeniliklere dayanarak girişimci faaliyet için birtakım vergi, gümrük, v.s. avantajları ve ayrıcalıkları elde ettiler. Küçük üretici üretiminin geliştirilmesini teşvik amacıyla zanaatçı atölyeleri ve halıcılar da vergi avantajı kapsamına alındılar.

1925 yılında çıkarılan özel yasa, Türkiye şeker sanayiinin kurulmasında ve geliştirilmesinde büyük rol oynadı. Açıkça korumacı bir nitelik taşıyan bu yasa, şeker fabrikalarının yapımında işveren durumunda-kilere sağlanan avantajları ve ayrıcalıkları büyük ölçüde genişletti: Yerli malı şeker, sekiz yıl boyunca tüketim vergilerinden ayrık tutuldu; on yıl için ham-

(*) Devletçilik konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Bölüm III.

madde ve mamul mal taşınmasında demiryolu tarifelerinin % 30 oranında indirilmesi güvence altına alındı; bina yapımı için alanı 5 hektarı bulan toprak parçası parasız olarak verildi vb. Öteyandan 1924 ve 1926 yıllarında ulusal ipek sanayiinin geliştirilmesine ilişkin iki yasa da kabul edildi.

Bu arada çıkarılan ticaret ve sanayi odalarına ilişkin yasa ile Türkiye sanayicileri ve tüccarları ortak çıkarlarını korumayı, ticaret ve sanayiye, vergilere ve ticari tarifelere ilişkin yasa taslaklarının hazırlanmasına katılmayı sağlayacak olan kuruluşlar kurma olanaklarını elde ettiler.

Hükümet yabancı mal akımı karşısında ulusal üretimin rekabet gücünün artırılması için koruyucu nitelik taşıyan önlemler aldı. Örneğin tüm devlet kuruluşlarına sadece yerli kömür kullanmalarını önerdi ve bu yakıt türünün ithalini yasakladı; hükümete ve demiryollarına yapı malzemesi tesliminde genellikle yerli malzemeler üstün tutuluyordu. Yerli malı dokumalar yabancı dokumalara oranla % 10 daha pahalı olduğu halde devlet memurları yerli malı dokumalardan yapılmış giysiler giymek zorundaydılar. Aradaki fiyat farkı, devlet ve belediye kuruluşlarınca karşılanıyordu.

1942 yılı ortalarına kadar yürürlükte kalan 1927 Tarihli Sanayiye Teşvik Yasası özel sermaye girişimciliğinin desteklenmesine yönelik en önemli yasaydı. Bu yasaya göre işverenler 10 hektara kadar ücretsiz toprak aldılar, toprak mülkiyeti bina ve kazanç vergilerinden ayrık tutuldular, gerekli fabrika donatımının ithali sırasında gümrük vergisi ödemediler. Yeni yasa, 1913 yılında Jöntürklerin çıkardığı yasadan farklı olarak sanayi ve madencilik işletmelerini, iki temel ölçüye -mekanizasyona ve iş gücüne- göre daha ayrıntılı

şekilde gruplandırdı. Daha büyük işletmeleri en fazla avantaj ve ayrıcalıkları vermek suretiyle ayırdı. Küçük işletmeler daha az avantaj elde ettiler. Ancak yeni yasanın verdiği avantaj ve ayrıcalıkların etki alanı son derece kısıtlıydı, çünkü 1927 sanayi sayımının gösterdiği gibi Türkiye’de küçük ve en küçük sanayi asıl ağırlıkta oldu.

Koruyucu önlemlerle yetinmeyen Türk Hükümeti, yabancı sermayeyi uzaklaştırmak amacıyla üretim alanına devlet sermayesini de çekmeye başladı. 1924 yılı Nisan ayında, Ergani’deki bakır ocaklarına ilişkin kararı kabul etti ve bunların işletilmesi için devlet bütçesinden 1 milyon lira ayırdı, maden ocaklarının, taş ve granit ocaklarının yönetimine ilişkin 1906 yasasına bir dizi ilkesel değişiklikler getirdi. Bu değişikliklere göre Türklerin madencilik anonim şirketlerinin sermayesine % 51 ölçüsünde katılması, devletin de kazançtan pay alması isteniyordu.

Mart 1926’da TBMM özel bir yasayla petrol bulunan topraklardaki tüm araştırmalar ve bunların işletilmesi üzerinde devlet tekeli kurdu.

Hükümetin devlet sermayesini ekonomi faaliyetine çekme denemeleri, ne şekilde olursa olsun özel girişimciliği destekleme ve teşvik etme eğilimi, hükümetin ekonomi politikasında, özellikle de sanayi alanında belirleyici bir özellik olarak kaldı. Devlet sermayesinin sanayinin kurulmasına katılışı, başlıca Türkiye Hükümeti’nin sahip olduğu mali ve teknik olanakların sınırlandırılmasıyla koşullanacak kadar önemsizdi. 1927 yılının ortalarına doğru, sanayiye yapılan devlet sermaye yatırımlarının toplam tutarı 6,6 milyon lirayı aşmıyordu.

İzmir İktisat Kongresi’nden sonraki beş-altı yılda İsparta, Kayseri ve Kırşehir’de halı ve iplik fabrika-

ları, Uşak ve Alpullu'da şeker fabrikaları, Adana'da çırçır fabrikası vb. gibi sanayi işletmeleri yapıldı, Kozlu ve Kilimli'de kömür çıkarım anonim ortaklıkları, Eskişehir yakınındaki lületaşı ocaklarını işletme şirketi vb. kuruldu. Çok sayıda değirmen, bitkisel yağ, deri, bıçkı ve sabun fabrikaları hizmete sokuldu.

Demek ki sanayinin kuruluşu sırasında asıl dikkat, yerli ham maddeyle sağlanan ve iç pazarın gereksinmesini karşılayacak dalların, yani hafif sanayiinin ve gıda sanayiinin (özellikle tüm yatırımların hemen hemen beşte birinin yatırıldığı tekstil üretiminin) gelişmesine yöneltiliyordu.

1927 sanayi sayımının gösterdiği gibi, az bir niceliksel artışa karşın Türk sanayii, genel olarak farke edilir bir niteliksel değişime uğramamıştı. Türk sanayiinde küçük ve çok küçük işletmeler hakimdi. Sayım verilerine göre Türkiye'de 256.855 kişinin çalıştığı 65.245 işletme bulunuyordu, yani işletme başına yaklaşık dört kişi düşüyordu. Gerçekten de tüm işletmelerin % 43'ü ücretli emeğin kullanılmadığı küçük zanaat atölyeleri idi. Bütün işletmelerin ancak 2822'si fabrika tipi işletmelere dahil edilebilirdi. Bunlar toplam gücü 163,5 bin beygir gücü olan 4850 mekanik motora sahiptiler. 1927 yılında elde edilen tüm enerjinin (81,8 milyon kilovat-saat) ancak 33,3 milyon kilovat-saatinin sanayide kullanılmış olması da Türkiye sanayiinin teknik donanım bakımından zayıflığını ortaya koymaktadır.

Gayri safi üretim 432,7 milyon lira, bu arada sanayi işletmelerinin gayri safi üretimi 58 milyon lira olarak tahmin edilmekteydi. 1927 yılında sanayinin ulusal gelirdeki payı sadece % 10'du. Tüm sanayi ürün bedelinin üçte ikisi, tarım ürünleri işleme sanayiinin payına düşüyordu. Türkiye fabrika donatımı, tekstil,

şeker, deri, sabun ve benzeri gibi pekçok tüketim mallarının ithalinde önceden olduğu gibi dış pazara bağlıydı. Örneğin 1927 yılında Türkiye'nin tüm ithalat bedelinin üçte birinden fazlası tekstil mallarından oluşuyordu.

Ulusal sanayinin gelişmesi, öncelikle tarımsal üretimin düşüşü ve bu nedenle iç pazarın daralması yüzünden hammadde temelinin bulunmayışı nedeniyle engelleniyordu. Toprak sorununun çözülmemesi ve kapitalizm öncesi sömürü biçimlerinin korunması bu konuda önemli engellerdi. Bundan dolayı iç kapitalist birikim olanakları daraldı. Sanayiye ve öteki üretim dallarına mali yardım için kurulan ulusal kredi kuruluşları, karşı karşıya bulundukları sorunların üstesinden gelemediler. Yabancı sermayenin Türkiye ekonomisinin çeşitli dallarında giderek daha güçlü yerler alması da ulusal sanayinin gelişmesini büyük ölçüde engelledi

Türkiye Hükümeti'nin demiryolu ulaştırmasını geliştirmek için aldığı önlemler ülkenin ekonomik canlanması açısından büyük önem taşıyordu.

Türkiye, cumhuriyet rejiminin kurulmasından önce, toplam uzunluğu 4088 km. olan (bunun 2352 km. si yabancı ayrıcalık sahiplerine aitti) son derece az gelişmiş bir demiryolu şebekesine ve yaklaşık 18 bin km. lik şose ve toprak yola sahipti. Avrupalı ayrıcalık sahipleri -Türkiye demiryollarının sahipleri- bu demiryollarının yapımında sırf askeri-stratejik ve bir parça da dış ticaret kaygısıyla hareket etmişlerdi. Hemen hemen tüm demiryolları Batı ve Güneybatı Anadolu'da, Ege ve Akdeniz kıyısında yapılmıştı. Böylece Türkiye'nin büyük ölçüde tarım ürünü üreten ve sanayi hammaddesi çıkaran iç bölgeleri demiryollarından tama-

men yoksun kalmıştı. Ulaştırma şebekesinin genellikle az geliştiği koşullarda demiryollarının bu şekilde coğrafi yerleşimi doğal olarak iç pazarın genişlemesine yardım etmiyor, Türkiye sanayiinin bazı dallarının işlemesini güçleştiriyor, ülkenin genel ekonomik gereksinmelerine, üretim güçlerini geliştirme gereklerine uygun düşmüyordu.

Bunu anlayan ve aynı şekilde askeri-stratejik düşüncelerle hareket eden Türkiye Hükümeti, demiryolu yapımına büyük önem verdi. Hkmete hazırlanan program, Karadeniz kıyısını Akdeniz kıyısına bağlamayı öngörüyordu. Tüm Orta Anadolu'yu aşan yeni demiryolu hattı, İç Anadolu'nun tahıl bakımından zengin bölgelerini, büyük tüketim merkezleriyle ve limanlarla birleştirecek, yeraltı kaynakları bol olan bölgeler ve limanlar ve keza yeni kurulan sanayi merkezleri arasında bağlantı kuracaktı. Demek ki, ülkenin çeşitli bölgelerini bir tek ekonomik bütün halinde birleştirme görevi ortaya konuyordu.

Başlangıçta hükümet, demiryolu yapımına yabancı sermayeyi de celbetme hesapları yapıyordu. Lozan Konferansı sırasında ve konferanstan sonraki ilk yıllarda, demiryolu ayrıcalığı vermek üzere yabancı firmalarla çok sayıda görüşme yapıldı. Bu görüşmeler başarılı olmadı. O zaman hükümet, demiryolu programını kendi olanaklarıyla, yani devlet bütçesinden ayrılacak paralarla gerçekleştirmeyi kararlaştırdı. Meclis, demiryolu yapımına, devlet tekellerinden sağlanacak gelirlere mahsuben çok miktarda para ayırdı. 1924 1929 yıllarında bu amaçla 161,4 milyon lira harcandı ve bu parayla 964 km. demiryolu yapıldı.

Hükümet, yeni yolların yapımının yanısıra, ayrıcalıklı yabancı şirketlerce yapılan ve işletilen tüm de-

miryollarının devlet elinde toplanması (satın alma yoluyla) politikasını izledi. 1928 yılı sonunda en büyük demiryolu hatlarından biri olan 1007 km. uzunluğundaki Anadolu demiryolu tümüyle satın alındı (satın alma bedeli 100,7 milyon liraydı). Öte yandan, ulusal bankaların ve diğer kredi kuruluşlarının kurulması Türkiye Hükümeti'nin 20 yıllarındaki ekonomi politikasının önemli bir doğrultusu oldu.

Bilindiği gibi, Padişahlık Türkiye'si kendine ait bir devlet bankasına sahip değildi. Bu görevi, 1856 yılında yabancı sermayedarlar tarafından kurulan Osmanlı Bankası yerine getiriyordu. Olağanüstü ayrıcalıklardan yararlanan Osmanlı Bankası hem emisyon bankası, hem de kredi kuruluşuydu ve aynı zamanda hazine görevlerini yerine getiriyordu. Bu sırada mevcut olan ölçülere göre en büyük sayılan iki ulusal banka-Ziraat Bankası ve Ulusal Kredi Bankası- ülkenin mali yaşamında herhangi bir önemli rol oynayamayacak kadar zayıftılar.

Ulusal kredi sisteminin gelişmesine yardım etmek isteyen devlet, bir dizi bankanın açılışını doğrudan doğruya finanse etti, onlara çeşitli mali ve ekonomik avantajlar, bazı durumlarda ise ana sermaye olarak tümüyle devlet işletmelerini veriyordu. Yeni kurulan ulusal sanayinin gereksinmelerini sağlamayı amaçlayan bu önlemler, bir ölçüye kadar da yabancı sermayenin bankacılık işindeki etkisinin sınırlandırılmasına yönelikti.

Osmanlı Bankası'yla olan ayrıcalık antlaşmasını yeniden inceleyen Türk Hükümeti, Nisan 1925'te bu bankayla ayrıcalığın on yıl daha uzatılmasına ilişkin olarak yeni bir antlaşma imzaladı. Bunun yanı sıra, hükümetin, sürenin dolmasından önce Türkiye devlet emisyon bankası kurma hakkına sahip olması şart ko-

şuluyordu. 1924'te Ziraat Bankası yeniden kuruldu ve eski rejim tarafından elinden alınan sermayenin bir kısmının geri verilmesi kararlaştırıldı. Bankanın ana sermayesi 19 milyon liraya çıkarıldı, 1930 yılına doğru ise bu miktar 30 milyon liraya ulaşmıştı.

Doğrudan doğruya devletin desteğiyle kurulan ilk ulusal mali kuruluşlardan biri İş Bankası'ydı (1924) Bankanın sermayesi, başlangıçta 1 milyon liraydı (250 bin lirası devlet tarafından verilmişti); 1920'lerin sonuna doğru ise bu miktar 5 milyon liraya yükseldi. İş Bankası, ticarete ve sanayiye kredi sağlamakla, maden ocaklarının ve sanayi tesislerinin işletmesine katılmakla, ülkeye banka kredisi esaslarına dayanarak yabancı sermayeyi çekmekle yükümlüydü.

İş Bankası, şeker ve kömür sanayiinin kurulmasında ve geliştirilmesinde belirli bir rol oynadı. Ancak bankanın bütünüyle sanayi kuruluşuna katkısı önemsizdi ve bu durum özel Türk sermayesinin sanayiye katılmak istememesiyle açıklanıyordu. Banka, esas itibariyle kredi ve ödünç para verme işlemleriyle uğraşıyordu.

Devlete ait tüm sanayi işletmelerinin yönetimi, yeni sanayi işletmelerinin ve maden ocaklarının kurulmasına yardım ve bu işletmelerle ilgili bütün kredi ve ticaret işlemlerinin yerine getirilmesi amacıyla 1925 yılı Nisan ayında Devlet Sanayi-Madencilik Bankası kuruldu.

Bankanın ana sermayesi olarak toplam bedeli 2,9 milyon lira olarak belirlenen bazı devlet sanayi işletmeleri ortaya kondu.

Sanayi-Madencilik Bankası, bir dizi fabrikanın, maden ocağının ve bazı kamu işletmelerinin kurulmasına ve işletmesine katıldı. Bankanın yapım sanayiine

ve madencilığe yaptığı sermaye yatırımları 1926 yılında 1,9 milyon liradan 1932'de kapanışına kadar 7,3 milyon liraya yükseldi.

Ayrıca, ülkede Akhisar'daki Tütün Ekicileri Bankası, Denizli'deki Ekonomi Bankası, Kocaeli'deki Halk Bankası gibi yerel çıkarları temsil eden anonim şirket hukuki statüsüne sahip özerk taşra bankaları da kuruldu.

1929 yılında Türkiye'de toplam olarak 71 milyon lira sermayeli 35 banka vardı. Mali işlemlerin büyük bölümü, ülkedeki tüm banka aktifleri tutarının % 86' sına sahip olan dört banka, Ziraat Bankası, Eytam Bankası, Sanayi ve Madencilik Bankası ve İş Bankası tarafından yürütülüyordu.

Ulusal burjuvazinin ekonomik geri kalmışlığı ortadan kaldırma arzusu, objektif olarak yabancı tekellerin ülke ekonomisindeki faaliyetinin sona erdirilmesini, hiç değilse azaltılmasını gerektiriyordu. Ancak ulusal burjuvazi yabancı sermayenin baskısıyla mücadelede kendi ekonomik konumunu, dolayısıyla egemenliğinin maddi temelini de güçlendirdi.

Cumhuriyetin ilanından sonraki ilk yıllarda Türkiye Hükümeti öncelikle ticaret ve gümrük önlemleri ile yabancı tekellerin faaliyetini sınırlandırmak için bazı denemelere girişti. Bilindiği gibi, 1923 antlaşması, Türkiye'yi, beş yıl süresince gümrük vergilerini Lozan Antlaşması'na katılan Avrupa devletlerinin ticaretine zarar verecek şekilde yükseltmemekle, ithalata yönelik her türlü yasaklamayı yürürlükten kaldırmakla ve şu yada bu malın ithaline ilişkin yeni yasaklar koymamakla yükümlü kılarak gümrük özerkliğini kesinlikle sınırlandırmıştı. Bu durum Türkiye'yi kendi ulusal sanayiini etkin biçimde koruma olanağından bü-

yük ölçüde yoksun bıraktı ve ülkenin maliyesinde son derece elverişsiz şekilde yansıdı.

Sözüedilen nedenle Lozan'dan beş yıl sonra Türkiye Hükümeti, gümrük resimlerinin fiilen yükseltilmesi için karmaşık önlemler almak zorunda kaldı. Bu önlemler, özellikle, bazı geniş tüketim malları üzerinde tekelleştirilmesi ve yurt dışından büyük miktarda ithal edilen mallara yüksek tüketim vergileri konması şeklindeydi.

1924 yılında 490 numaralı yasayla hükümete Türkiye'deki kibritle ithalini ve sürümünü tekelleştirme hakkı verildi. 1925 yılı Mart ayı başlarında yabancı «Reji» şirketine ait tütün tekelinin süresi sona erdi. Ayrıcalık antlaşmasını yenilemeyen hükümet, «Reji»nin tüm mallarını satın aldı ve tütün üzerinde devlet tekeli kurdu. Başlangıçta tekelleştirme bir yıl için saptanmıştı, daha sonra üç yıl daha uzatıldı, 1930 yılında ise tekelleştirme süresine dek uzatılması karara bağlandı. «Reji»nin ortadan kaldırılmasıyla birlikte yabancı sermaye, Türkiye'yi köleleştirme işindeki önemli manivelalardan birini yitirmiş, hükümet ise bütçe gelirlerini artırmak için önemli bir kaynak elde etmiş oldu.

Daha sonraki yıllarda, şeker ispierto, ispiertolu içkilere ve özellikle ticari karaktere sahip diğer bir dizi mala devlet tekeli kondu.

Hükümet, devlet tekellerinin kurulmasıyla öncelikle bütçenin gelir kısmını genişletmek için para artırmak gibi bir amaç izliyordu. Ayrıca, yönetici çevreler sözü edilen ithalat türlerine ait yüksek tekelleştirme vergileri ile kibritle, şeker ve çimento gibi bir dizi ulusal sanayi dallarının gelişmesi için daha uygun koşullar sağlanabileceğini düşünüyorlardı. Bu arada hükümetin, eğer üstesinden gelebilirse, bu tekelleri özel sermayeye devretmeye hazır olduğu da ilan edildi.

Bununla birlikte, devlet tekellerinin kurulması politikası, belirli bir ölçüde yabancı sermaye baskısına karşıydı ve yabancı sermayeyi Türkiye ekonomisinin en önemli dallarından uzaklaştırma amacı taşıyordu.

Yabancı şirketlerin faaliyetini kendi denetimi altına almak isteyen hükümet, yabancı ayrıcalık antlaşmalarının yönetim ve işletme düzenine de bir dizi sınırlama ve kural getirdi: Yerli olmayan şirketlerin zorunlu tesciline, yerli sermayenin (devlet ve özel) belirli ölçüde ortaklığına, kançılırlara işlerinde Türkçe'nin zorunlu olarak kullanılmasına ilişkin yasalar ve kararnameler bunun örnekleridir. Ancak, Türkiye burjuvazisinin ve onun yönetici zümresinin yabancı sermayeyle işbirliği olasılığından tamamen vazgeçmediklerini de belirtmek gerekir. İzmir İktisat Kongresi, «İktisat Misakı»nda, Türkiye'nin ulusal egemenliğinin düşmanı olmayan uluslarla sürekli dost kalacağını açıklamıştı.

Daha sonra da Türkiye'nin temsilcileri, «zararsız», »yasal» olarak çalışmak isteyen ve Türkiye'ye karşı «emperyalist niyetler beslemeyen» yabancı sermayeyle işbirliği yapmaya hazır olduklarını birçok kez açıkladılar.

Ancak, Türk Hükümeti'nin, ülkenin emperyalist devletlere olan bağımlılığının azaltılmasından ve ulusal burjuvazinin ekonomik yaşamda egemen bir yer işgal etme isteğinden ibaret olan ekonomi politikasının genel doğrultusu, yönetici çevreleri yabancı sermaye konusunda dikkatli davranmaya zorladı. Yabancı sermayenin faaliyetine ancak belirli koşullarla, Türk yasalarına tam olarak uyulması, Türkiye'nin ulusal ekonomisinin gelişme amaçlarına bir ölçüde hizmet etmesi, sadece Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının emeğinden yararlanılması halinde izin verildi.

Türkiye ulusal burjuvazisi, yabancı sermayeyle karşılıklı ilişkilerinde tutarlı değildi, ülke ekonomisinde emperyalist tekellerin egemenliğine tamamen son verme sorununu çözümleyemedi, hatta sorunu ortaya bile koyamadı, yalnızca bunların faaliyetlerini bir parça sınırlandırma politikasını gerçekleştirebildi. Ekonomik kalkınma görevlerinin yerine getirilmesi için gerekli krediyi arayan Kemalistler, çeşitli durumlarda bir dizi avantajlar vermek suretiyle yabancı yatırımcıları ülkeye çekebilmek amacıyla en küçük fırsatı bile kaçırmadılar. Ayrıca Türkiye Hükümeti, ayrıcalıklar, siparişler tanıyarak, toprak ve boş duran işletmeleri vererek desteklediği karma şirketler (yarıulusal, yarıyabancı) kurdu. Hükümet bir dizi devlet tekelini de devretmek yoluyla yabancı ayrıcalık sahiplerini celbetmeye çalıştı.

Türkiye Hükümeti'nin batılı devletlere daha da ciddi ödünler verdiği durumlar oldu. 1928 yılında beş yıldan fazla süren uzun görüşmeler sonunda Türkiye Hükümeti, Fransa'nın ve yabancı sermayeyle ilişkisi olan yerli kompradorların baskısı altında Osmanlı borcunu ödemeyi kabul etti. Türkiye, her yıl 2 milyon lira ile 3,4 milyon lira arasında değişmek üzere birkaç yıl içinde 86 milyon altın lira ve 30 yıl boyunca da faiz ödemek zorunda kaldı.

Türkiye yönetici çevreleri, batı devletleriyle olan ilişkiler düzelince, yeni borçlar alacaklarını ve yabancı sermayeyi ülkeye çekebileceklerini umuyorlardı. Ancak gerçek bu hesapları boşa çıkardı. Politik bakımdan «tarafsız» diye adlandırılan sermayeyle (Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, İsveç sermayesi) gerçekleştirilen ve bazı maden ocaklarına, sanayi ve inşaat işletmelerine yapılan küçük yatırımlar, Türkiye'nin ekonomik dirilişi için çözümleyici önem taşıma-

yordu. Üstelik ayrıcalık antlaşmalarını elde eden yabancı firmalar sık sık üzerlerine aldıkları yükümlülükleri kasten yerine getirmiyorlardı ve böylelikle Türkiye'nin sanayi gelişmesine ve teknik ilerlemesine engel olmaya çalışıyorlardı. Örneğin, demiryolu yapımına ilişkin yükümlülükte, ispirto tekelinde, şeker fabrikası yapımında böyle oldu.

Osmanlı borcunun ödenmesine ilişkin antlaşma konusunda kreditorlerin taleplerinin karşılanması, sadece yabancı istikrazların ve kredilerin Türkiye'ye akmasını sağlamamakla kalmadı, üstelik tam tersine ülkenin geçirdiği mali güçlükleri artırdı. 1929 yılında ilk Osmanlı borcunun ödenmeye başlanması zaten sarsıntı geçiren Türk lirasının kurunun hızla düşmesine neden oldu. Hükümet yaklaşan dünya ekonomik krizi koşullarında, yabancı sermayenin Türkiye'ye yardıma koşmak niyetinde olmadığına inanarak Osmanlı borcuyla ilgili ödemelere ara verdi, daha sonra ise bu ödemeleri tamamiyle durdurdu ve antlaşmanın yeniden incelenmesini istedi.

İÇ YAPIDA DEĞİŞİKLİKLER

Daha önce belirtildiği gibi, Kemalistler, Türkiye'de yeni, burjuva devletini, daha ulusal-kurtuluş hareketi yıllarında kurmaya başlamışlardı.

1922 yılında saltanatın kaldırılmasından sonra devlet egemenliğinin güçlendirilmesini ve padişahlığın etkisinin zayıflatılmasını amaçlayan bir dizi önlem gerçekleştirildi.

8 Nisan 1923'de Mustafa Kemal, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin birinci grubunu esas alan Halk Partisi'-

nin dokuz kuruluş ilkesini yayınladı. (*) Bu ilkeler, Türkiye'nin yabancı devletlerden bağımsız olduğunu, ülkede güvenlik ve huzurun korunmasını, yasaya uygunluğun ve adaletin sağlanmasını, yeni Türkiye'nin toplumsal-politik düzenin tüm alanlarında köklü değişikliklerin başarıyla gerçekleştirilmesi için gerekli koşulların yaratılmasını ilan ediyordu. Bu ilkeler Halk Partisi programının temelini oluşturdu ve ikinci dönem TBMM seçimlerinde bu partinin başarı kazanmasında önemli bir rol oynadı: 286 milletvekilinden 263'ü Halk Partisi listesinden meclise, seçildi. (**) Böylece Halk Partisi yönetici parti oldu. (***)

13 Ağustos'ta Mustafa Kemal devlet başkanlığına seçildi. Ali Fethi Bey ise Bakanlar Kurulu Başkanı olarak atandı.

TBMM'nin ikinci dönem faaliyeti 23 Ağustos 1923'te Lozan Antlaşmasının onaylanmasıyla başladı. Bu antlaşmaya göre, işgal orduları İstanbul ve Boğazlar bölgesini 2 Ekim'den geç olmamak üzere altı ay içinde terkedeceklerdi. Bu münasebetle, yeni Türkiye'nin başkenti meselesi ortaya çıktı. Bu meselenin mecliste görüşülmesi sırasında Refet Paşa ve taraftarları, devlet merkezinin tekrar İstanbul'a taşınmasında ayak dirediler. TBMM bu öneriyi reddetti ve 13 Ekim 1923'-

(*) Halk Partisi'nin kuruluşu, cumhuriyetin ilânından altı gün önce resmen açıklandı. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin tüm üyeleri bu partiye girdi.

(**) İkinci dönem TBMM, sosyal bileşimi bakımından öncekinin hemen hemen aynısıydı. Anadolu ticaret burjuvazisinin temsilcileri yanında büyük liman burjuvazisinin, din adamlarının, yüksek rütbeli subayların temsilcileri ve feodal-klerikal elementler de bu meclise girmişlerdi.

(***) Halk Partisi, 1924 yılı Kasım ayından itibaren Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) olarak adlandırılmaya başlandı.

de Ankara'yı Türkiye'nin başkenti olarak ilan eden kararı kabul etti.

TBMM'nin kuruluşundan beri aslında cumhuriyetçi yönetim biçimine sahip olduğu halde yeni Türkiye'nin devlet olarak hukuken adlandırılması sorunu daha da karmaşık bir durum gösteriyordu. Gericileri, feodal-klerikal elementleri ve komprador burjuvazisini birleştiren muhalefet, her yola başvurarak Türkiye'nin cumhuriyet olarak resmen ilân edilmesini engelledi.

Yeni Türkiye'deki yönetim biçiminin resmen ve anayasayla belirlenmiş bir adının bulunmayışı İstanbul gericilerinin ve ülkedeki feodal-klerikal grupların hükümet aleyhtarı gösterileri için gereksiz bir bahane oldu.

Cumhuriyetçi yönetim biçimi sorunu, Ankara ve İstanbul basınında hararetli tartışmalara konu oldu. Anadolu basını, en yakın zamanda öz olarak demokratik ve batı cumhuriyetleriyle özdeş bir cumhuriyet kurulacağını bildiriyordu. İstanbul muhalefet milletvekilleriyle sıkı ilişkide bulunan İstanbul basını ise cumhuriyetçi yönetim biçiminin uzun ömürlü olmayacağını belirten iki anlama da gelecek, alaycı yazılar yayınlıyordu.

29 Ekim 1923'te Mustafa Kemal, İsmet Paşa'yla birlikte hazırladıkları ve şu üç maddeden oluşan taslağı Halk Partisi'nin ve meclisin incelemesine sundu: 1) Türkiye devletinin yönetim biçimi cumhuriyettir; 2) Türkiye devletinin başında TBMM vardır; 3) Devlet Bakanlar Kurulu vasıtasıyla yönetilir. Bu taslak aynı gün parti tarafından onaylandı ve mecliste kabul edildi. Üstelik TBMM'de muhaliflerden biri bile açıkça taslağa karşı çıkmadı.

Gerçekte yeni Türkiye'nin 23 Nisan 1920'den beri yürürlükte olan cumhuriyetçi yönetim biçiminin hukuki oluşumu böylece tamamlanmış oldu. Bazı milletvekillerinin karşı çıkmalarına rağmen Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olarak seçildi. İlk cumhuriyet hükümetini de İsmet Paşa kurdu.

Cumhuriyetin resmen ilân edilmesi, kuşkusuz devletin bundan sonraki oluşumu bakımından büyük bir adımdı. Bu olay geniş halk katmanları tarafından sevinçle karşılandı.

İstanbul gericici çevreleri ve muhalif milletvekilleri bu olaya başka bir tepki gösterdiler. Gericici İstanbul basını, cumhuriyetin ilânına etkin biçimde katılanları hedef alan eleştiri ve sitemlerle dolu yazılar yayınladı. İstanbul gazeteleri *Vatan* ve *Tanin* cumhuriyeti halifeliğin yok olması olarak ele alıyorlar ve bu nedenle genç Türkiye devletinin müslüman dünyasındaki politik ağırlığını yitireceğini ileri sürüyorlardı.

Ortadan kaldırılması için gerekli zemin çok önceden Kemalistler tarafından hazırlanmış olan «halifeliğin akibeti» sorunu cumhuriyetin ilanıyla yeniden ortaya çıktı. Mustafa Kemal'in ülkenin çeşitli bölgelerinde birçok kereler yaptığı ve halifeliğin gericiliğini, tüm teokratik rejim sisteminin çürüklüğünü ortaya koyan konuşmaları, Türkiye'nin geri kalmış müslüman halkının bir bölümünde halifelige ilişkin görüşlerin değişmesinde önemli rol oynadı. Gerçekler ve örnekler getiren Mustafa Kemal, halifeliğin çoktandır önemini yitirdiğini ve artık tarihe karıştığını kanıtladı. Bununla birlikte, partisinin ve hükümetin İslâm dininin karşısında olmadığını da belirtti. Halk Partisi, dine karşı dürüst davrandığını göstermek için cumhuriyetin ilanından az bir süre önce 1921 geçici Anayasa-

si'nin bazı maddelerini değiştirmekle beraber, yeni (2.) maddeyi şu şekilde dzelitti: «Devletin resmi dini İşlmdır,» -ve bu maddeyi TBMM'den görüşülmeden geçirdi. (*)

Halifeliğin kaldırılması sorunu gerçekte gerekli yasanın kabulünden önce zmlenmişti. 3 Mart 1924' te şeyh Saffet Efendi başkanlığındaki bir grup milletvekili halifeliğin kaldırılmasına ve Osmanlı hanedanı üyelerinin hepsinin Türkiye'den sürülmesine ilişkin bir yasa taslağını TBMM'nin incelemesine sunmuştu. Bu arada meclise şeriat ve Vakıflar Bakanlığı'nın lağvedilmesine ve tek modele göre okul ğretimi yapılmasına ilişkin olarak iki yasa taslağı daha verildi. Halifeliği savunan bazı milletvekillerinin (Halit Bey ve diğerleri) ilk yasa taslağına yaptıkları şiddetli itirazlara karşın TBMM, 1924 Mart'ında  yasa taslağını da onayladı. Bundan sonra padişah halife ailesinin tüm yeleri ve maiyetleri Türkiye'den sürüldüler ve yurttaşlık haklarından yoksun bırakıldılar. Osmanlı hanedanının tüm serveti hazineye kaldı.

Kaldırılan şeriat ve Vakıflar Bakanlığı'nın yerine, tüm camilerin tekke ve zaviyelerin yönetimini, imamları, şeyhleri atama ve görevden uzaklaştırma hakkını elde eden Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu. Diyanet İşleri Başkanı, Bakanlar Kurulu'nun nerisi üzerine cumhurbaşkanı tarafından atanıyordu; Diyanet İşleri Başkanlığı doğrudan doğruya Bakanlar Kurulu'na bağlıydı.

Cumhuriyet hükümeti, şeriat mahkemelerini ortadan kaldırdı ve İşlam dininin dinsel-hukuki normlarından ve diğer geleneklerinden büyük ölçüde kurulmuş laik yargılama usulünü getirdi.

(*) Bu madde daha sonra 1924 Anayasası'na da alındı.

Halifeliğin, dinsel kuruluşların ve şariat mahkemelerinin ortadan kaldırılmasına ilişkin yasaların kabulü ve uygulanması saltanat-halifelik taraftarlarının, feodal-klerikal çevrelerin, din adamlarının, İstanbul kompradorlarının ve Halk Partisi'yle meclis içindeki muhalefet gruplarının çevirdikleri dolaplara ciddi birer darbe indirdi.

Yukarda sayılan Türkiye'nin devlet düzenindeki değişiklikler 20 Nisan 1924'te TBMM tarafından kabul edilen Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni Anayasası'nda simgelendi.

Anayasaya göre yüksek egemenlik kayıtsız şartsız halka aitti (madde 3). TBMM halkın temsilcisi olarak ilan ediliyordu ve yüksek yasama ve yürütme yetkisini halk adına gerçekleştirecekti (madde 4-5). TBMM, yasama yetkisini doğrudan doğruya (madde 6), yürütme yetkisini ise Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu aracılığıyla (madde 7) gerçekleştirecekti.

1924 Anayasası, Cumhurbaşkanına geniş haklar veriyordu. Cumhurbaşkanı devletin başkanı olarak ülkenin tüm silahlı kuvvetlerinin başkomutanıydı, yabancı devletlerin diplomatik temsilcilerini kabul ediyor, bakanlar kurulu başkanını atıyor, hükümetin çalışmalarına ilişkin yıllık raporları TBMM'ye sunuyor, TBMM tarafından kabul edilen yasaları ve bu yasaların uygulanma düzenine ilişkin bakanlar kurulu kararnamelerini imzalıyor ve ilan ediyordu. Meclisteki öteki milletvekilleri gibi cumhurbaşkanı da TBMM önünde sorumluluk taşıyordu.

Ülke işlerinin genel yönetimi, TBMM karşısında sorumluluk taşıyan merkez yürütme organı durumundaki bakanlar kuruluna verilmişti.

Anayasaya göre vilayet, kaza, nahiye, köy temeli üzerine Türkiye’de yeni bir idari taksimat öngörül-müştü. Taşrada genel devlet ölçüsünde önem taşıma-yan işler yerel hükümet organlarının yetkisine giri-yordu.

Anayasa, kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünce, söz, basın ve toplantı (madde 70), cumhuriyet yurt-taşlarının can, mal, onur ve konutlarının her türlü ka-sıttan korunması (madde 71) konusunda burjuva il-kelerini ilan ediyordu. Ama Anayasadaki pekçok ka-yıtlar yoksul sınıfların haklarını hiçe indiriyordu.

Anayasa ve diğer yasalar, ulusal azınlıkların hu-kuki durumunu susarak geçiştirdiler. Hükümet ulusal azınlıkların aşağılanmalarını, Türklerle azınlıkların haklarının gerçekte eşit olmadığını örtbas etmeye ça-lıştı.

Anayasa devlet egemenliğinin kuruluşunda laik-lik ilkesinin üstünlüğünü-egemenliğin en yüksek ya-sama organında toplanmasını, TBMM’nin devletin iç ve dış politikasındaki üstün ve yönetici rolünü sağla-ma bağladı. Bununla birlikte «Türk Devleti’nin resmi dini İslam’dır» formülünün Anayasa’da korunması, yüksek yasama organının ve hükümet kuruluşlarının, ülkedeki müslüman halkı ilgilendiren hukuk sorunla-rının çözümünde şu ya da bu şeriat normlarını ve di-ğer dinsel âdetleri göz önünde bulundurmak zorunda bırakıyordu.

TERAKKİPERVER CUMHURİYET PARTİSİNİN KURULUŞU VE BU PARTİNİN ANTİCUMHURİYETÇİ FAALİYETİ

1924 yılı sonunda Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve TBMM, devlet mekanizmasının güçlendirilmesiyle

ve muhalefetin ve klerikal-komprador grupların gerici eğilimlerine karşı savaşımla ilgili yeni önlemler sap-tadılar. Bu önlemleri uygulama işiyle 8 Kasım 1924'te kurulan yeni bir kadrodan oluşan İsmet Paşa Hükümeti görevlendirildi. Bu münasebetle CHP'nin muhalif görüşlü üyelerinin (Kazım Karabekir, Hüseyin Rauf Bey, Ali Fuat Paşa ve «ikinci Müdafaa-i Hukuk Grubu»nun öteki eski üyeleri) meydana getirdiği bir grup, partiden ayrıldı ve karşı görüşlü politik bir örgüt olan Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'ni (TCP) kurdu. Bu parti, gerek sosyal bileşimi bakımından, gerekse politik programı ve kararlılığı bakımından gerici, emperyalizm yanlısı bir partiydi. TCP'nin, Halk Partisi'nin dokuz ilkesine karşılık olarak formüle edilmiş olan başlıca istekleri şunlardı: Sınırsız ayrıcalıklar sağlanarak yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi, devlet tekelleri sisteminin kaldırılması, ulusal sanayinin kuruluşundan ve demiryollarının devlet eliyle yapımından vazgeçilmesi, başkentin İstanbul'a nakledilmesi, halifelğin ve saltanatın yeniden kurulması.

«Terakkiperverler», egemenlik savaşımında din konusundan ellerinden geldiğince yararlandılar, halkın geri kalmış bölümü arasında dinsel fanatizmi körüklediler, halk yığınlarını yasalara karşı kışkırttılar. TCP, kendi sosyal temelini güçlendirmek ve genişletmek amacıyla şu parolayı resmen ileri sürdü: «Partimiz, dinsel düşüncelere ve öğretilere saygılı davranmaktadır. Halifeliği kaldıran Kemal Paşa'nın partisi ise İslam'ı yıkacak, sizleri imansız, gavur yapacak, şapka giymek zorunda bırakacaktır.»

CHP ile savaşımında «Terakkiperverler» Kürt şeyhlerini desteklediler ve 1925 yılındaki Şeyh Said İsyanı'na yakınlık gösterdiler. Daha sonra İstiklal Mahke-

mesi'nin de gösterdiği gibi, TCP'nin bazı yöneticileri, şeyhlerle sıkı ilişki kurmuşlar, onlara Kemalistlerle savaşta maddi ve manevi yardımda bulunmuşlardı.

Anticumhuriyetçi hareketin genişlemesinden ve derinleşmesinden korkan İsmet Paşa Hükümeti, «Terakkiperverlere» ve diğer gerici gruplara karşı önlemler almaya karar verdi. Bu münasebetle meclis, hali felik ve saltanat propagandasının yasaklanmasına, düzenin korunmasına ve İstiklal Mahkemelerinin yeniden kurulmasına ilişkin yasaları kabul etti.

1925 tarihli («Takrir-i Sükûn») hükümet aleyhtarı örgütlerle savaşım için hükümete geniş haklar verdi. Yasanın iki yıl olarak saptanan yürürlük süresi, daha sonra iki yıl daha uzatıldı. Bu yasa uyarınca hükümet, TCP'nin faaliyetini yasakladı ve hemen hemen tüm muhalif basın organlarını kapattı. (*)

1925 Mart'ında yeniden kurulan sınırsız hak ve yetkilerle donatılan İstiklal Mahkemeleri, klerikal-gerici grupların ve örgütlerin dağıtılmasında etkin rol oynadılar.

Anticumhuriyetçi örgütlerin dağılmasından sonra, TBMM, cumhuriyet Türkiye'si'nin toplum ve devlet yapısında laik düşüncelerin yer almasını öngören yeni yasalar kabul etti.

1925 yılında tekke ve zaviyeler, padişah mezarlarının bulunduğu türbeler, kutsal kişilerin kabirleri kapatıldı, dinsel nişanlar ve bunlar üzerindeki mülkiyet haklarının kaldırılmasıyla birlikte tarikatlar da ortadan kaldırıldı.

Mecellenin ve şeriat medeni hukuk normlarının

(*) İstanbul'da klerikal «Tevhid-i Efkâr», «Sebil-i Reşad», ittihatçı «İstiklal» ve «Son Telgraf»; Trabzon'da Terakkiperver «İstikbal»; İzmir'de -muhalif «Seda-i Hakk».

kaldırılması ve 1925 Mayıs'ında yeni, laik Medeni Kanun'un yürürlüğe konması yeni Türkiye'nin toplumsal-politik yaşamında büyük bir olay oldu.

Medeni Kanun, İsviçre Medeni Kanunu örnek alınarak Türkiye'nin yetkili hukukçularından oluşan özel bir komisyon tarafından hazırlandı. Kanun, daha ziyade laik nitelikteki hukuk normlarını içeriyordu: Mülkiyet ve ticaret ilişkileri, miras ve vesayet sorunları ve cumhuriyet yurttaşları arasındaki diğer medeni hukuk ilişkileri. Yeni yasanın en belirgin özelliği, mülk sahibinin, özel burjuva mülkiyetinin çıkarlarının hukuken korunmasıydı. Medeni Kanunun kabulü, Türkiye'de devam eden Ortaçağ'dan kalma hukuk normlarının kaldırılmasında büyük öneme sahipti.

1926 yılında, (İtalyan Ceza Yasası'na dayanılarak hazırlandı) yeni ceza yasası ceza-muhakeme ve medeni-muhakeme yasaları ve evlilik-aile ilişkilerine ilişkin yasa kabul edildi. İslam hukukuna göre olağan sayılan çok kadınla evlilik yasaklandı; dinsel nikahın yerini medeni nikah aldı.

Türkiye Cumhuriyeti medeni toplumunun nispeten köktenci önlemlerle yeniden kuruluşu (bu önlemler-dinsel kuruluşların büyük bölümünün ortadan kaldırılması ve cumhuriyet yurttaşlarının hukuki ilişkilerine de laiklik ilkesinin uygulanması), yine CHP yönetimine karşı çıkan gericilerin direnişine yol açtı. Artık partinin içinde bile Mustafa Kemal'e ve cumhuriyetçiliğe düşman pekçok unsur vardı. Jöntürkler ve «Terakkiperverler» anticumhuriyetçi faaliyetlerini sürdürüyorlardı; İstanbul gericileriyle birlikte Erzurum, Sivas, Kayseri ve ülkenin diğer bölgelerinde İslam'ı koruyan kalabalık gösteriler düzenlediler. Yeni rejim Mustafa Kemal adıyla ilişkili olduğuna göre onun öldürülmesi halinde rejimin değiştirilebileceğini

sanıyorlardı. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusuna karşı düzenlenen gizli komplo ortaya çıkarıldı, komplocu Jöntürkler ise İstiklal Mahkemesine verildiler. (*) İzmir'deki mahkemede (26-27 Haziran) saptaıldığı gibi, TBMM milletvekilleri Fuad Paşa, Kazım Karabekir, Refet Paşa, Rauf Bey, Doktor Adnan (Adıvar) ve diğerleri komplocuları etkin biçimde destekliyorlardı.

Savcının talebi üzerine 11 komplocu (Ziya Hurşid, Kara Kemal ve diğerleri) idam cezasına, içlerinde doktor Adnan (gıyaben), Rauf Bey ve Rüştü Paşa'nın da bulunduğu 8 kişi çeşitli sürelerle hapis cezasına çarptırıldılar, Kazım Karabekir, Fuad Paşa, Refet Paşa ve ötekiler ise beraat ettiler.

1926 Ağustos'unda İzmir İstiklal Mahkemesi, dağıtılan «İttihat ve Terakki» Partisi'nin çok sayıdaki üyesiyle ilişkili davayı ele aldı. Aslında bu, önceki mahkemenin devamıydı. Mahkeme, sanıklardan birkaçını, bu arada Cavid Bey'i, Doktor Nazım'ı idam cezasına bazılarını onar yıl hapis cezasına çarptırdı, 37 sanık ise kanıt yokluğu nedeniyle beraat etti.

Feodal-klerikal muhalefetin yenilgisi, ulusal burjuvazinin ve liberal toprak ağalarının çıkarlarını yansıtan Kemalistlerin durumunu büyük ölçüde güçlendirdi.

Ülkede politik egemenlik CHP'nin tekeli haline geldi. Cumhuriyet Türkiye'si'nin toplumsal-politik düzeninde daha sonraki değişiklikleri yapmak için daha elverişli bir ortam oluştu.

1928 yılında meclis, laiklik ilkelerine ters düşen

(*) Komplocular, sözde ticari-ekonomik amaçlar için «Milli Kantariye» yasal adıyla Kara Kemal tarafından kurulmuş olan gizli komitenin binasında buluşuyorlardı.

bazı maddeleri bu arada Türkiye'nin devlet dininin İslam olduğunu belirten tümceyi Anayasa'dan çıkarttı. Aynı yıl meclis, Türk yasalarında kapitülasyon normlarına son veren «Türk vatandaşlığı» yasasını (1 Ocak 1929'da yürürlüğe girdi) kabul etti.

Cumhuriyet düzeninin pekiştirilmesi ve devlet cihazının gerici ve muhalif elementlerden temizlenmesi politikası, kültür, eğitim ve yurttaşların günlük yaşamı alanındaki bir dizi önlemle birlikte yürütüldü.

EĞİTİM, YAŞAM VE KÜLTÜR ALANINDA REFORMLAR

Türkiye'nin bilim, eğitim, kültür ve yaşam alanlarında yüzyıllık geri kalmışlığı burjuva gelişme yolunda ciddi bir engeldi. Bu durum, özellikle halk eğitimi sisteminde açık şekilde ortaya çıkıyordu. Cumhuriyetin kuruluşundan önce cumhuriyet nüfusunun okuryazarlık oranı % 4'ten fazla değildi, 35 bin okul ve 70 bin öğretmen ise yetersiz kalıyordu. Okulların yarısından fazlası dogmatik eğitim yönteminin mutlak surette egemen olduğu medrese ve diğer din okullarıydı. Ders saatlerinin yarısının dinsel dogmaların öğretimine ayrıldığı laik okullar da benzer bir durumda bulunuyorlardı.

Ulusal burjuvazi, ülkenin kapitalist gelişim çıkarlarına uygun düşen Avrupa kültürünün benimsenmesinden kazançlı çıkacaktı. Eğitim, bilim, kültür ve yaşam alanında reform gereğine dikkati çeken Mustafa Kemal, daha 1922 yılı Ekim ayında şunları söylemişti: «Bu savaştan (ulusal-kurtuluş savaşı- ç.) sonra... bilim, eğitim ve ekonomi alanında savaşı sürdüreceğiz, bu alanda da zaferi kazanacağımızdan eminim.»

Halk eğitiminin yeniden kurulmasına ayrı bir

önem verildi. Okul öğrenimi sisteminin tek bir modele göre kurulması bu yönde atılan ilk adımdı. Şeriat ve Vakıflar Bakanlığı'nın kaldırılması laik öğretim sisteminin kurulmasında önemli bir rol oynadı. Bu bakanlığın kaldırılması, din adamlarını, bir bölümü, din okullarının gereksinmelerine ve bunlar vasıtasıyla din öğretisinin yayılmasına harcanan büyük maddi gelirleri yönetme olanağından büyük ölçüde yoksun bıraktı. Mart 1924'te TBMM, tüm okulları ve kültür-eğitim kuruluşlarını Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlayan tek öğretim yasasını kabul etti. Medreseler ve diğer din okulları (30-40 öğrencinin okuduğu İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hariç) kısa sürede kapatıldı. Bu önlemler, koyu dinsel gericiliğin sadece eğitim sisteminden değil, aynı zamanda genel olarak kültürel yaşamdan çıkarılmasında önemli bir rol oynadılar.

Hükümeti, eğitimin daha da mükemmelleştirilmesi amacıyla yabancı uzmanları ülkeye çağırdı. Bu uzmanların yardımıyla yeni ders planı hazırlandı. Bu plana göre, daha önceden bir Türkçe adı bulunmayan başlangıç okulları «ilkokul» diye adlandırıldı ve beş yıllık öğretime başladı. Bu okulların programına resim, beden eğitimi, Türkçe dilbilgisi vb. gibi yeni konular dahil edildi. İlkokullarda ana dile, özellikle yazma ve okumaya, aritmetiğe, coğrafya ve tarihe çok büyük önem verildi.

Yeni ders planı eğitimin geliştirilmesi alanında ileriye doğru atılmış bir adımdı. Türk eğitim tarihinde ilk kez öğrencilerin önünde Türkçe laik öğrenim olanakları açılıyordu. Öğrenciler dilbilgisini daha iyi öğrenmeye, eski okullardakine göre daha yararlı bilgiler edinmeye başladılar.

Orta öğretim de değişikliğe uğradı. Orta dereceli

okullar iki gruba ayrıldı: Ortaokul ve lise. Bunların her ikisinde de üçer sınıf vardı. Ortaokul özgün bir öğretim kurumu idi ve tam olmayan orta dereceli öğretim veriyordu, Fransız liselerine benzer olarak kurulan lise ise, tam bir orta dereceli okuldu. Bu liseler, laik eğitim sisteminin timsali olarak kabul edildi.

Teknik kadroların eğitiminin iyileştirilmesi için mesleki-teknik öğretim sistemi de yeniden kuruldu. Meslek okullarının yönetimi, özel olarak kurulan Mesleki-Teknik Öğretim Müdürlüğü tarafından gerçekleştiriliyordu. Yeni meslek okulları, bu arada makine, yol-inşaat, maden-teknik, demiryolu, istatistik, maliye, ticaret, tarım vb. meslek okulları açıldı. Genç kızlar ve erkekler özellikle teknik öğrenim görmek için yurt dışına okumaya gönderildiler.

Bu arada pedagoji kadrolarının mesleki eğitiminin iyileştirilmesi konusunda önlemler alındı. 1926 yılında Ankara ve İzmir’de eğitim enstitüleri açıldı. Bu enstitülerde ilk kez pedagoji, resim, beden eğitimi, müzik bölümleri kuruldu. Bu dersleri Hükümet tarafından Türkiye’ye çağrılan yabancılar veriyorlardı.

Enstitü, okul ve lise öğretmenlerinin iş ücreti yükseltildi. Bu durum ise, öğretmenlerin mesleki eğitimi ne ve öğretmen sayısının artışına olumlu etkiler yaptı. Öyle ki, 1926-1929 döneminde öğretmen sayısı 12 bin 400’den 16 bin 300’e yükselmişti.

Bunun yanı sıra hükümet, genç ilköğretim öğretmenlerinin eğitiminin hızlandırılması konusunda önlemler aldı. Bu amaçla, 13 kadar pedagoji okulu yeniden kuruldu ve 20’den fazla kısa süreli kurs açıldı. Hükümet, gençleri yeniden kurulan okullara çekmek için onlara bazı avantajlar tanıdı. Bu durum öğrenci kon-

tenjanının 1924/25 yıllarındaki 2527'den 1928/29'daki 5151'e yükselmesine yardım etti.

Dört yıl içinde (1926-1929) yüzlerce yeni okul açıldı ve bunların sayısı 6455'i buldu. Aynı dönemde öğrenci sayısı da 382 binden 517 bine yükseldi (özellikle parasız öğretim yapan ilkokul öğrencilerinin sayısı arttı).

Ancak, okul ağının genişletilmesine karşın zorunlu ilk öğrenim ilkesi gerçekleştirilemedi: 1929 yılında bir milyondan fazla çocuk okul öğrenimi görmemişti. Kemalistlerin halk eğitimi alanındaki reformlarının zayıflığı ve tutarsızlığı da burada ortaya çıkıyordu.

1920'lerde hükümet, büyük bir bölümü kapatılmış, kalanları ise devlet denetimi altına alınmış olan yabancı öğretim kurumlarını (liseleri ve kolejleri) yeniden kurdu. Yabancı okulların programına Türkiye tarihi, edebiyat ve coğrafya dersleri eklendi, eğitimin Türkçe olarak yapılması zorunlu hale getirildi.

Aralık 1925'te Avrupa takvimi ve saat sistemi uygulanmaya başladı. Yabancı ülkelerle ticari ilişkilerinin rahat yapılabilmesi için tatil günü Cuma'dan Pazartesi'ye alındı.

Kadınlara erkeklerinkine eşit medeni haklar (daha sonra elde ettikleri seçim hakkı hariç) tanıyan yasanın 1926 yılında çıkarılması kültürel kuruluştaki büyük öneme sahipti. Bu yasa, kadınının özgürleştirilmesi yolundaki ilk adımdı; birden fazla kadınla evlenmeyi, peçe takmayı ve hatta 18 yaşından küçük kızların evlenmesini yasaklıyordu. 1927 yılında kabul edilen başka bir yasa da kadınlara devlet kuruluşlarında çalışma hakkı verdi.

İstanbul ve Ankara'da yeni yüksek kız pedagoji enstitüleri, okulları ve liseleri açıldı. 1928'de müzik ve

beden eğitimi öğretmeni yetiştiren ilk kız okulları açıldı.

İktidarın aldığı önlemler, çığnenmesi daha önce pekçoklarının hayatlarına mal olan İslam dini gelenek ve göreneklerine büyük bir darbe indirdi.

Hükümet kararıyla açılan devlet müzeleri, ülkenin kültürel kalkınmasında hissedilir bir rol oynadı. 1930'ların başlarına doğru Türkiye'de başlıca olarak eski saray ve medrese binalarında 15 yeni müze açıldı veya eskiler yeniden kuruldu. Örneğin İslam Eserleri Müzesi, Ankara Okul Müzesi, Arkeoloji Müzesi vb. bunlar arasında bulunuyordu.

Kütüphaneciliğin iyileştirilmesi ve devlet kütüphaneleri kitap imkanlarının genişletilmesi, müzik, resim ve tiyatro sanatının geliştirilmesi için bazı adımlar atıldı. Ankara, İstanbul ve öteki kentlerde ülkenin ulusal kültürünün gelişmesine etkide bulunan tiyatro, resim ve müzik okulları açıldı.

Hükümet, sporun merkezileştirilmesi amacıyla da bazı önlemler aldı. Yeni spor kuruluşları ve kulüpler ortaya çıktı. Türkiye Spor Dernekleri Birliği, Türkiye Spor Kulübü, Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü vb. kuruldu 1924 yılında Türkiye sporcuları ilk kez Olimpiyat Oyunlarına katıldılar ve Türkiye'de çağdaş spor türlerinin gelişmeye başladığını kanıtladılar.

Türk Ocakları'nın yerini alan Halkevleri'nin faaliyetinin hükümetin yardımıyla 1925'te yeniden başlatılmasını da kültürel kuruluş alanındaki önlemler arasında saymak gerekir. (*)

Bir tür kulüp olan «Halkevleri», cumhuriyet'in ka-

(*) Türk Ocakları 1912-1913 yıllarında faaliyet gösterdiler ve özellikle Jöntürkler tarafından yayılan pantürkizm ve panislamizm düşüncelerinin propagandasını yaptılar. Türk Ocakları Birinci Dünya Savaşı başlarında kapatıldı.

zanımlarını, özellikle kültür ve eğitim alanındaki kazanımlarını yaymaya çalıştılar. 1929'da 40 bini aşkın üyesi bulunan 185 Halkevi faaliyet gösteriyordu. Halkevlerinin merkezi Ankara'da bulunuyordu ve hükümetin doğrudan denetimi ve yönetici parti durumundaki CHP'nin yönetimi altında idi. Halkevleri üyelerini ulusçu ve burjuva-şovenist bir ruhla eğittiler.

Mustafa Kemal ve yandaşlarının kesin tutumları sayesinde gerçekleştirilen Latin alfabesinin kabulü Türkiye'nin kültür ve eğitim yaşamında ilerici bir olay oldu. Halkın önünde bir konuşma yapan M. Kemal şunları söyledi: «Yurttaşlar, çok güzel olan Türk dili için yeni bir alfabe kabul etmek zorundayız. Beynimizi yüzyıllardır demir kısıkaçlar arasında sıkıştıran anlamadığımız işaretlerden kurtulmak zorundayız... zaman geçirmeden bu yeni Türk harflerini öğreniniz. Onları tüm halka, köylülere, çobanlara, hamallara ve işportacılara öğretiniz. Bunu yurtseverlik ve ulusçuluk görevi olarak kabul ediniz.»

Yeni alfabenin en kısa sürede yayılması için, Aralık 1928'de ilk ulusal okullar açıldı. 1929 başında, 1928-1929 yıllarında 600 binden fazla insana okumayı ve yazmayı öğreten bu şekilde bini aşkın okul görev yapıyordu. Bu durum yetişkin nüfusun okuryazarlık oranının artmasına ve ülkenin kültür düzeyinin yükselmesine yardımcı oldu.

Kemalistlerin eğitim, yaşam ve kültür alanındaki reformları genel olarak ilerici bir anlam taşıyordu ve Türkiye'nin tarihsel gelişiminde ileriye doğru atılmış bir adım oldu.

Bu reformlar, Türkiye'de laik eğitim sisteminin kurulmasına ve gelişmesine, Türkiye'nin Ortaçağ yaşam biçimlerinden çağdaş biçimlere geçişine yardım

etti. Bu reformlar ÷lkede egemen olan fanatizm, cehalet ve boş inanç artıklarına darbe indirdi.

Bununla birlikte, sınırlı bir nitelik taşıyan reformların Türkiye'yi kültürel geri kalmışlıktan çıkaramadığını farketmemek olanaksızdır. Kemalistler sadece, öncelikle burjuvaziye yararı dokunacak sınırlı reformlar yaptılar. Pek çok köyde ne kulüp ne de okul vardı, öğretmen sayısı yetersizdi. 1928 yılına doğru bazı doğru vilayetlerinde halkın okuryazarlık oranı % 2-5'i aşmıyordu (örneğin Van vilayetinde okuma-yazma bilenler % 1'den biraz fazla, Erzurum'da ise % 5'ti). Türkiye istatistik verilerine göre, 1929'a doğru ÷lkede genel okuryazarlık oranı ancak % 12,6'yı buluyordu.

Üstyapı reformlarıyla yetinen Kemalistler, ÷lkenin hızlı ekonomik ve kültürel ilerlemesi için gerekli koşulları yaratabilecek derin sosyo-ekonomik reformlara gitmediler. Bu yüzden hükümetin 20 yıllarında aldığı önlemlerin kent ve köy emekçi yığınlarının durumunda gözle görülür bir iyileşme sağlamamasına şaşmamak gerekir.

EMEKÇİ YIĞINLARININ DURUMU VE MÜCADELESİ

Kurtuluş Savaşının sonuna doğru milyonlarca emekçi köylünün durumu son derece kötüydü. İzmir iktisat Kongresi öncesinde yayınlanan Türkiye Komünist Partisi deklarasyonunda «yoksul ve orta halli köylülerin yoksulluğun doruk noktasına ulaştıkları, güçlerinin üstünde borca girdikleri, yolların kötü durumda olması yüzünden mallarını pazara götürme olanğından yoksun oldukları ve mallarını zengin köylülere ve spekülötlere yarı fiyatına satmak zorunda kaldıkları» belirtiliyordu. Deklarasyonda daha sonra köy-

lülerin, feodal bir vergi olan aşarın ağırlığı ve bu verginin mültezimler tarafından toplanması konusundaki yakınmalarına yer veriliyordu.

«Karasaban şimdi Türkiye tarihini yazan kalemdir» gibi açıklamada bulunan iktidar çevreleri, aslında köylünün gereksinmelerini duymamazlıktan geldiler. Kemalistler tarafından gerçekleştirilen tarım reformları üretim ilişkilerine hiç değinmiyordu. Köylüye toprak dağıtılması sorunu önceki gibi çözümlenmeden kaldı.

Köylünün çıkarlarının tek ve sürekli savunucusu işçi sınıfı devrimcileriydi. İzmir İktisat Kongresi'nde işçi fraksiyonu, köylülerin durumunu kolaylaştırmaya bu arada sahipsiz toprakların ırgatlara yeterli miktarlarda dağıtılmasına ve çiftçilere tarımsal araç ve hayvan verilmesine, aşarın kaldırılmasına ve toprak vergisinin konmasına ilişkin yasanın hazırlanmasını amaç edinen önemli istekler ortaya koydu.

1927 yılına doğru, köy nüfusunun büyük çoğunluğu (hemen hemen % 76'sı), işe yarar toprakların ancak % 7,3'üne sahip olan küçük ve yoksul köylülerden oluşuyordu.

Topraksızlığın yanında hayvan ve tarım araçlarının bulunmayışı da köylünün durumunu ağır biçimde etkiliyordu. 1927 tarım sayımı, verilerine göre Türkiye'de topu topu 1,414,000 çift sürme aracı (tahta karasaban da dahil) bulunuyordu. Bu, tüm köylü ailelerinin hemen hemen % 20'sinin tarımsal araçtan tamamen yoksun olduğu ve daha varlıklı çiftçilerden yardım istemek zorunda kaldığı anlamına geliyordu. Büyük çoğunluğu toprak ağalarının ve zengin köylülerin elinde bulunan çift hayvanları konusunda da durum aynıydı.

Vergilerin artırılması, köylülerin durumunun daha da kötüleşmesine neden oldu. Aşarın kaldırılması gibi nisbeten köktenci bir önlem bile esas itibariyle Türk köylüsünün durumunu hemen hemen hiç hafifletmedi, iyileştirmede. Tefecilik köylü için gerçek bir baş belası olarak kaldı. Gerçi ağa ürünün yarısını ya da üçte ikisini alıyordu ama alivire satın alan tefeci, köylüyü sürekli ve ödenemeyecek bir borcun içinde tutarak kesinlikle iflas ettiriyordu.

1928 yılına doğru, böylesi bir politika sonucunda, tarımsal üretim nerdeyse savaş öncesi 1913 yılındaki düzeye erişmiş, ertesi yıl ise elverişsiz iklim koşulları nedeniyle daha da düşmüştü. Köylülerin büyük bölümü sefalet içinde yaşıyordu ve bu durum ülkede yürütülen tarım politikasıyla ulusal ekonominin objektif gerekleri ve emekçi köylünün çıkarları arasındaki büyük çelişkinin sonucuydu.

Ulusal burjuvazinin çıkarlarını koruyan hükümet, işçi sınıfının isteklerinin ve gereksinmelerinin karşılanmasına da özen göstermedi. Aslında bir iş yasası yoktu. İş günü düzenlenmemişti; iş günü 10-12 saati, bazı dallarda ise 15 saati buluyordu. İşçinin tatil günü ve ücretli izni yoktu. Sağlığa aykırı koşullarda çalışıyordu, en ilkel koruma önlemleri bile alınmamıştı, üretimde kazaların, zaman zaman da ölüm olaylarının sayısı artmıştı. İşçilerin feci durumu, dayanılmaz konut koşullarıyla daha da ağırlaşıyordu.

Türkiye Cumhuriyeti padişahlıktan eski esnaf (zanaatçı loncaları) düzenini ve 1909'da çıkarılan, toplum yararına çalışan işletmelerde sendika kurulmasını ve grev yapılmasını kesin olarak yasaklayan grev yasasını miras almıştı. Ancak yaşam bu yasaya bir dizi değişiklikler getirdi: Eğer işverenler isteklerini yerine

getirmeyi reddederlerse işçiler grev için cumhuriyet hükümetinden izin alabileceklerdi.

Ayrıca ülkede sendikalar doğmaya başladı. Ne var ki hükümet bir süre bu sendikalara izin verme cesaretini gösteremedi.

Ulusal sorununun çözümü için hiçbir şey yapılmadı. Ulusal burjuvazinin, toprak ağalarının ve zengin köylülerin çıkarlarının sözcüsü olan iktidar çevreleri, Lozan'dan sonra Türkiye'nin ulusal bakımdan uyumlu bir devlet haline getirilmesini amaç edinen bir politika izlemeye başladılar. Bu amaca ulaşmak için Türkiye topraklarında yaşayan ulusal azınlıkların Türkleştirilmesi politikasını uygulamaya devam ettiler. «Türkiye Türklerindir» parolası ilan edildi.

İktidar çevreleri yerleşiklik kuralını koydular, ulusal azınlıkları bir bölgeden ötekine göçürdüler. Devlet kuruluşlarında, sanayi ve ticaret işletmelerinde, posta-telgraf yazışmasında ve diğer hizmet alanlarında yalnız Türk dilinin kullanılması kararlaştırıldı. Türk olmayan ulusların yurttaşlarına ulusal kültür hakkı tanınmadı.

İktidar çevrelerinin ulusal azınlıklar konusundaki politikasının belirlenmesinde ekonomik unsurlar önemli rol oynadı. Bilindiği gibi antiemperyalist savaşım döneminde Türkiye'deki yabancı burjuvazi (özellikle de Rum ve Ermeni burjuvazisi) halkın ulusal-kurtuluş hareketini desteklememiş, hatta bazı durumlarda emperyalistlerin tarafını tutmuştu. Bu durum bir yandan Türk ulusçuları tarafından ekonomik ve sosyal durumlarına bağlı olmaksızın diğer uluslarla ilişkide ulusal anlaşmazlıkların ve düşmanlığın körüklenmesi amacıyla kullanıldı. Öte yandan, ulusal burjuvazinin, özellikle devlet cihazının yardımıyla ulusal azınlıkları ülkenin ekonomik yaşantısından uzaklaş-

tırmaya çalışan ticaret burjuvazisinin sağlamlaştırılması süreci devam etti. Türkiye'yi terkeden ulusal azınlık temsilcilerinin bütün malları (toprakları, binaları, ticari büroları, sanayi işletmeleri vb.) TBMM'nin 13 Mart 1924 tarihli özel yasası uyarınca Anadolu burjuvazisinin ve toprak ağalarının eline geçti.

En kalabalık ulusal azınlık, yaklaşık olarak 1,4 milyon nüfuslu kürtlerdi. Kürt köylülerinin durumu, diğer azınlıklardan daha ağırdı: Kürtler sınıf ve ulus olmak üzere iki ayrı yükün altında eziliyorlardı. Aşiret reislerinin ve şeyhlerin egemenliği çok genişti; mallarını devlet içinde devlet olarak görüyorlar, vergileri ve haraçları bizzat topluyorlar, mahkeme yapıyorlardı.

Tarım sorununun iş sorununun ve ulusal sorunun çözümlenmemiş olması, emekçi yığınlarında hoşnutsuzluğun artmasına ve hakları uğrunda verdikleri mücadelenin hızlanmasına yol açtı. 1923 yılında Batı Anadolu'da toprak ağaları, zengin köylüler ve tefecilerle silahlı savaş yapan ve «çetelerin» kurulmasında ifadesini bulan köylü hareketleri dalgası yayılmaya başladı. Bu nedenle 1923 yılı Ağustos ayı sonunda hükümet bazı batı bölgelerinde sıkıyönetim ilan etti, Ekim ayında ise TBMM köylü hareketini gerçekte yasa dışı bırakan bir yasa kabul etti.

Hükümetin bu önlemleri, köylü hareketini biraz yavaşlatsa bile toprak ağaları ve zengin köylülerle silahlı savaş haline dönüşme tehdidi gösteren köylülerdeki derin hoşnutsuzluğu kuşkusuz yok edemedi.

Egemenliğini güçlendiren Türk burjuvazisi, Lozan'dan sonra, merkezileştirme ve Kürtler arasındaki soy ve aşiret ayrılıklarının zor kullanılarak ortadan kaldırılması politikası uyguladı. Bu durum, Kürdistan'

da gerek politik, gerekse dinsel bakımdan egemen olan Kürt şeyhlerinin ayrıcalıklı durumunu tehdit etmeye başladı. Bütün bunlara bir de Türk yönetici çevrelerinin Kürt aydınlarını ve ulusal-kurtuluş istekleriyle ün kazanmış kişileri ülkeden sürmelerini de eklemek gerekir.

Feodal sömürünün Türk yöneticilerinin vergi ve ulusal baskısıyla artan ağır yükü, Kürtlerin verimli topraklardan Orta Anadolu'nun boş topraklarına göç etmek zorunda bırakılması, hükûmâtın uyguladığı politikadan ciddi hoşnutsuzluklar duyulmasına ve Kürtlerin ayaklanmasına neden oldu. 1925 yılı Şubat ayında ülkenin güneydoğu bölgelerinde Şeyh Said'in önderliğindeki Kürt köylülerinin isyanı patlak verdi.

Kürt isyanının özellikleri vardı. Kürtleri harekete geçiren güç köylülerdi. Ama yönetici güç, gerici, emperyalizm yanlısı üst tabaka, yani şeyhler, aşiret reisleri ve bazı derebeyleriydi. Kürt halkının asıl bölümü; ulusal baskıdan kurtulmak istiyordu ama üst tabaka önceki sınırsız haklarını yeniden elde etmek, Kürt halkının alt tabakalarını daha fazla sömürmek niyetindeydi. Bunun yanı sıra üst tabaka, Kürtler arasındaki sınıf savaşını zayıflatmak, Kürtlerin sınıflara ayrılmasını önlemek istiyordu.

Gerici unsurlar, aşiretleri üzerindeki sınırsız egemenliklerinden yoksun kalan Kürt şeyhleri ve derebeyleri, köylülerde ve göçebelerde kendiliğinden oluşan hoşnutsuzluktan yararlandılar ve isyana anticumhuriyetçi bir nitelik verdiler. İsyancılar «şeriatın yeniden kurulması» ve Kemalistler tarafından getirilen yeniliklerden vazgeçilmesi isteklerini ileri sürdüler. Saltanat ve halifeliğin yeniden kurulması planları da ortaya atıldı.

Bütün bunların yanısıra isyanda İngiliz ajanlarının parmağı da vardı. Bu dönemde Milletler Cemiyetinde Musul sorunu görüşülüyordu ve Kürtlerin hoşnutsuzluğundan yararlanan İngiliz emperyalizmi, Türkiye'ye baskı yapmak amacıyla Kürt şeyhlerini ve aşiret reislerini isyana kışkırtıyordu.

4 Mart 1925'te kabul edilen «Takrir-i Sükûn» yasasından yararlanan İsmet Paşa Hükümeti isyanı bastırmak amacıyla ceza önlemlerine girişti. Nisan 1925'te devletin silahlı kuvvetleri isyanı tamamen bastırdılar, isyancı Kürtleri dağıttılar ve önderlerini ele geçirdiler.

Ancak Kürtlerin eylemleri durmadı. 1926 ve 1927 yıllarında çeşitli bölgelerde yeni isyanlar patlak verdi. Bunlar da hükümet kuvvetlerince bastırıldı. 19 Haziran 1927'de TBMM, Kürtlerin doğu bölgelerinden batıya nakledilmesine ilişkin yasayı kabul etti. Bu yasa Kürtlere büyük yıkımlar getirdi.

Öte yandan işçi sınıfının feci durumu, onu hayati çıkarları ve hakları uğrunda savaşıma zorladı. 187 işçi delegenin (4'ü kadın işçi) katıldığı 1923 İzmir İktisat Kongresi, işçi hareketini yarattı. Ancak delegelerin sadece yarısı gerçekten Türkiye proletaryasını temsil ediyordu. Kongre programında işçi sorunlarıyla ilgili maddelerin çoğunun hazırlanmasını yöneten Sosyalist İşçi Köylü Partisi Genel Sekreteri Doktor Şefik Hüsnü de işçi grubu içinde yer alıyordu.

İşçi grubu şu istekleri ileri sürdü: Sendika kurma hakkı; ticaret ve sanayi işçileri için sekiz saatlik, maden işçileri için altı saatlik iş gününün kabulü; fazla mesai için iki kat ücret; asgari iş ücretinin saptanması; 1 Mayıs'ın kutlanması; hamile kadınlara sekiz haftalık izin verilmesi; 12 yaşından küçük çocukların çalışmasının yasaklanması; büyük işletmelerde işve-

renlerin işçinin sigortasına % 50 oranında katılması; sağlık koruma denetiminin gerçekleştirilmesi; işveren tarafından işçiler için hastane ve okul yaptırılması vb.

Ancak işçi grubunun bu istekleri yerine ve getirilmedi.

1923 sonbaharında İstanbul, İzmir, Zonguldak ve Türkiye'nin öteki bölgelerinde 50 bini aşkın işçinin katıldığı grev hareketi başladı. İşçiler ekonomik isteklerinin yanı sıra sendikalaşma hakkı, sosyal yasaların konması vb. gibi politik istekler de ileri sürdüler.

1923 yılı Kasım ayında, İstanbul İşçi Birliği Kongresi'nde İstanbul'dan 19 bin işçiyi, Zonguldak kömür havzasından 15 bin maden işçisini ve Balya-Karaaydın bölgesinden 10 bin maden işçisini temsilen 250 delege Türkiye İşçi Birliği'nin («Birlik») kurulduğunu ilan ettiler. Ancak hükümet, bu örgütün tüzüğünü onaylamadı ve «Birlik», 1924 yılı başında dağıldı.

Proletaryanın birleşme arzusu hükümetin eylemlerine rağmen arttı. 1924 yılında İstanbul, İzmir, Edirne, Adana, Bursa, Eskişehir ve diğer kentlerde yeni işçi örgütlerinin kurulması olgusu da bunu kanıtladı.

1924 yılı sonunda İstanbul'daki pekçok işçi birliği esas alınarak yeni bir sendikalar birliği olan «Türkiye Amele Teali Cemiyeti» kuruldu. Birliğin başında İstanbul CHP örgütü yöneticilerinden olan Refik İsmail Bey bulunuyordu. Ancak komünistler, bazı birliklerde kendi gruplarını kurmayı ve üyelerinden bazılarını birliğin yönetimine sokmayı başardılar.

İlerici basının faaliyeti hissedilir şekilde arttı. Örneğin, proletaryayı, ekonomik çıkarları ve politik hakları uğrunda savaşa seferber etmede önemli rol oynayan «Orak ve Çekiç» gazetesi Ocak 1925'ten itibaren çıkmaya başladı. Ancak, 1925 yılındaki Kürt İsyanı sırasında hükümet, Tahrir-i Sükun yasasına dayanarak

büyüyen işçi ve sendika hareketini bastırdı. Gerici Türk yazarları bile bu yasanın amacının işçi örgütlerinin, sendika ve grev hareketini engellemek olduğunu itiraf ettiler.

1926'da grev hareketi yeniden büyümeye başladı. Adana-Nusaybin ve Soma-Bandırma demiryolu hatlarında, tramvay ve ulaştırma işçileri ve İstanbul'daki ayakkabıcılar arasında büyük grevler oldu. İşçiler, iş ücretinin artırılmasını, iş gününün kısaltılmasını istediler.

Ocak 1927'de, gece çalışma ücretlerinin azaltılması yüzünden İstanbul limanında çalışan hamallar greve başladılar, aynı yılın Mayıs ayında ise İstanbul'da 3 bini aşkın tütün işçisi grev yaptı. Temmuz 1927'de iş gününün sekiz saat olarak saptanmasını, hafta tatili yapılmasını, ücretli izin verilmesini, toplu sözleşme imzalanmasını, yöneticilerin ekonomik nitelikteki anlaşmazlıklara karışmamasını, üretim üzerinde denetim kurulmasını, iş yasasının hazırlanmasını, grev hakkını vb. isteyen Adana demiryolcuları bir gösteri yaptılar.

1928 yılında Adapazarı işçileri, İstanbul dokuma, tramvay, tütün ve metal işçileri ve diğer işçiler grev yaptılar. Bazı hallerde işçiler iş ücretinin yükseltilmesini ve işverenden başka ödünler elde edilmesini sağladılar. Ama iktidar çevreleri, dünya ekonomik krizi öncesinde işçi eylemlerini bastırmak için sert önlemler aldılar, ülkedeki işçi hareketinin yöneticileri hakkında kovuşturma yaptırıldılar.

DIŞ POLİTİKA

Ülkenin sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamının

değiştirilmesi ve bağımsızlığının güçlendirilmesi ancak ülkenin barışçı gelişimi koşullarında gerçekleştirilebilirdi.

Savaşın sonraki ilk yıllarda Türkiye dış politikasının amacı, Lozan Antlaşması'yla çözümlenmeyen sorunların düzenlenmesinden ibaretti. Bunlardan en önemlisi, Irak-Türkiye sınırı sorunu, yani Musul bölgesindeki zengin petrol kaynaklarının kime ait olduğu sorunuydu.

19 Nisan-5 Haziran 1924'te, İstanbul'da belirli bir anlaşma getirmeyen İngiltere-Türkiye ikili görüşmeleri yapıldı. Irak-Türkiye sınırında gergin bir durum ortaya çıktı.

Milletler Cemiyeti Konseyi Özel Komisyonu, Irak üzerindeki mandanın daha sonraki 25 yıl içinde Milletler Cemiyeti'ne verilmesi halinde Musul'un Irak'a bağlanmasını öğütledi. Türkiye bu kararı kabul etmedi. O zaman, Musul sorunu, Lahey Adalet Divanı'nın incelemesine sunuldu. Lahey Adalet Divanı da İngiltere yararına karar verdi.

Musul buhranı, Türkiye'deki iç politik durumun Şeyh Said İsyanı nedeniyle gerginleştiği bir döneme denk düştü. Milletler Cemiyeti'ndeki İngiliz diplomatlar, Kürtlerin Türkiye'den hoşnut olmadıklarını ve bu nedenle büyük bölümünde Kürtlerin yaşadığı Musul bölgesini Türkiye'ye vermenin olanaksız olduğunu belirttiler.

Bu koşullarda Türkiye Hükümeti, 16 Aralık 1925'te Cenevre'ye bir heyet gönderdi. Milletler Cemiyeti Konseyi, Türkiye ve Irak arasındaki sınırın saptanmasına ilişkin bir karar çıkarttı. İngiltere'ye Irak üzerindeki mandasını 25 yıl daha uzatma olanağı verildi,

ekonomik ilişkiler ve Musulun statüsü konusunda Türkiye'yle antlaşma imzalanması önerildi.

İngiltere diplomasisi, Türkiye'yi Musul sorunu konusunda ödünler vermeye zorlamak için herşeyi yaptı. Fransa, İngiltere'nin isteklerini destekledi. İtalya Musul anlaşmazlığından kendi çıkarları için yararlanmaya kalkıştı. Türkiye bu anda yalnız Sovyetler Birliği'nden manevi destek gördü. Musul sorunu İngiltere Türkiye ilişkilerini gerginleştirdi.

Daha sonra, İngiltere ve Türkiye hükümetleri arasında Türkiye-Irak sınırının saptanmasına ve iyi komşuluk ilişkilerine ilişkin antlaşmanın imzalanmasıyla sona eren Musul konusundaki yeni görüşmeler başladı.

Antlaşma, Musul'u Irak sınırları içinde bırakarak Brüksel hattını (küçük değişikliklerle) kabul ediyordu. Türkiye'ye ya 20 yıl boyunca Musul petrolünden elde edilecek gelirlerin % 10'unu alma ya da bir defaya mahsus olmak üzere 500 bin sterlin tutarında tazminatı kabul etme hakkı tanındı.

Musul anlaşmazlığının ortadan kaldırılması, Türkiye ve öteki ülkeler arasındaki karşılıklı ilişkilerde yeni bir aşama başlattı.

1924-1927 yıllarında Türkiye, Polonya, Arnavutluk, Macaristan, Avustralya, İsveç, Hollanda, İspanya, Çekoslovakya, Finlandiya, Danimarka, Norveç, İsviçre, Bulgaristan, Yugoslavya, Şili, Arjantin, Meksika, Brezilya ve diğer ülkelerle diplomatik ilişki kurdu.

Fransa'nın Suriye'deki yüksek komiseri de Juvenel, Türkiye Hükümetiyle görüşmeler yapmak üzere 1926 yılı Şubat ayında Ankara'ya geldi. Türkiye Fransa görüşmeleri, 30 Mayıs 1926'da, 1921 tarihli Ankara Antlaşmasına ek bir antlaşmanın imzalanmasıyla

la kapandı. Ancak bu anlaşma, normalleştirilmesi yolunda daha epeyce engelin bulunduğu Fransa-Türkiye sorunlarını çözümleyemedi. Osmanlı borçları konusu, en önemli ve tartışmalı sorun olarak kaldı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaştan önceki borçları sorununun çözümlenmiş durumda bulunması, emperyalistler tarafından Türkiye'ye mali-ekonomik ve politik baskı yapmak için kullanıldı. 1928 yılında Osmanlı borçlarının ödenmesine ilişkin antlaşmanın imzalanması Fransa-Türkiye arasındaki karşılıklı ilişkilerinin biraz olsun düzelmesine yardım etti.

1927 yılında ticaret ve ulaşım ilişkine bir antlaşma imzalanan Almanya, 1927-1928 yıllarından sonra, Türkiye'de giderek artan bir rol oynamaya başladı. Bir zaman sonra da diğer ülkelerle ticari anlaşmalar ve sözleşmeler imzalandı (*).

İtalya'yla karşılıklı anlayış sağlanması Türkiye açısından büyük öneme sahipti. (**) 1928 yılı Nisan ayı başında Milano'da, Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşti Bey (Aras) Mussolini'yle gayri resmi bir görüşme yaptı ve bu görüşmeden sonra 30 Mayıs'ta Roma'da, tarafsızlığa, barış görüşmelerinin sonuçlandırılmasına ve hukuki işlemlere ilişkin İtalya-Türkiye antlaşması imzalandı. Türkiye-İtalya antlaşması, Türkiye diplomasisini hoşnut etti.

(*) Örneğin, Macaristan'la 20.XII.1926, Finlandiya'yla 20.IV. 1926, İsviçre'yle 4.V.1927, Çekoslovakya'yla 31.V.1927, Estonya'yla 12.III.1928, İtalya'yla 23.X.1927, Fransa'yla 1.XI.1927, Bulgaristan'la 12.II.1928, Belçika'yla 28.VIII. 1927, İsveç'le 12.I.1929, Hollanda'yla 25.VII. 1928, Letonya'yla 28.V.1928, ABD ile I.X. 1929 anlaşmaları.

(**) Faşistlerin iktidara geçmesinden sonra İtalya Türkiye ve diğer Doğu Akdeniz ülkelerini ele geçirerek topraklarını genişletme planları kuruyordu.

Türkiye Hükümeti, Balkan ülkeleriyle normal ilişkiler kurmayı zorunlu gördü. Mustafa Kemal'in belirttiği gibi, Türkiye, «Balkanlar'daki komşularıyla en iyi dostluk ilişkilerini kurmakta açıkça kazançlıydı». Türkiye 5 Ocak 1929'da Macaristan'la, 6 Mart 1929'da ise Bulgaristan'la antlaşma imzaladı.

Lozan'dan sonra Türkiye'nin ABD ile ilişkileri özgün bir biçimde oluştu. 6 Ağustos 1923'te Lozan'da Türkiye ve ABD temsilcileri arasında diplomatik ilişki kurulmasına ilişkin antlaşma imzalandı. Ancak Amerikan Senatosu, bu antlaşmayı onaylamadı. 17 Şubat 1927'de iki taraf diplomatik ve konsolosluk ilişkilerinin yeniden kurulmasına ilişkin olarak bir antlaşma imzalandılar ve ticari ilişkileri düzenleme konusunda uzlaşmaya vardılar.

Türkiye, batı devletleriyle diplomatik ve ekonomik ilişkiler kurmanın yanı sıra, doğu komşuları İran ve Afganistan'la olan münasebetlerini iyileştirmeye devam etti. Türkiye-İran görüşmeleri 1926 ilkbaharında başladı ve Tahran'da Dostluk ve Güvenlik Antlaşması'nın imzalanmasıyla son buldu.

Mayıs 1928'de Afgan kralı Emanullah Han Ankara'ya geldi. İki devlet başkanı arasında yapılan görüşmeler sonunda 25 Mayıs'ta Türkiye ve Afganistan arasındaki sarsılmaz barış ve dostluğu ilan eden Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalandı.

Emanullah Han'ın Ankara'da bulunuşu sırasında Yakın ve Orta Doğu devletleri arasında kurulan yakınlık, onun Tahran ziyaretinden sonra daha da gelişti. 1928 Haziran'ında, Tahran'da, üç Yakın Doğu devletinin antlaşma zincirini tamamlayan İran-Türk ve İran-Afgan protokolleri imzalandı. İçerik bakımın-

dan aynı olan bu protokoller, İran, Afganistan ve Türkiye arasındaki politik ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesini öngörüyordu.

SOVYETLER BİRLİĞİ-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

Sovyet Hükümeti, 1925 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin ciddi dış ve iç güçlükler geçirdiği bir sırada, özellikle de Musul anlaşımazlığı münasebetiyle, barış ilkelerine bağlılığını ve Türkiye'nin bağımsızlığını duyduğu saygıyı yeniden kanıtladı.

İlk sosyalist ülkeyle ilişkilerin iyileştirilmesini istemeyen uluslararası emperyalizm ve Türkiye'nin gerici çevreleri, çeşitli hilelere başvurdular. Örneğin, 1925 yılı sonunda batı burjuva basını, ortaya Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye saldırmak amacıyla ordularını Sovyet-Türk sınırına yığdığı şeklinde tahrikçi bir yalan attı. (*) Sovyet Hükümeti, emperyalist çevrelerin bu iftiralarını çürüttü.

Batılı devletlerin entrikalarına karşılık 17 Aralık 1925'te Sovyetler Birliği ve Türkiye Cumhuriyeti arasında Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması imzalandı. (**)

Her iki taraf da birbirine karşı her türlü saldırıdan kaçınma, tartışmalı sorunları görüşmeler yoluyla ya da Milletler Cemiyetinin yardımıyla çözümleme yükümlülüğünü üzerlerine aldılar.

1925 Sovyetler Birliği-Türkiye Antlaşması, bu antlaşmanın Türkiye'nin uluslararası durumunun ve güvenliğinin güçlendirilmesi açısından taşıdığı büyük önemi oybirliğiyle kabul eden Türkiye basınında ge-

(*) Bakınız. **SSCB Dış Politika Belgeleri**, cilt VIII., M., 1963, s. 53, 64.

(**) Aynı yapıt. s. 739-741

niş ve olumlu yankılar uyandırdı. Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması, Türkiye'nin dış politik durumunun güçlenmesinde, İngiliz-İtalyan emperyalistlerinin askeri provakasyonlarının başarısızlığında ve Türkiye'nin uluslararası saygınlığının artmasında önemli rol oynadı.

Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın imzalanması, SSCB ve Türkiye arasındaki politik, ekonomik ve kültürel ilişkilerin büyük ölçüde gelişmesine ve genişlemesine yardımcı oldu. 31 Mayıs 1926'da iki ülke arasında 16 Mart 1921 Moskova ve 13 Ekim 1921 Kars antlaşmalarıyla saptanan sınırın çizilmesine ilişkin SSCB-Türkiye Genel Protokolü, 1927 Haziran ayında ise sınır nehirleri sularından ortaklaşa yararlanmaya ilişkin antlaşma ve Aras Nehri üzerinde Serdarabad Barajı'nın yapımı konusundaki ek protokol imzalandı.

SSCB Dışişleri Halk Komiseri G. V. Çiçerin ve Türkiye Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Bey'in 1926 Kasımında Odessa'da yaptıkları görüşme Sovyetler Birliği-Türkiye ilişkilerinin güçlenmesi ve daha da geliştirilmesinde büyük öneme sahipti. Yayınlanan ortak bildiride taraflar, hükümetlerinin 1925 antlaşmasının ilkelerine bağlı kalacağını ve birbirleriyle ilgili politikanın yönünü değiştirmeme kararında olduklarını belirttiler.

Sovyetler Birliği-Türkiye ilişkilerinin başarıyla gelişmesi ve iki ülkenin devlet adamları arasındaki kişisel temaslar batının emperyalist çevrelerinde endişe ve huzursuzluk yarattı. Özellikle İngiliz ve İtalyan basını, «Asya tehlikesine», sözde «SSCB tarafından kurulan Asya birliğine» ilişkin gürültülü bir kampanya başlattı. «Asya birliğine» ilişkin söylentiler Sovyetler Birliği ve Türkiye taraflarınca resmen yalanlandı.

SSCB Dışışleri Halk Komiseri Yardımcısı L. M. Karahan'ın Türkiye'ye gelişı ve 17 Aralık 1929'da, 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın süresini uzatan Ankara Protokolü'nün imzalanışı 20 yılları nın sonunda Sovyetler Birliğı-Türkiye ilişkilerinde önemli bir olay oldu.

Bu önemli belgenin imzalanması, gerek Sovyet Devleti'nin, gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni tarihsel koşullarda barışsever politikalarını sürdürecekleri anlamına geliyordu. Bu olayın önemini belirten **Hakimiyet-i Milliye** gazetesi şunları yazıyordu: «Türkiye'nin sayısız düşmanı olduğı bir sırada ulusal savaşımızı haklı bir savaş olarak kabul eden tek ses kuzeyden gelmişti».

SSCB ve Türkiye arasındaki kültürel ilişkiler de geliştii. İki ülkenin bilim çevreleri arasında temas kuruldu. Sovyet bilim adamları, V. V. Bartold, P. M. Jukovskiy, N. Y. Marr ve Türkiye'deki kongrelerinin, bilim derneklerinin çalışmalarına yapıcı bir biçimde katılan, üniversitelerde ders ve konferans veren diğeri bilim adamlarının Türkiye'ye yaptıkları geziler büyük önem kazandı.

Sovyetler Birliğı-Türkiye dostluk ilişkilerinin güçlenmesi, ekonomik ilişkilerin, öncelikle de ticari alışverişin gelişimiyle yanyana ilerledi. Sovyetler Birliğı'yle olan ticari ilişkilerin düzene sokulması ve mal sürümünün artırılması, Türkiye'nin ulusal çıkarları yararınaydı. Sovyetler Birliğı karşılıklı ticari ve ekonomik ilişkileri genişletmek için her türlü olanaktan yararlanmaya çalıştı ve bu amaçla somut önlemler aldı. 1923-1927 yıllarında iki devlet arasındaki dış ticaret alışverişı tek taraflı kararnamelerle düzenleniyordu. Türkiye'yle dostluk ilişkilerini, özellikle de onun ekonomik yapısının özelliklerini göz önünde bulundu-

ran Sovyet Hükümeti, Türkiye tüccarlarına mallarının SSCB'ye lisanssız olarak ithali ve aynı şekilde Sovyet mallarının ihracı hakkını tanıdı. Örneğin, Dış Ticaret Halk Komiserliği'nin 31 Ocak, 10 Ekim ve 24 Kasım 1924 tarihli emirleriyle yaklaşık 20 çeşit malın lisanssız olarak ithaline izin verildi. Sovyetler Birliği tarafından avantajlı ticaret rejiminin kurulması Türkiye açısından büyük önem taşıyordu.

Sovyet ticaret örgütleri, Türkiye'den Sovyetler Birliği'ne gelen tüccarlar için elverişli koşullar yaratıldılar. Onlara ulaştırma araçları ve depo yerleri sağladılar, yerel vergi ve harçlardan ayırık tuttular. Sovyetler Birliği-Türkiye ticari ilişkilerini genişletmek amacıyla 1924 Nisan'ında İstanbul'da Sovyet Sanayi Malları Sergisi düzenlendi ve bu sergi iş çevrelerinde büyük ilgi uyandırdı.

20 yıllarında Türkiye'den giden tüccarlar, Nijniy Novgorod (Gorkiy) ve Bakû'deki yıllık fuarlara katıldılar. Bu durum ise iki devlet arasındaki ticaretin genişlemesine yardımcı oldu.

Bu yıllarda Türkiye ile olan ticareti Sovyetler Birliği adına «Arkos»un (Sovyet-İngiliz karma anonim şirketi) İstanbul şubesi ve Sovyet-Türk «Russotürk» şirketi gerçekleştiriyorlardı. Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki mal sürümünün geliştirilmesi ve para-kredi işlemlerinin hızlandırılması için 29 Mart 1925'te İstanbul'da SSCB Dış Ticaret Bankası'nın şubesi açıldı. 1928 yılında bu şube Türkiye Hükümeti tarafından kurulan banka konsorsiyumuna üye olmak suretiyle Türkiye'nin mali iflastan kurtarılmasında önemli rol oynadı. Dış Ticaret Bankası şubesi ticari ilişkiler için de pek çok şey yaptı.

Emperyalist devletler Türkiye'yi uluslararası pa-

zarda yalnız bırakmaya çalışırlarken Sovyetler Birliği, 1927 yılı Mart ayında Türkiye'yle beş yıl süreli Ticaret ve Ulaşım Sözleşmesi imzaladı.

Sovyetler Birliği-Türkiye ticari ilişkileri tarihinin bu ilk sözleşmesi, sadece mal değiş tokuşu koşullarını değil, ayrıca ulaşım sorunlarını da düzenliyordu. Sözleşme gerçekte iki ülke arasında daha önce de var olan mal değiş tokuş sistemini yasal hale getiriyordu. Türkiye, Sovyet dış ticaret tekeli sistemini hukuken tanıdı ve belirli Türkiye mallarının SSCB'ye lisanssız olarak ihraç edilmesi hakkını, gümrük resimleri ve malların taşınması konularında önemli avantajlar elde etti. Türkiye tüccarlarının önceden olduğu gibi ticari sözleşmeler için SSCB topraklarına serbestçe girmesine izin verildi. Bu sözleşme Türkiye için tüm tarihi boyunca başka devletlerle eşitlik ve karşılıklı yarar esaslarına dayanarak imzaladığı ilk dış ticaret belgesiydi. Bu nedenle Türkiye kamuoyunun ve basınının Ticaret ve Seyrüsefer Sözleşmesi'nin imzalanışını hararetle alkışlaması doğaldı.

1927 sözleşmesi, iki ülke arasındaki mal değiş tokuşunun artmasını sağladı. 1926 yılındaki Sovyetler Birliği-Türkiye ticari alışverişi 96,9 milyon rubleyken bu sayı 1928 yılında 101,9 milyon rubleye ulaştı.

Daha sonraki yıllarda SSCB ve Türkiye arasındaki ithalat, ihracat sözleşmeleri hacminde artış görüldü.

III

DÜNYA EKONOMİK BUHRANI DÖNEMİNDE TÜRKİYE (1929-1933)

BUHRANIN ÜLKE EKONOMİSİNE ETKİSİ. HÜKÜMETİN EKONOMİK ÖNLEMLERİ

Türkiye Cumhuriyeti'nin altıncı yıldönümü, yeni başlamış olan ve kapitalist dünya ülkelerinde çeşitli ekonomi dallarını etkisine alan dünya ekonomik buhranı koşullarında kutlandı. 1929-1933 buhranının derin ve eşi görülmemiş şekilde uzun olmasının nedeni, sanayi buhranının tarım buhranıyla birleşmesi ve ekonomik buhranın kapitalizmin genel buhranı koşullarında gelişmesidir. Bir tarım ülkesi olan Türkiye'de buhran özellikle, esas itibariyle kapitalizm öncesi üretim ilişkilerine bağlı olan tarımı etkiledi. Ekili alanların daralmasına, tarımsal ürün miktarının düşmesine ve hayvanı sayısının azalmasına yol açan 1927-1928 yıllarındaki doğal yıkımlar (kuraklık, fırtınalar vb.) da ülke tarımının ağır durumu üzerinde epeyce etkili oldu. Örneğin en önemli tahıl kültürü buğdayla kaplı

olan alanlar 1928 yılında 2.878.000 hektarken 1929'da 2.407.000 hektara düştü; arpa ekili alanlar 1928 yılındaki 1.473.000 hektardan 1929'daki 1.290.000 hektara düştü. Tütüncülük özellikle ağır bir şekilde buhrandan etkilendi. Bilindiği gibi tütün, Türkiye'nin en önemli ihraç mallarından biridir ve hemen hemen bütünüyle dünyadaki fiat konjonktörüne bağlıdır. Bu nedenle Türkiye'de tarımın çeşitli dalları arasında buhranın zararlarından en çok etkilenen tütüncülük olmuştur. 1928-1929 döneminde tütün ekili alanlar % 32,5 oranında azalmış, tütün rekoltesi ise hemen hemen yarıyariya yani 69,9 bin tondan 36,5 bin tona düşmüştür. 1932 yılında ise daha da az, 18 bin ton tütün toplanmıştır.

Ekonomik buhran pamukçuluğu da etkiledi. Türkiye yüksek maliyet ve pamuk niteliğinin düşük olması nedeniyle bu ürünü hemen hemen hiç ihraç etmediği halde, dünya pamuk pazarındaki durum, Türkiye ekonomisinin dış pazardan tecrit edilmiş gibi görünen bu dalını da etkiledi.

1927 yılındaki pamuk rekoltesi 69,3 bin tonu bulmuşken 1929'da bu miktar topu topu 45 bin ton olmuştu. Bu durum, başlıca, iplik ithalinin, bazı durumlarda ise dünya tarım krizi nedeniyle fiatların düştüğü pamuk ithalinin yerli tüketicisi açısından daha kazançlı olması ve dolayısıyla iç pazarda talebin düşüşü sonucu ortaya çıktı. Türkiye tekstil sanayii pamuklu dokuma ithalinin artması yüzünden mallarının iç pazara sürümünde güçlük çekti.

Hayvancılık da ağır bir buhran içinde bulunuyordu. 1927 yılında 26 milyon büyük baş hayvan varken, 1933'te bu sayı 21,3 milyona düşmüştü.

İç ve dış pazarlardaki talep azlığı buğday, arpa, pamuk, tütün, meyve, yün ve benzeri tarım ürünleri

fiatlarının hızla düşmesine yol açtı. Bu durum ise bazı hallerde ekili alanların daha da azalmasına neden oldu.

Dünya ekonomik krizi yıllarında tarımın tüm dallarının düşüş göstermediğini belirtmek gerekir. İncir, fındık gibi ürünlerin yıllık ortalama üretim miktarı önceki düzeyde kaldı; şeker pancarı, kanaryaotu tohumu, haşhaş rekoltesi ise yükselme kaydetti. Bu durum özellikle hükümetin ekonomi politikasıyla açıklanıyordu. Örneğin, şeker pancarı ekilen alanların genişletilmesi ve şeker pancarı ürününün artırılması, ülkede ulusal şeker sanayiinin kurulmasıyla organik biçimde bağlıydı. Afyon üretimiyle uğraşan ulusal işletmelerin hizmete girişi de aynı şekilde bu bitkinin ekili olduğu alanların genişlemesini sağlamıştı.

Türkiye Hükümeti, dünya ekonomik krizinin ülke tarımına yaptığı etkinin zayıflatılmasına ve tarımda mal-para ve kapitalist ilişkilerin gelişmesini engelleyen ülke içindeki gerici güçlerin (derebeylerinin ve tefecilerin) etkinliklerinin kırılmasına yönelik bazı önlemler aldı. Hükümet, iç pazardaki fiatları yükselterek tahıl ve diğer tarım ürünlerinin devletçe satın alınmasını sağladı (1932 Ağustos'unda kabul edilen Buğdayın Korunması Yasası'na dayanarak), avantajlı krediler verdi, tarım makinelerinin gümrüksüz ithalini gerçekleştirdi. 1931'de kabul edilen CHP Programı'nda «amaçlarımızdan biri, çiftçileri kredi ve üretim kooperatifleri gibi ekonomik birlikler kurmaya teşvik etmek ve bu birlikleri geliştirmektir» deniliyordu.

Köyde kredi politikasının yürütülmesi işinde Ziraat Bankası'na büyük umutlar bağlanıyordu. 1924 yılında anonim şirket olarak yeniden kurulan Türki-

ye'nin bu en eski bankası, ÷lkede büyük bir şubeler ağına sahipti. Bankanın resmi amacı, köylölere ödünç para vermek, tarımda yeni tekniklerin kullanılması ve seçme tohumluk sağlanması gibi yollarla köylünün feodal büyük toprak sahiplerine ve tefecilere olan bağımlılığını azaltmaktı.

Ancak Ziraat Bankası, uygulamada öncelikle kapitalist unsurların güçlenmesine yardımcı olmuştur. Hukuki statüsü ve kuruluş şekilleri 1 Haziran 1929 tarihli yasayla belirlenmiş olan tarım kredi kooperatiflerinin yönetiminde Ziraat Bankası bulunuyordu. Sözü edilen yasa, kooperatiflerin bir finansman kaynağı olan Ziraat Bankası'nın denetiminde kurulacağını belirtiyordu. Yasanın 11. maddesi, «kredi kooperatifleri tarafından yürütölen kredi işlemlerinin, işçilerin parasını ödemek, tohum, gübre, koruma maddeleri ve diğler tarım malzemeleri ve hatta küçük tarım makineleri ve hayvan satın almak gibi kooperatif üyelerinin kısa süreli giderlerini karşılamak için ayrılmasını» öngörüyordu. Bu işler için ayrılan kredi miktarı köydeki sınırsız sorumlu kredi kooperatiflerinin üyeleri için 500 ve kentteki sınırlı sorumlu kredi kooperatiflerinin üyeleri için 1000 lirayı geçmiyordu. Ancak, payları 300 lirayı aşan kooperatif üyelerine verilen krediler, belirtilen en yüksek sınırları, bu sınırın % 50' sine eşit bir miktarda aşabiliyordu.

Kooperatiflerin kurulması, köylüye kredi verme işinin düzeltilmesine bir parça olsun yardım etmedi. 1931 yılında 20 bin üyesi bulunan kooperatiflere Ziraat Bankası tarafından verilen krediler ancak 7,6 milyon liraydı, yani bir kooperatif üyesi aile başına yılda ortalama 380 lira düşüyordu.

Banka, kredilerin büyük bölümünü doğrudan doğruya mal ve toprak ipoteğı karşılığında veriyordu.

Ekonomik kriz yıllarında banka ş u veya bu tarım ürününün üreticilerine verilen kredileri azaltarak ya da artırarak ekim miktarını ve iç pazardaki fiyatları düzenlemeye çalıştı. 1931 yılında banka, kredilerin ödenmesi karşılığında köylülere buğday ve net fiyatlar üzerinden öteki bazı tarım mallarının verilmesine izin verdi. Ayrıca 1 Ocak 1932'ye kadar verilmiş olan kredilerin ödenmesi 15 yıl için taksitde bağlandı ve bu kredilerin faizi yüzde 3'e kadar düşürüldü. Hazine Ziraat Bankası'nın zararlarını karşılamak üzere bu bankaya yılda 1 milyon lira katkıda bulunmaya söz verdi.

1931 yılı Temmuz ayında Türkiye Hükümeti, boş alanlar da dahil, özel mülkiyete ait tüm toprakları vergi kapsamı içine alan toprak vergisine ilişkin yeni bir yasayı kabul etti ve devlete, belediyeler ya da çiftçilik yöntemlerinin iyileştirilmesini amaç edinmiş olan örgütlere ait örnek ve deneme tarlalarını, bahçeleri, fidanlıkları ve çiftlikleri vergiden ayırık tuttu. Yasa bağ, gül bahçesi, meyve, incir ve zeytin bahçeleri vb. olarak değerlendirilen toprakları da çeşitli sürelerle vergiden ayırık tuttu. Demek ki vergi avantajlarından en başta «örnek çiftlik sahipleri» yani kapitalist unsurlar yararlanmış oldu.

Bu yıllarda hükümetin tarım politikası dünyadaki buhranın yaptığı etkiyi hemen hemen hiç yumuşatmadı ve az etkili olarak kaldı.

Bu arada hükümet, ulusal sanayi, ulaştırma, dış ticaret, devlet bütçesi sisteminin güçlendirilmesi, ulusal paranın istikrarı ve sağlamlaştırılması alanlarında daha başarılı çalışmalar yaptı.

30 yıllarına kadar, Türkiye'de sanayi kuruluşun finanse edilmesi için ciddi adımlar atılmamıştı. Tanınmış gazeteci N. Berkes, ş unları yazıyordu: «Dünya

ekonomik krizinin ilk yıllarında özel girişimciliğin geliştirilmesine yönelik olarak birçok önemli önlemin, örneğin sanayii teşvik ve köy yasalarının başarısızlığına uğrayacağı belli olmuştu». Özel sektörün krizin yıkıcı sonuçlarını zayıflatabilecek güçte olmaması, devleti 1930 yılından itibaren ekonomik yaşama karışmak zorunda bıraktı.

1931 yılında kabul edilen ve devletçilik ilkesinin de yer aldığı CHP Programı, özel girişimciliği teşvik politikasının yanısıra devlet hesabına ya da özel sermayenin katkısıyla devlet örgütlerinin yönetiminde sanayi işletmeleri kurma politikasına geçiş sorununu hükümetin önüne koyuyordu. Örneğin, Uşak ve Alpullu'daki şeker fabrikaları, incir ve kuruüzüm işleme fabrikaları bu temele dayanarak kurulmuştu.

CHP ve hükümet içindeki ilerici kişiler yabancı sermayeye karşı hücumla geçme çağrısında bulundular. Fransız - Belçika sermayesine ait olan patlayıcı maddeler ve mermi fabrikası 1931 yılında devletin eline geçti. Aynı yıl hükümet Mudanya-Bursa demiryolu hattını Fransız ayrıcalık sahiplerinden satın aldı, 1932' de ise Bağdat demiryolunun Yenice-Fevzipaşa bölümünü ulusallaştırdı. Bunun yanısıra Afyon-Antalya arasındaki yeni demiryolu hattının yapımı için tüm olanakları seferber etti. (*)

Dış ticaret alanında da önemli değişiklikler oldu. Hükümet, 1929 yılının ikinci yarısında iç pazarı yabancı malların akınından koruyan önlemler aldı. 1923 yılında Lozan'da imzalanan ticaret anlaşmasının yürürlük süresinin Ağustos 1929'da sona ermesi nedeniyle Türkiye gümrük özerkliğini elde etti. 1 Temmuz

(*) Yolun Burdur'a kadarki kısmı (148 km.) yapıldı, daha sonra parasızlık yüzünden yapım çalışmaları yarıda kaldı.

1929'da hükümet ekonominin gelişmesine ve bağımsız bir ticaret-ekonomi politikası sürdürülmesine yardım edecek yeni bir gümrük tarifesi yayınladı. Ayrıca bakanlar kuruluna şu ya da bu malın ithalini yasaklama, Türkiye'nin tarım ve sanayi mallarına yasaklayıcı gümrük resimleri koyacak olan ülkeler bakımından karşı önlemler alma hakkı verildi.

Bu konuda daha önce yayınlanmış olan yasaları (şeker, gazyağı, benzin vb. tekellere ilişkin yasalar) değiştiren yeni gümrük tarifesi, iç pazarda yabancı mallarla rekabeti biraz olsun kolaylaştırdı ve ulusal sanayinin, özellikle de şeker, çimento, dokuma, sabun, deri sanayii gibi dalların kurulmasına yardımcı oldu.

TBMM, Şubat 1930'da hükümete, döviz ticaretini düzenleme, yani döviz sınırlamaları koyma hakkını verdi. Kısa süre sonra hükümet, döviz, madeni para, hisse senedi ve tahvillerin satış ve ihracını üç yıl süreyle sınırlayan Türk Parasını Koruma Yasasını çıkarttı. Bir yıl için yurt dışından mal alımları durduruldu.

Türkiye Hükümeti, devlet kapitalist ayarlamalarının artırılmasına yönelik benzeri önlemler sayesinde, 1930 yılında ülke tarihinde ilk kez dış ticaret fazlası elde etmeyi ve bunu dünya ekonomik buhranından sonraki yıllarda korumayı başardı. Örneğin, 1929 yılında dış ticaret işlemleri 101 milyon liralık açıkla kapanırken, 1930 yılında ihracat ithalatı 3,2 milyon lira, 1933 yılında ise 21,5 milyon lira aştı. Bu artış, başlıca, ithalatın hızla azaltılması yoluyla elde edildi (ithalat 1929'da 256,3 milyon liradan, 1933'te 74,7 milyon liraya düşürüldü).

Dış ticarete bir fazla sağlanmış olmasına karşın ülkenin ödemeler dengesi açık vermeye devam etti.

Ödemeler dengesinin uzun süren açık vermesi, TL'nin farkedilir şekilde değer kaybetmesinin açık bir nedeniydi: 1919-1929 döneminde Türk lirası İngiliz sterline oranla % 63 değer kaybetti.

Türkiye'de paranın değer kaybetmesi süreci, ayrıca daha Birinci Dünya Savaşı sırasında çıkarılan kağıt paraların (1 milyar 235 milyon lira tutarında) 1929 yılı sonuna kadar yabancı bankalar (özellikle de Osmanlı Bankası) tarafından alıkonulmuş olmasına da bağlıdır. Yabancı bankaların spekülatif işlemleri, 1929 yılına dek Türkiye'de ülkenin mali sistemini düzenleyebilecek ulusal bir bankanın kurulmamış olması nedeniyle de kolaylaşmıştır.

Hükümet bu koşullarda, paranın istikrarını sağlamak için önlemler aldı. 1929 yılı Mayıs ayında TBMM para spekülasyonunu yasaklayan, paranın belirli kişiler ve kurumlarca kullanımını sınırlayan, bankaların Türk lirasına karşı yabancı para alarak avans vermesini yasaklayan, Maliye Bakanlığı'na para değiş tokuşunu sınırlandırma veya yasaklama yetkisi veren ve borsa üzerindeki denetimi artıran yasayı kabul etti.

Şubat 1930'da Meclis'in, bakanlar kuruluna «döviz, madeni para, aksiyon ve obligasyon alım, satım ve ihracını» düzenleme ve sınırlandırma yetkisi veren Türk Parasını Koruma Yasasını kabul etmesi özellikle önemlidir.

Bu yasa uyarınca ekonomik kriz yıllarında, aslında Türkiye'nin para-maliye denetim sistemini kuran kararlar alındı. TL kurunun sabit kalması ve döviz ticareti için Mart 1930'da İstanbul'daki en büyük ulusal ve yabancı bankaların ve Maliye Bakanlığı'nın katıldıkları geçici bir konsorsiyum kuruldu. Konsorsiyumun sermayesi, 1.215.000 sterlindi. Bakanlığın payı

500 bin sterline, İş Bankası'nın ve Ziraat Bankası'nın payları ise 100'er bin sterline eşitti. Kuruluşundan altı ay sonra konsorsiyuma emisyon hakkı tanındı.

Para sisteminin düzenlenmesi ve TL'nin kur ayarlanmasında atılan önemli bir adım da Haziran 1930'da, bir sonraki yılın Ekim ayında çalışmalarına başlayan Merkez Bankası'nın kurulmasıydı.

Yeni bankanın faaliyete geçmesiyle birlikte konsorsiyum kaldırıldı ve emisyon hakkı Merkez Bankası'na devredildi.

1932 yılında Türkiye'de sermayelerinin toplamı 83 milyon lira olan 47 ulusal banka görev yapıyordu. Bunlardan üçü 65 milyon liraya eşit bir sermayeye sahipti (Ziraat Bankası -30 milyon, Emlak ve Eytam Bankası 20 milyon, Merkez Bankası - 15 milyon lira)

Devlet bütçesinin düzenlenmesi alanında hükümet, açığın dış borçlarla kapatılmasından vazgeçti ve Türkiye tarihinde ilk defa olarak bütçenin iç kaynakların seferber edilmesi (Buhran ve Denge vergilerinin konulması) ve paranın dış değerinin nispeten durağan kalması yoluyla dengelenmesini sağladı.

Altının değerli kağıt olarak depone edilmesi, yabancılara ait paraların bloke edilmesi, döviz ithal ve transferinin sınırlandırılması, hazine, vilayet kuruluşlarında ve işletmelerdeki mevcut altının tümünün zorunlu olarak bankaya satılması ve tek döviz kasasının kurulması vb. sayesinde Merkez Bankası altın rezervini büyük ölçüde artırdı.

Yeni para rejimi aynı zamanda para sözleşmelerinin şiddetle azalmasına yol açtı. Örneğin yabancı döviz sözleşmelerinin toplam tutarı 1930 yılında 1 milyar 579 milyon frank iken, 1933'te topu topu 675 milyon franktı, yani 1930 yılı düzeyinin % 43'ü kadardı. Türkiye'nin açiksız dış ticaret yaptığı ülkelere yapılan

ithalat giderek daha fazla teşvik edildi. İkili kliring anlaşmaları yönünde eğilimler belirdi.

Devlet kapitalizminin güçlenmesi, gerek yabancı sermayeden, gerekse yerli büyük ticaret burjuvazisinden, ekonomik ve sosyal yapının daha da demokratlaştırılmasından korkan bir kesim din adamından ve toprak ağasından giderek daha fazla direnç görmeye başladı.

Sosyo-ekonomik politikaya ilişkin görüş noktalarının farklılığı 1931 yılında, yeni CHP Program taslağının görüşülmesi sırasında, özellikle hissedilir şekilde ortaya çıktı. CHP yönetiminin sağ kanadı, özel ulusal sermayeye ait bir dizi dalda sınırsız gelişme sağlayan hükümleri yeni programa dahil etmeyi ve böylece de devletçilik politikasının uygulanmasını büyük ölçüde zayıflatmayı başardı.

CHP'nin yeni programında şöyle deniyordu: «Büyük ticari işverenlerin, sanayicilerin ve büyük toprak sahiplerinin faaliyetleri ülkenin ilerlemesi ve gelişmesi açısından çok önemlidir. Normal faaliyetle uğraşan ve çağdaş tekniğe dayanan kapitalistler, teşvik ve himayeye layıktırlar».

Parti programının öteki bölümlerinde orta ve küçük burjuvazinin geliştirilmesine önem veriliyordu. «Bizim başlıca isteklerimizden biri, - deniyordu programda,- küçük ve orta sanayicileri ve zanaatçıları içinde bulundukları ağır durumdan kurtarmak, onlara daha istikrarlı ve sağlam bir durum sağlamak, onlar için kredi örgütleri kurmaktır».

İş Bankası Türkiye'de özel ulusal sermayenin çıkarlarını temsil eden başlıca merkezdi. Bu bankanın ülkenin ekonomik yaşamında oynadığı rol, ekonomik kriz yıllarında büyük ölçüde arttı. Devlet cihazından yararlanan İş Bankası, ticaretin özellikle ithalat ve ih-

racatın büyük bölümünü elinde topladı. İş Bankası yerli malların ihracını artırmak amacıyla Hamburg ve İskenderiye'de «İş Limited», Hamburg'da «İş Komimport» gibi özel ihracat şirketleri ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde pamuk üretimi, kömür, kükürt, bakır vb. çıkarımı ile uğraşan şirketler kurdu.

Banka şeker, tekstil ve cam sanayiinde büyük başarılar elde etti. 1932 yılında Alpullu Şeker Fabrikası hisse senetlerinin büyük çoğunluğunu satın aldı.

1930-1932 yıllarında Japonlar İş Bankası'nın koyduğu sermayeyle Bursa'da iki büyük ipek dokuma işletmesi kurdular. Banka İstanbul da, o yıllarda ülkenin cam gereksiniminin hemen hemen % 50'sini karşılayan bir cam fabrikası kurdu. İş Bankası «Anadolu» ve «Ankara» ulusal sigorta şirketlerinin kuruluşunda büyük rol oynadı. Kısa sürede ülkede yaklaşık 50 şube açan İş Bankası mudilerden büyük miktarda parayı toplamayı başardı.

Ekonomi politikasına ilişkin sorunlar üzerine yöneticiler arasındaki mücadele 1932 yılında yeniden şiddetlendi. Birbirinden tamamen ayrı iki grup oluştu. Bir grup özel ulusal sermayenin, sanayicilerin, tüccarların çıkarlarını koruyordu; daha ziyade devlet ve parti mekanizmasının yüksek dereceli görevlilerinden ve ilerici aydınlardan oluşan öteki grup ise özel sermayenin faaliyetinde bazı sınırlamalardan ve ülke ekonomisinin devletçe düzenlenmesine büyük umutlar bağlayarak devlet kapitalizminin geliştirilmesinden yana çıkıyordu.

İlerici çevreler türlü spekülasyonla zenginleşen sağcı Celal Bey (Bayar) Grubu'nun çıkarıcı emellerinin farkındaydılar. Gelişmekte olan özel ulusal sermaye-

nin emperyalist devletlerin sermayesiyle bağlarını güçlendirme arzusunda olduğu artık iyice ortaya çıkmıştı. Bu iki grubun çıkarlarının çatışması, 1932/33 devlet bütçesi taslağının ve ekonomi alanındaki yasa taslaklarının görüşülmesi sonrasında özellikle şiddetlendi.

Hükümet Celal Bey Grubunun baskısıyla 1932 yılı Şubat ayında ithalatta kontenjan yerine tazminatlı takas sistemini getirdi. Bu sistem, ithalatçıların, uygun tutardaki belirli yerli malları Türkiye'den ihracı koşuluyla, 1931 Kasım ayında konmuş kontenjanlar dışındaki malları ithal etmesine izin veriyordu. Bunun yanı sıra yerli mallarını ihraç edenler takas, yani gerekli miktarda malın Türkiye'ye ithal edilmesi hakkına ilişkin bir belge elde ediyorlardı. Kontenjan uygulaması sonucunda ülkede ithal malı fiyatlarının yüksek olması nedeniyle takaslar kısa sürede spekülasyona yolaçtı.

İhracatçılar, uğradıkları zararları, «takas» işlemlerinde kapatacaklarını bildiklerinden mümkün olduğu kadar fazla mal satmak suretiyle kazanç elde edecekleri için dünya pazarına ihraç ettikleri malların fiyatlarını düşürdüler.

1932 yılı başında, ulusal sanayi için ithalata ait avantajlarla ilgili 1927 tarihli yasadan yararlanan sanayiciler, gümrüksüz hammadde ithali hakkını ve hatta rekabet edebilecek malların ithali üzerine himaye gümrüklerinden yararlanma hakkını elde ettiler. Bu durum ise sanayicilerin aşırı derecede zenginleşmesine ve sanayi hammaddesi üreticilerinin çıkarlarının çiğnenmesine yol açtı.

Başbakan İsmet Paşa başkanlığındaki hükümet grubu, 1932 yılında Sovyetler Birliği'yle devletlerarası

ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi konusunda cumhurbaşkanının onayını aldı. Bu amaçla Nisan ayının sonunda başbakan başkanlığındaki hükümet heyeti Moskova'ya gitti. Heyetin Moskova'da bulunduğu sırada Türkiye'ye 8 milyon dolarlık Sovyet kredisi verilmesi konusunda anlaşmaya varıldı.

Türkiye Heyeti üyeleri, ziyaret sırasında SSCB'deki ekonomik kuruluşu, planlı ekonominin başlıca ilkelerini ve üstünlüklerini yakından gördüler. Bu durum, Türkiye Devleti'nin ekonomi kuruculuğu işlevinin daha da güçlenmesini sağladı. Heyetin yurda dönüşünden sonra Bakanlar Kurulu, ülke sanayisinin ilk beş yıllık kalkınma planına ilişkin kararı kabul etti. Üretim araçları üzerinde özel mülkiyetin egemen olduğu bir ekonomik sisteme uygun biçimde hazırlanan bu plan Sovyet planlarından farklı olarak, sadece yapımı tasarlanan işletmelerin listesini ve bu amaçlar için ayrılacak paranın miktarını içeriyordu. Bu Beş Yıllık Plan, sömürgecilik boyunduruğundan kurtulan bir ülkenin kısmi ekonomi planlaması yolunu tutma konusundaki ilk denemesi olarak büyük önem taşımaktadır.

Sovyet kredisinin verilmesi ve sanayinin bir dizi dalını geliştirecek programın hazırlanması haberi ülkede olumlu karşılandı. Ağustos 1932'de hükümet, kontenjan dışı ithalatın kaldırılmasına ilişkin yasayı kabul etti, bir zaman sonra da sanayi hammaddesi ve makine ithalatına gümrük koydu.

Bu önlemler özel kapitalist unsurlarda hoşnutsuzluk yarattı. Sanayiciler ve bankerler Ekonomi Bakanı Mustafa Şerif'in istifasını istediler. Bu kişilerin baskısı

üzerine Mustafa Şerif Eylül ayında istifa etti. Yerine CHP yöneticilerinden İzmir milletvekili Celâl Bey atandı. Olayların bu şekle dönüşmesi ülkede İsmet Paşa önderliğindeki grubun yenilgisi olarak kabul edildi.

1932 yılı sonunda ilk Beş Yıllık Plan taslağının hazırlanması dolayısıyla Celal Bey, Ankara, İstanbul, İzmir ve öteki kentlerin iş çevreleriyle bazı toplantılar yaptı. Bu toplantılarda özel sermaye temsilcileri ekonominin geliştirilmesine daha geniş şekilde katılma talebinde bulundular. Celal Bey ve taraftarları, devletin sadece özel sermayenin gücü dahilinde olmayan ve özel sermaye için kazanç getirmeyecek sanayi dallarını geliştirmek zorunda olduğu görüşündeydiler. Ayrıca yabancı sermayenin ülkeye daha büyük ölçüde girmesine de taraftardılar.

1933 yılında Beş Yıllık Planın kabulünden sonra planın finanse edilmesi konusunda büyük tartışmalar çıktı. Bazı hükümet üyelerinin özel yerli ve yabancı sermayeye geniş imkanlar tanıma denemelerine karşın Mustafa Kemal, bütçenin devlet bankaları tarafından finanse edilmesinden yana olanları destekledi.

Bu amaçla (1932'de Sanayi-Madencilik Bankası'nın temeli üzerinde kurulmuş olan) Sanayi Kredi Bankası 1933 yılı başında yeniden kuruldu. Aynı yılın Haziran ayında Sanayi Kredi Bankası kaldırıldı, sermayesi yeni kurulan, devlete ait Sümerbank'a devredildi. Bankanın son derece geniş yükümlülükleri vardı: Beş Yıllık Planın finanse edilmesinin ve sanayi işletmelerine kredi verilmesinin yanı sıra etüt işleriyle, devlet fabrikalarının planlanması ve işletilmesiyle uğraşacaktı. Sümerbank, karma anonim şirketlerde devletin çıkarlarını temsil ediyor, sanayi ve ulaştırma için ulusal kadroların eğitimiyle ilgileniyordu.

Aslında Sümerbank, Türkiye'nin ilk ulusal devlet finansman şirkettir ve devletçilik politikasının kalesi olmuştur.

YABANCI SERMAYENİN DURUMUNUN ZAYIFLAMASI

Dünya ekonomi buhranı yıllarında Türkiye Hükümeti, yabancı sermayenin geniş şekilde celbedilmesi taraftarlarının güçlü bir grup oluşturmalarına karşın politikasındaki antiemperyalist doğrultuyu sürdürmeyi başardı. Dünya ekonomik krizi nedeniyle ve parasını korumak amacıyla Osmanlı borçlarını ödemenin olanaksız olduğunu ilan etti. 1933 yılında hükümetin Osmanlı borcu tahvillerinin sahipleriyle yaptığı uzun görüşmeler borç tutarının 7,9 milyon liraya inmesini (1928 yılındaki 86 milyon lira yerine) öngören yeni bir anlaşmanın imzalanmasıyla sona erdi.

Hükümet, ağır ekonomik koşullarda, ayrıcalık sahibi yabancı şirketleri satın almaya devam etti ve ulusal ekonomi çıkarlarından hareket eden bir ekonomi politikası izledi.

Yabancı sermaye, yavaş yavaş politik ayrıcalıklarını yitiriyordu. 1923 yılında 142 milyon sterlini bulan yabancı sermaye, 1933 yılına doğru 26 milyon sterline indi.

Cumhuriyet döneminde yabancı bankaların sayısı büyük ölçüde azaldı ve 1933 yılı başlarında 22'ye indi, üstelik bu bankaların faaliyetleri hükümetin sıkı denetimi altına girdi. Bu dönemdeki en etkili yabancı bankalar Osmanlı Bankası, Deutsche Orient Bank, Selanik Bankası, Fransız Orient Bankası, Atina Bankası, Banco di Roma, Banco Commerciale Italiana ve Hollanda Bankasıydı.

Yabancı bankaların dış ticaret alanında Türkiye'yi sömürme olanakları sınırlandırıldı. Ancak, gerçekte tarım malları ihraç eden ya da aracılık yapan pek çok yerli firma kendilerine kredi veren yabancı bankalara bağıydılar.

Yabancı sermayenin sanayi ve ulaştırmaya iştiraki de azaldı. Ne var ki, hükümetin yabancı firmalarla devletçilik ilkelerine ters düşen anlaşmalar imzaladığı durumlar da oldu. Örneğin, 1932 Haziran'ında Türkiye Hükümeti, Amerikan şirketi «American-Turkish Investment Corporation of Dalavar» dan % 6,5 faizle 25 yıl süreli 10 milyon dolarlık borç para aldı. Bu borç ağır koşullara rağmen şirkete verilen kibrit tekelinin tazminatı olarak Türkiye'ye verilmişti. Şirket Büyükdere'de 25 yıl sonra devlet mülkiyetine geçecek bir kibrit fabrikası kurma görevini yükledi.

1933 yılında hükümet, Krupp'un Doğu Konsorsiyumu'yla Sivas-Erzurum demiryolu hattının ve bu yolda işleyecek lokomotif ve vagonların yapımı için donatım teslimine ilişkin olarak imzalanan anlaşmayı onayladı. Bu noktada, Almanya'da faşist diktatoryanın kuruluşuyla birlikte Alman sermayesinin Türkiye ekonomisine nüfuzunun hızla arttığını belirtmek gerekir.

Sözü edilen eğilim Türkiye'nin dış ticaret ilişkilerinde de ortaya çıktı. Örneğin, dünya ekonomik krizinin sonunda Almanya Türkiye ihracatında birinci sıraya yükseldi ve Türkiye ithalatında ön sıralara iyice yerleşti.

İKTİDAR ÇEVRELERİNİN İÇ POLİTİKASI

Burjuva-toprak ağalığı blokunun egemenliği 1930'ların başına doğru güçlenmişti. Daha önceki yıllarda

ülke içindeki gerici eylemlere karşı alınan önlemler ve en ciddi dış politika sorunlarının çözülmesi buna yardımcı oldu. Nispeten elverişli iç politik durum, hükümete 1929 Mart'ında süresi dolan olağanüstü durum yasasının (yasa 1925'te Şeyh Said İsyanı sırasında kabul edilmişti) süresini uzatmama olanağını verdi.

Meclis, 1929 yılında ülkenin «ekonomik gereksinmelerine uygun» yeni bir idari taksimat kuran ve yönetimin merkezileştirilmesini sağlama bağlayan Vilayetler Yasasını kabul etti. Yasa vilayet ve kazalarda hükümet denetiminin artırılması konusunda yeni önlemler öngörüyor, taşrada çalışan memurların haklarını düzenliyor ve valilerin yetkilerini genişletiyordu. Ertesi yıl kabul edilen Belediyeler Yasası da hemen hemen aynı amaçları gözetiyordu. Belediyeler Yasasında en önemli bölüm kadınlara ilk kez seçme hakkının verilmesine ilişkin bölümdü; ancak, bu hak TBMM seçimlerini kapsamıyordu.

1930 yılı Mart ayında, Kürt derebeyleri ve Kürt burjuva-ulusçu örgütleri (*) emperyalistlerin kışkırtmalarıyla ve yoksul Kürtlerin her türlü haktan yoksun bulunuşundan, Türkiye Hükümetinin ulusal azınlıklara ilişkin olarak izlediği sömürücü politikadan yararlanarak Kürdistan'da hükümet aleyhtarı bir ayaklanma düzenlediler.

Yaza doğru isyancıların sayısı 10 bin kişiye ulaş-

(*) Bu tür burjuva-ulusçu Kürt örgütlerinden biri, Türkiye'den Suriye, Irak, Lübnan ve Mısır'a kaçan Kürtlerin dahil oldukları «Hoybun» komitesiydi. Bu komite, «bağımsız Kürdistan» sloganı altında savaşıyordu. Emperyalist devletlerin ajanları, «Hoybun»un bazı yöneticileriyle temas kurmayı ve onları kendi çıkarlarına bağlamayı başardılar.

tı. Hükümet isyancılara karşı 45 bin kişilik düzenli bir ordu gönderdi ve Kürt isyanı bastırıldı.

İsyancılara karşı girişilen çok sert eylemler ülke-
de hoşnutsuzluk yarattı. Türkiye'deki ilerici çevreler
ulusal-kurtuluş devriminin tamamlanmasını, antiem-
peryalist ve antifeodal savaşımın hızlandırılmasını,
ülkenin demokratlaştırılmasını istediler.

Hükümet iç politik mücadelenin şiddetlenmesini
gözönüne alarak ulusçu propagandayı artırdı, demok-
rasi hareketinin yöneticileri hakkında kovuşturma
yaptırdı, toplumun çeşitli sınıf ve katmanları arasında
işbirliği yapılmasını istedi. Ancak ekonomik buhranın
derinleşmesi, sınıfsal çelişkilerin şiddetlenmesi burju-
vazinin iktidar çevreleri arasında fikir ayrılıklarının
artmasına neden oldu.

Emekçi yığınlarının dikkatini sınıf savaşından
uzaklaştırmak ve burjuvazinin halinden «hoşnut ol-
mayan» bölümüne hükümetin çalışmalarını eleştir-
mek için «yasal» koşullar sağlamak amacıyla, iktidar,
ülkede iki partili sistemi kurma konusunda bir dene-
meye girişti. Bunun yanı sıra iktidar çevreleri, genel
olarak muhalefete karşı olmadıklarını, sadece «şimdi-
ki rejimi sarsacak ve ulusların birliğini yok edebile-
cek» bir partinin kurulmasına karşı olduklarını açık-
ladılar. İktidarın açıklamalarına göre, yeni siyasi par-
tinin, hükümetin faaliyetini denetlemesi ve ülkede po-
litik dengeyi koruması gerekliydi, bu partinin millet-
vekilleri ise, CHP Hükümetinin aldığı önlemleri meclis
kürsüsünden «nazik bir tonda» eleştirmek zorunday-
dılar. Yeni partiye Ali Fethi Bey (Okyar) başkanlık
edecekti.

Ali Fethi Bey, 1930 yılı Ağustos ayının başında el-
çilik görevinden ayrıldı ve ülkeye geri döndü. 9 Ağus-
tos'ta Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e hita-

ben bir mektup yayınladı. Mektupta son beş yıldır Türkiye'nin içinde bulunduğu ağır durumun, Mecliste «tekelci bir durumda» bulunan hükümetin tatmin edici olmaktan uzak faaliyeti nedeniyle ortaya çıktığı belirtiliyordu. Fethi Bey mektubunda şöyle diyordu: «Bir cumhuriyet taraftarı olarak Cumhuriyet Halk Partisi'nin mali, ekonomik ve iç politikasının eksiklerini eleştirecek gerçekten cumhuriyetçi ve laik başka bir partinin başında politik mücadele alanına atılmak niyetindeyim». Bu mektubu yanıtlayan Mustafa Kemal, Mecliste iyi niyetli kişilerden ve bu kişilerin kuracakları partilerden gelecek eleştirilerin serbestliğinin ve ulusun en yüce çıkarlarının onların görüş noktalarının karşılaştırılması yoluyla korunmasının her zaman hareketle destekleyecek bir sistem olduğunu belirtti. (*)

Mektup değiş tokuşundan üç gün sonra Serbest Cumhuriyet Fırkasının (SCF) programı yayınlandı. Bu programa göre, yeni parti, cumhuriyetçilik, ulusçuluk ve laiklik ilkelerini pekiştirmek (madde 1); halkın ekonomik girişimciliğini sarsmamak için vergileri azaltmak, vergi sisteminde sıkı bir düzen uygulamak (madde 2); para sisteminin sağlamlaştırılması için gerekli önlemleri almak, Türkiye ekonomisine yabancı sermaye akımı için uygun yolu açmak (madde 4); hükümetin özel mali ve ekonomik işletmelere müdahale politikasından vazgeçmek, ülkenin ekonomik yaşantısında özel girişimciliği güçlendirmek (madde 5); köylüleri tefecilerden kurtarmak ve onlara ucuz kredi vermek (madde 6); devlet kurumlarında rüşvetçilik

(*) Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın yöneticilerinden biri olan Ahmed Ağaoğlu'nun düşüncesine göre, sözü edilen mektuplar M. Kemal, İsmet Paşa ve Fethi Bey arasında varılan uzlaşma sonucu hazırlanmıştır.

ve yolsuzluklara karşı uzlaşmaz bir savaş vermek (madde 8); muhakeme usulünde gerekli düzeni kurmak (madde 9); komşu devletlerle ve genel olarak tüm devletlerle ilişkilerde dostça ve içten bir politika izlemek, Milletler Cemiyeti'yle sıkı işbirliği yapmak (madde 10); tek dereceli seçim yapmak ve kadınlara siyasi haklar tanımak (madde 11) niyetindeydi.

İki burjuva siyasi partisinin (CHP ve SCF) programları arasında yapılan bir karşılaştırma, bu programlardaki farkların özellikle yabancı ve özel sermaye konusunda izlenen tutumda ortaya çıktığını kanıtlıyordu. Yönetici parti durumundaki CHP ve iktidar, Serbest Cumhuriyet Fırkası taraftarlarının sözünü ettikleri fikir ayrılıklarının sadece nicel bir karakter taşıdığını defalarca belirtmişlerdi. Yerli tarihçiler de Ali Fethi Bey'in programındaki tek farkın, öncelikle özel ve yabancı sermayeye geniş haklar tanınması anlamına gelen liberalizm isteği olduğunu kaydettiler. Önceki yıllarda olayların gösterdiği gibi, bu istek dünya ekonomik krizi yıllarında tekelci yabancı sermayenin hücumuyla Türkiye burjuvazisinin bir kısmında uyanan boyun eğme duygusunu yansıtıyordu.

Batı Avrupa ve ABD'nin emperyalist çevreleri, Ali Fethi Bey'in egemenliğe geçmesi halinde alacağı ilk önlemlerden birinin Türkiye'nin Osmanlı borcu konusunda üzerine aldığı yükümlülükleri yerine getirmesi ve yabancı sermayeye geniş olanaklar tanınması olacağı görüşünü ifade ettiler.

Serbest Cumhuriyet Fırkası, İsmet Paşa Hükümeti'nin izlediği politikadan hoşnut olmayanları, demagogik açıklamalarla, oldukça kısa sürede kendi çevresinde topladı.

Ali Fethi Bey, 1930 yılı Eylül ayı başında yerel parti şubesinin açılışı nedeniyle yapılacak törene ka-

ılmak üzere İzmir'e gitti. Taraftarları Ali Fethi Bey'i İzmir'de törenle karşıladılar. İzmir Valilik binası yanındaki meydanda 40 bini aşkın insan toplandı. Polis, bu kalabalığı dağıtamadı.

Yine Eylül ayında İzmir'de yaklaşık 60 bin kişinin katıldığı çok büyük bir miting yapıldı. Mitingin ardından İzmir liman işçileri büyük bir greve başladılar. İzmir'de ve Ege kıyısındaki öteki kentlerde yapılan hükümet aleyhtarı gösteriler İsmet Paşa Hükümeti'ni korkuttu. İşçi ve zanaatçılar arasında tutuklamalar başladı. (*) İzmir olayları konusunda İsmet Paşa şu açıklamayı yapıyordu: «Bizim izin vermek istediğimiz düşünce ve görüş mücadelesinin, polisin son derece büyük üzüntü yaratacak müdahalelerini gerektirecek olaylardan ayrılmayacağı ortaya çıktı.»

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın faaliyeti, ülkenin diğer bölgelerinde de emekçilerin politik etkinliğini artırdı. 1930 Ağustos ayı sonunda Edirne'de Türkiye Cumhuriyeti İşçi ve Köylü Partisi kuruldu. Ancak bu parti kısa bir süre sonra hükümet tarafından kapatıldı. Parti yöneticileri «komünizm sempatzanı» olarak suçlandılar. Ülkenin diğer bölgelerinde de siyasi parti kurma denemelerine girişildi.

İç politik mücadelenin daha da şiddetlenmesinden korkan hükümet çevreleri, bu mücadeleyi, yönetici parti ve muhalefet milletvekilleri arasında tartışma için en «uygun yer» olarak meclise getirmeye karar verdiler. 22 Eylül 1930'da, 12 muhalif milletvekilinin bulunduğu TBMM olağanüstü toplantı dönemi başla-

(*) «Büyük Millet Meclisi ve Devrim» kitabının yazarı Neşat Halil şunları yazıyor: «Muhalefet partisi tarafından İzmir'de yapılan toplantı ve mitingler devrimci bir nitelik kazandı... Bu parti, ülkede kargaşalık yaratan güçleri harekete geçirdi. Bunun sonunda mecliste «ciddi ithamlarda» bulunuldu.»

dı. Haftalar süren tartışmalardan ve hükümetteki küçük bir değişiklikten sonra meclis belediye seçimleri nedeniyle bir ay süre ile tatil edildi.

Aynı yılın Ekim ayında, halkın eşi görülmemiş bir ilgiyle katıldığı belediye seçimleri yapıldı. Bazı kentlerde seçimler sırasında çatışmalar ve kargaşalıklar oldu. Seçimler polis ve jandarma denetiminde yapıldığı halde İstanbul, Samsun, Çatalca ve Biga'da Serbest Cumhuriyet Fırkası oyların büyük çoğunluğunu elde etti. Bu partinin temsilcileri, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'yı iktidarı seçim kampanyasına hile karıştırmakla suçladılar. Ali Fethi Bey, CHP'nin politikasını «oligarşik» ve «totaliter» bir politika olarak niteliyordu. Belediye seçimleri, iki partinin taraftarları arasındaki çatışmalar ve çeşitli halk katmanlarının faaliyetlerini artırmaları, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın iktidar için istenmeyen bir örgüt haline geldiğini kanıtlıyordu. «Devlet düzenimizdeki hastalığın belirtileri, -diye yazıyordu A. H. Başar,- tüm ülkeden gelen şikayetlerle ortaya çıkmıştı. Bu açıdan partinin kuruluşu olumlu bir olaydı. Ancak Serbest Cumhuriyet Fırkası ülkeyi bu hastalıktan kurtaramadı; tam tersine hastayı ölüme sürükledi.»

1 Kasım 1930'da Mustafa Kemal, mecliste, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın faaliyetinin gerici eylemlere yardımcı olduğu konusunda endişelerini ifade etti. Ali Fethi Bey, Kasım 1930'da Mustafa Kemal'e yanıt olarak İçişleri Bakanı'na gönderdiği mektupta şunları yazıyordu: «Partimizin gelecekte siyaset alanında Gazi'yle karşı karşıya kalacağı anlaşılmıştır. Partinin kurucusu olarak böyle bir örgütün varlığını sürdürmeyi ve savunmayı saçmalık sayıyorum. Bu nedenle Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı dağıtmaya karar vermiş bulunuyorum».

Topu topu üç ay varlığını sürdürebilen Serbest Cumhuriyet Fırkası böylece dağılmış oldu. Resmi muhalefet deneyi bir kez daha başarısızlığa uğradı. Türkiye'deki siyasi partilere ilişkin geniş bir monografi-nin yazarı olan T. Z. Tunaya, Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Cumhuriyet Halk Partisi arasındaki karşılıklı ilişkilere değinerek şunları yazıyor: «Liberallerle Halkçılar arasındaki ilişkiler kısa sürede politik bir mücadele halini aldı. Bu Terakkiperverler (1924'te dağılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kastediliyor) zamanında da böyle olmuştu. Başlangıçta bu hareket umutla ve sessizlikle karşılanmıştı, ama zamanla kuşku uyandırdı, Gazi Mustafa Kemal'e düşman bir yön kazandı ve ülke içinde bir anarşi ortamı yarattı...»

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kısa süren varlığı sırasında CHP diktatoryasının bir parça zayıflamasından yararlanan gerici klerikal çevreler bozguncu faaliyetlerini artırdılar. 1930 yılı Eylül ayı sonunda Adana'da Ahali Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu bu yönde atılan ilk adım oldu. (*) Bu parti Abdülkadir Kemali ve hükümete muhalif görüşlere sahip tanınmış din adamları ve toprak ağaları tarafından kuruldu.

Yeni kurulan siyasi örgütün yöneticileri, özellikle güneydoğu vilayetlerinin geri kalmış köylüleri arasında hızlı bir faaliyet yürüttüler. Programda yeni üyeler toplamak için «partinin birinci derecede önemli ve kesin amacının halk refahını iyileştirmek olduğu» belirtiliyordu. (**)

(*) Yeni parti Cumhuriyet Halk Partisi'nden farklı olarak Ahali Cumhuriyet Fırkası diye adlandırıldı.

(**) Abdülkadir Kemali, feodal-klerikal çevrelerin çıkarlarını koruyan bir parti kurma denemesine daha 1924 yılında girişmişti. Ancak o zaman çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Ahali Cumhuriyetçiler 1930 belediye seçimleri sırasında geniş faaliyette bulundular. Türkiye halkına seslenen bildirilerinde şöyle deniyordu: «Halk Partisi (Cumhuriyet Halk Partisi) ve Serbest Cumhuriyet Fırkası ulusu yönetecek güçte değildir; yurttaşlar Ahali Cumhuriyet Fırkası'na giriniz!»

İsmet Paşa Hükümeti'ni hedef alan sert eleştiriler ve yeni partinin gerek ülke içindeki, gerekse dışardaki gerici unsurlarla ilişkisi (1924'te olduğu gibi), iktidarın partinin faaliyetini 21 Aralık 1930'dan başlayarak her yerde yasaklamaları için bahane oldu.

İki gün sonra İzmir yakınındaki Menemen kazasında, Türkiye Cumhuriyet tarihine «Menemen Olayı» diye geçen ayaklanma meydana geldi.

22 Aralık 1930'da, Nakşibendi (*) tarikatından Mehmed adında bir derviş, silahlı beş mürediyile birlikte Bazalan köyünden (Manisa yakınında) Menemen'e doğru yola çıktı. Yol üzerindeki köylerde, «Şeriat isteriz» sloganı altında köylüleri hükümete karşı ayaklanmaya çağırdı.

Derviş Mehmed ve taraftarları 23 Aralık sabahı erken saatlerde Menemen'e geldiler. Burada dindar kişilere şu sözlerle hitabettiler: «Şeriat adına sizi bizimle birlikte savaşmaya çağırıyoruz. Bize katılın». Derviş Mehmed'in ve arkadaşlarının çağrısı üzerine kasabanın yerlileri meydanda toplanmaya başladı-

(*) Nakşibendi - Osmanlı İmparatorluğu'nda din adamlarının dayanağı olan müslüman dervişlik tarikatı. Bu tarikata mensup derviş ve şeyhler, cumhuriyetin ilanından sonraki pek çok gerici eylem ve komploların düzenleyicisi ve iştirakçisi olmuşlardır.

lar. Derviş Mehmed kalabalığa kendisini «mehdi» (*) olarak tanıttı ve halkı «imani ve adaleti çiğneyen» mevcut egemenliğe karşı peygamberin «kutsal sancağı» altında toplanmaya çağırdı. Derviş Mehmed hükümetin yaptığı bazı reformlara (derviş tarikatlerinin yasaklanması, Arap alfabesi yerine Latin alfabesinin kabulü, fesin kaldırılması vb.) öfkeyle saldırdı. Konuşmasının sonunda Menemenlileri hükümete karşı ayaklanmaya çağırdı. Olayı haber alan jandarma komutanı Derviş Mehmed'den hükümet aleyhindeki eylemlerine son vermesini ve yöneticilere teslim olmasını istedi. Ancak kalabalık dağılmadı. Yerel yöneticiler Menemen civarında konaklamış olan askeri birlikten yardım istediler. Askerler gelmeden önce Menemenli yedek asteğmen Kubilay caminin önüne geldi ve kalabalığı yatıştırmaya çalışarak Derviş Mehmed ve arkadaşlarına silahlarını teslim etmelerini emretti. Ancak isyancılar bu emre uymayı reddettiler ve çatışma sırasında Kubilay hunharca öldürüldü. Kısa süre sonra olay yerine gelen askeri birlikler ateş ederek kalabalığı dağıttı.

Bu olaylardan tedirgin olan hükümet, soruşturma için İçişleri Bakanı Şükrü Kaya başkanlığındaki özel bir komisyonu Menemen'e gönderdi. Soruşturma sonuçları çeşitli kentlerde ele geçirilen belgeler, mektuplar ve tutuklananların ifadeleri - Menemen Olayı'nın yüksek dereceli eski memurlarla ve dağıtılan Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Ahali Cumhuriyet Fırkası'nın bazı üyeleriyle ilişkide bulunan Nakşibendi tari-

(*) Müslümanlar arasında çok yaygın bir inanışa göre, özellikle güç zamanlarda Muhammed Peygamberin emri üzerine müslümanları tüm felaketlerden kurtaracak olan mehdi ortaya çıkacaktır.

katından dervişler, şeyhler ve müridler tarafından düzenlendiğini ortaya çıkardı.

Hükümet, gerici-feodal çevrelerin bu eylemine büyük önem verdi. 1930 yılı Aralık ayı sonunda İstanbul'da, Menemen'dekine benzer olaylar konusunda alınacak önlemleri hazırlamak üzere Mustafa Kemal'in başkanlık ettiği, Başbakan ve Genel Kurmay Başkanı'nın katıldığı bir konferans toplandı. Konferansta konuşan, İsmet Paşa, ayaklananların halifelîği yeniden kurmak, şeriatı geri getirmek, devrimle kurulmuş olan politik ve sosyal düzeni yıkmak istediklerini açıkladı.

Menemen ayaklanması konusu, hükümet ve meclis oturumlarında görüşüldü ve Menemen, Manisa ve Balıkesir'de 1 Ocak 1 Şubat 1931 tarihleri arasında askeri durum ilanına ilişkin karar kabul edildi. Yöneticiler iki binden fazla kişiyi tutukladılar. Askeri mahkeme, 28 kişiyi ölüm cezasına ve birçok kişiyi de çeşitli sürelerle hapis cezasına çarptırdı.

Ayaklanmaya katılanların ve düzenleyenlerin hakkında kovuşturma yapılması, yoksul köylüler ve kent emekçileri arasında İsmet Paşa Hükümeti'nin politikasından duyulan ciddi hoşnutsuzluğu ortaya çıkardı.

Türk Hükümeti, 1930 yılında kurulan siyasi partilerin dağıtılmasından sonra, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra emperyalist devletlerin Türkiye'deki ajanları haline gelen Mason localarının (*) faaliyetini de yasakladı.

(*) Türkiye'deki Mason locaları ilk kez Jöntürk Devrimi'nden sonra ortaya çıktı. «İttihat ve Terakki» Partisi'nden pek çok tanınmış kişinin bu localarla ilişkisi vardı. Cumhuriyetin ilanından sonra Mason localarının faaliyeti yasaklandı. Ancak bu localar İstanbul, İzmir ve öteki kentlerde faaliyetlerini gizli olarak sürdürdüler.

Kürdistan ve Menemen'deki ayaklanmalar, Ali Fethi Bey'in gezisi sırasında İzmir'deki emekçilerin yaptıkları gösteriler, İstanbul'daki ve ülkenin diğer kentlerindeki işçilerin etkinliklerinin artması, CHP'nin ve CHP Hükümeti'nin siyasi prestijinin yeniden sağlanması amacıyla ivedi önlemler alınmasını gerektiriyordu. Hükümetin iç politik doğrultusunu değiştirmesi, hükümet kuruluşlarının yeniden düzenlenmesi ve partinin geniş halk yığınlarına yakınlaştırılması yolunda yönetici çevrelerde duyulan sesler giderek yükseliyordu.

Bu koşullarda, 1931 yılı başında Mustafa Kemal bir yurt gezisi yaptı. Cumhurbaşkanına uzmanlardan kurulu büyük bir grup eşlik ediyordu. Bu geziye katılanlardan biri olan iktisatçı Ahmed Hamdi Başar, cumhurbaşkanını bu yurt gezisine zorlayan nedenler konusunda şunları yazıyordu: «Köy günden güne yoksullaşıyordu, köyde yaşamak dayanılmaz hale gelmişti. Tarımsal ürün fiyatlarının, özellikle de buğday fiyatlarının dünya ekonomik krizi sonucunda düşüş kaydetmesi panik yarattı. Köylüler bütün ürünlerini sattılar, ama aldıkları para tohumluk satın almak için yaptıkları harcamaları bile karşılayamadı; öte yandan köylüler, vergi, banka faizi ve tefecilerle toprak ağalarına olan borçlarını ödemek zorundaydılar. Kısacası köyden gelen şikayetler birikmeye başlamıştı.. Atatürk şikayetleri yerinde incelemek ve gerekli önlemleri almak amacıyla uzmanlar grubuyla birlikte yurt gezisine çıktı.»

Mustafa Kemal iki ay süren geziden sonra Ankara'ya döndü ve 3 Mart'ta seçimlerin yenilenmesi isteğinin yer aldığı bir mektupla CHP Başkanlığı'na başvurdu. Ertesi gün meclis süresi dolmadan dağıtıldı.

Ancak halkın gerçek iradesini ortaya koyması

mümkün olmadı: Bu yıllarda Türkiye’de genel seçim hakkına ilişkin bir yasa bile yoktu. Kanlı Sultan Abdulhamid II. zamanında kabul edilmiş olan 1877 tarihli seçim yasası bazı küçük değişikliklerle o tarihte de yürürlükte bulunuyordu. Meclis seçimleri iki dereceli olarak kalmıştı, ikinci derece seçmenleri seçme hakkından yalnız 18 yaşını doldurmuş erkekler yararlanabiliyordu. Seçim yasası yerleşiklik esasını kabul ediyordu: Söz konusu yörede en az bir yıl yaşayan yurttaşlar seçme listesine dahil ediliyordu. Bu madde, para kazanmak üzere gurbete giden işçi ve köylüler için seçme hakkı konusunda ciddi bir sınırlamaydı. Bu nedenle seçmen sayısı gerçekte olduğundan azdı. Kadınlar ise daha önce belirtildiği gibi seçme hakkından yoksundular. Seçimler sırasında herhangi bir kişinin hizmetinde bulunanlar ikinci derece seçmeni olamıyorlardı.

Yabancı bir devletin hizmetinde çalışan, mahkemede hüküm giyen ve Türkçe okuma yazma bilmeyen kişiler dışında kalan 30 yaşını aşkın erkekler seçme hakkından yararlanıyorlardı. Meclise seçilmek isteyen askeri görevliler, seçimlere ilişkin kararın yayınlanmasından sonraki on gün içinde istifa etmek zorundaydılar. Devlet memurlarının (belediye reisleri, yargıçlar, savcılar vb.) seçimlerden önceki iki ay içinde istifa etmeleri gerekliydi. 3 Nisan 1923 tarihli yasa uyarınca, 200 seçmen bir tane ikinci derece seçmeni ve 20 bin seçmen de bir milletvekili seçebiliyordu. Seçimler CHP’nin denetimi altında yapıldı. 1927 yılında II. parti kongresinde kabul edilen parti tüzüğünde şunlar yazılıydı: «Adayların seçimi ve aday listesinin yayını parti adına, parti genel başkanı tarafından gerçekleştirilir. Genel başkan bu listeyi ya kendisi bizzat imzalayarak ya da yardımcısının imzasıyla yayın-

lar. Parlamento seçimlerini parti genel başkanı, genel başkan yardımcısı ve parti genel sekreteri yönetirler.» Seçim sistemi böylece mecliste hükümetin isteğine uygun ve onun sözünü dinleyen bir sınıfsal bileşimi tam anlamıyla sağlamış oluyordu. İkinci derece seçmenler gerçekte, Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı Mustafa Kemal tarafından tavsiye edilen kişileri milletvekili olarak seçiyorlardı.

Kağıt üzerinde çeşitli yurttaş grupları, kendi milletvekili adaylarını gösteren listeleri ileri sürme hakkına sahiptiler. Gerçekte ise bir tek politik grup bile yönetici partinin onayı olmaksızın kendi aday listesini ortaya koyamazdı. Dolayısıyla, halkın ezici çoğunluğu, kendi içinden milletvekili seçip meclise gönderme olanağından yoksundu. Ancak CHP demokrasi görünümü yaratmak amacıyla 1931 seçimleri öncesinde, 22 seçim çevresinde 30 milletvekilliği için aday göstermeyeceğini ilan etti. (*) Aynı zamanda işçi ve köylü milletvekili adaylarının da CHP listesine dahil edileceği açıklandı. Bütün bunlar ülke kamuoyunu yatıştırmak ve çıkarları birbiriyle uyumlu çeşitli gruplardan oluşan sınıfsız bir toplumun kurulmasına ilişkin olarak CHP yönetimi tarafından uydurulan tezin doğruluğunu bir kez daha «kanıtlamak» için yapıldı. Tanınmış gazeteci Yunus Nadi şunları yazıyor: «Cumhuriyet Halk Partisi, ulusun kendisini oluşturan çeşitli gruplara ayrılmasını, ulusun parlamentoda tam anlamıyla temsil edilebilmesi için en pratik ve yararlı yol olarak görüyordu. Bu gruplar şu şekildeydi: 1) Çiftçiler, 2) zanaatçılar, 3) tüccarlar, 4) işçiler, 5) memurlar,

(*) Seçimler sonucunda 17 partisiz milletvekili, geri kalan seçim çevrelerinde ise CHP'nin milletvekili adayları seçildi. 17 partisiz milletvekilinden 9'u dördüncü dönem meclisin açılışından sonra CHP'ye üye oldular.

6) serbest meslek sahipleri, 7) yardıma muhtaç kişiler. Bu gruplar aslında hiç de birbirlerine düşman değillerdi, tam tersine aralarında ortak çabalardan ileri gelen ve karşılıklı gereksinmelerinin karşılanmasına hizmet eden bir dayanışma hüküm sürüyordu. Avrupa'da halkların yaşantısını didik didik eden sınıf savaşı, toplumda olmaması gereken bir kötülüktür. Cumhuriyet Halk Partisi'nin hedefi yaşamda artık varolan bu uyumu güçlendirmek ve sürdürmektir.» Bununla birlikte, yayınlanan CHP aday listesi, milletvekili adaylarının % 96'sının burjuvazinin ve toprak ağalarının temsilcileri olduğunu ortaya koydu.

Mustafa Kemal'in seçimler nedeniyle yayınladığı bildiride, daha sonraları partinin amblemi haline gelen altı ilke ilk kez ileri sürülüyordu. 1927 yılında II. CHP Kongresi'nde partinin dört seçim ilkesi (cumhuriyetçilik, ulusçuluk, halkçılık ve laiklik) kabul edilmişti. Şimdi iki ilke daha, -devletçilik ve devrimcilik- ortaya atılıyordu.

4 Mayıs 1931'de dördüncü dönem meclisin ilk toplantısı yapıldı. Mustafa Kemal üçüncü kez cumhurbaşkanı seçildi; Kazım Paşa (*) meclis başkanı oldu. Yeni İsmet Paşa Hükümeti, vergi sistemini «yeniden düzenleme», iş yasasını kabul etme, topraksız köylülere toprak dağıtımını gibi görevleri üstlendi. 10 Mayıs 1931'de, yani meclis toplantısının kapanışından birkaç gün sonra III. CHP Kongresi çalışmalarına başla-

(*) Kazım Paşa, 1882'de doğdu. Harbiye'yi ve Harb Akademisi'ni bitirdikten sonra kurmay subay olarak çalıştı. Osmanlı ordusunda en yüksek askeri görevlerde bulundu. 1921 yılında 37. Piyade Tümeni komutanıyken Batum'un işgaline katıldı. 1924 yılında ilk kez TBMM Başkanı seçildi.

di. (*) Parti Genel Başkan Yardımcısı İsmet Paşa, CHP yönetimi adına çalışma raporunu okudu.

Kongre, parti tarihinde ilk kez, program ve tüzüğü tartıştı ve kabul etti. Mustafa Kemal'in kongrenin açılışından önce ilan ettiği altı ilke programın temelini oluşturuyordu.

CHP tüzük taslağının görüşülmesi sırasında pek çok konuşmacı parti kadrosunun «gençleştirilmesi» gerektiğini belirtti. Onlara göre, partinin kalabalık bir bölümünü oluşturan eski İttihatçılar, alınan kararların uygulanmasını engelliyorlardı. Hükümet ve parti politikasının, halk arasında, özellikle de gençler arasında geniş şekilde yayılması amacıyla kongre, «Türk Ocakları»nın yerine 1932 yılı Şubat ayından itibaren «Halkevleri»ni kurma kararı verdi. «Halkevleri» ne CHP'nin altı ilkesini yayma, yani kent ve köy emekçilerinin burjuva-ulusçu ilkeler üzerinde ideolojik yönden işlenmesi görevi verildi.

CHP Genel Sekreteri ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, daha sonra verdiği demeçlerden birinde bu kuruluşların görevlerini şöyle belirliyordu: «Halkevleri, Atatürk tarafından yapılan devrimin ilkelerinin (partinin altı ilkesi kastediliyor) halk arasında yayılması, derinleştirilmesi ve pekiştirilmesi için kurulmuştur.» «Halkevleri» başlıca propaganda işlevlerini, halk arasında yaptıkları kültürel-egitici, çalışma vasıtasıyla gerçekleştirdiler. Bunun yanı sıra, okumayazma kurs-

(*) Türk tarihçileri, CHP'nin Birinci Kongresi olarak, 1919'da Sivas'ta yapılan Anadolu ve Rumeli Müdafaa Hukuk Cemiyetleri Türkiye Kongresi'ni kabul ederler.

ları, spor grupları vb. kuruldu. (*) Halkın burjuvalaşma bir anlayışla eğitimine ilişkin programda eğitim sorunları önemli yer tutuyordu. CHP yönetiminin kararı üzerine «Halkevleri»nden sonra «öğretmen dernekleri» kuruldu. Ülkenin çeşitli kentlerinde, kısa süre içinde bu şekilde 360 dernek ortaya çıktı. 1931 yılı Mart'ında çocukların ilk öğrenim yapmak zorunda olduklarına ilişkin yasa kabul edildi.

1931 yılı Temmuz ayında kabul edilen basın yasası, halk üzerindeki ideolojik etkinin güçlendirilmesini ve hükümeti açık eleştirilerden korumayı amaç eden önemli bir önlem oldu.

Hükümet, bu yasa uyarınca, basın organlarının faaliyetinin sınırlandırılması konusunda geniş yetkiler kazandı. Gazete ve dergileri kapatabilme olanağını elde etti. İki yıl sonra İçişleri Bakanlığı nezdinde, halk üzerinde önemli bir ideolojik etki aracı haline gelen ve sadece basını değil, aynı zamanda sinema ve radyoyu da yöneten Matbuat Umum Müdürlüğü kuruldu.

DIŞ POLİTİKA

Bütün devletlerle, öncelikle de batı ülkeleriyle olan ilişkileri normalleştirme ve Türkiye'nin barışçı gelişimini sağlama isteği, 1929-1933 döneminde Türkiye Hükümeti'nin izlediği dış politikanın başlıca doğ-

(*) 1933'te ülkede 55 «Halkevi» vardı. Halkevlerinde genellikle şu şubeler bulunuyordu: 1) Dil, tarih, edebiyat; 2) Sanat; 3) Tiyatro temsilleri; 4) Spor; 5) Sosyal yardım; 6) Halk eğitimi ve kursları; 7) Kütüphaneler ve yayın; 8) Köylü meseleleri, 9) Müze ve sergiler.

rultusu oldu. Bu, iç reform planlarını gerçekleştirebilmeleri ve egemenliklerini pekiştirmeleri açısından en çok Kemalistler için gerekliydi. 1931 Mayıs'ında kabul edilen CHP Programı'nın bir maddesinde «Yurtta barış, dünyada barış,» sözleri yer alır.

16 Temmuz 1931'de mecliste bir konuşma yapan Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Bey, Türkiye'nin dış politikada izlediği başlıca yol «dış işlerimizin olabildiği kadar düzenlenmesidir» dedi. Türk tarihçileri, sözü edilen yılları, çeşitli ülkelerle ilişkilerin kesin olarak düzenlendiği dönem olarak kabul ederler.

İngiliz Amiral Fild Filosu'nun 1929 yılında İstanbul'u ziyareti, Musul sorununun çözümünden sonra Türkiye ve İngiltere arasında başlayan «yeni ilişkilerin» kanıtı oldu. Birçok gözlemciler, bu ziyaretin mütarekenin imzalanmasından sonraki ilk ziyaret olduğunu belirttiler. (*) Filo komutanı Ankara'ya geldi, Mustafa Kemal'le görüştü. Aynı yıl geçici İngiltere-Türkiye ticaret anlaşması imzalandı.

1929 Haziran'ında Fransa'yla olan önemli bir anlaşmazlığı kısmen çözümleyen Türkiye-Suriye sınır antlaşması yapıldı. Antlaşmaya göre Nusaybin-Cezire bölgesindeki bazı topraklar Suriye'ye katıldı. Aynı yılın Ağustos ayında Türkiye Fransa'yla bir ticaret antlaşması imzaladı.

Osmanlı borcunun ödenmesi konusu da Fransay'la ilişkilerin normalleşmesinde büyük öneme sahipti. Türkiye'nin ödemeden geçici olarak vazgeçmesi, Türkiye ve Osmanlı Borcu Yönetimi arasında yeni bir anlaşmazlığa neden oldu; yeniden uzun süren görüşmeler başladı. Bu görüşmelerin sonucunda 1933 yılında

(*) 9 Kasım 1929'da bir konuşma yapan İsmet Paşa bu ziyareti, «olağanüstü bir olay» olarak niteledi.

Türkiye'nin borcunu ödemesini kolaylaştıran yeni bir antlaşma imzalandı.

1933 yılında Doğu Avrupa ülkelerine ve SSCB'ye bir gezi yapan E. Erio, Türkiye'ye de uğradı. Mustafa Kemal'in kendisine «son derece içten» bir kabul gösterdiğini belirtti.

O yıllarda Türkiye, ABD ile de iyi ilişkiler kurmak arzusundaydı. ABD'nin 1923 yılı Ağustos ayında imzalanan Türkiye-Amerika anlaşmasını onaylamaması bile Türkiye Hükûmeti'nin bu tutumunu itkilemedi. Buna karşılık Ankara'daki Amerikan Büyükelçisi Gryu, Türkiye konusunda olumsuz politikadan vazgeçilmesine ayak direyerek ABD Dışişleri'ne, ABD'nin ticari ilişkilerin kurulması işinde nota değişik tokuşuyla yetinmeyip Türkiye'yle alışılmış bir ticaret anlaşması imzalamak zorunda olduğunu yazdı. «Türkiye Hükûmeti, —diye yazıyordu Gryu,— prestiji konusunda son derece hassas davranıyor. Diğer ulusların hepsiyle ticaret anlaşması imzaladı veya imzalayacak... Türkiye'nin ABD ile arasındaki mevcut dostluk ilişkilerine büyük ölçüde zarar verecek ciddi bir öfke uyanabileceğinden eminim.» Bu çabalar sonucunda, Ekim 1929'da Türk-Amerikan Ticaret ve Seyrüsefer Anlaşması imzalandı.

1930 yılı başında Türkiye, ABD'ye koloni antlaşmasının imzalanması konusunda görüşmelere başlamayı önerdi.

Aynı yılın sonunda, görüşmeler başladı ve 1931 yılı Ekim ayında taraflardan her biri için yerleşme, iş hayatı, hukuksal sorunların çözümü vb. konularda en fazla müsaadeye mazhar ulus hakkını saptayan antlaşmanın imzalanmasıyla sona erdi.

Bu yıllarda ABD, Türkiye'ye karşı 1914-1922 yıllarında ileri sürdüğü taleplerde direnmeye devam etti. Amerikan tarafı, bu münasebetle kurulan Türk-Amerikan Komisyonu'nun incelemesi için toplam tutarı hemen hemen 19 milyon doları bulan zararın ödenmesi konusunda 898 dava sundu. Ancak Türk tarafı bu talepleri yerine getirmeyi reddetti ve konu ertelendi.

1923 Yunanistan - Türkiye Antlaşması, iki ülke arasındaki anlaşmazlıkların hepsini çözümlemediği için, nüfus değiş tokuşuna ilişkin olarak Yunanistan'la yapılan görüşmeler, Türkiye'nin dış politika eylemleri arasında son derece önemli bir yer tutuyordu. Her iki taraf da, önceki gibi, şu konularda uzlaşmıyorlardı: 1) Nüfus değiş tokuşuna ilişkin olarak Lozan Antlaşması'nda yer alan «etabli» («yerleşen») teriminin nasıl yorumlanacağı; 2) Her bir ülkeden göç edenlerin mal kayıplarının nasıl ödeneceği.

1929 yılına doğru, iki ülke arasındaki ilişkiler silahlı çatışma tehlikesi yaratacak kadar gerginleşti. Bu dönemde İngiltere ve Fransa Yunan-Türk anlaşmazlıklarının barışçı yollarla çözümünden yana çıktılar. İtalya da anlaşmazlığın giderilmesinden kazançlı çıkacaktı, çünkü Akdeniz'in bu bölgesinde kendi ekonomik yayılma planlarını gerçekleştirmek niyetindeydi.

Yunanistan ve Türkiye temsilcileri, Haziran 1930'da, Ankara'da, Yunan-Türk ilişkilerinin normalleştirilmesi olanağını veren bir antlaşma imzaladılar. Antlaşma, her bir ülkede hangi ulusal azınlık (Yunanlılar ve Türkler) kategorilerinin «etabli» kavramının kapsamına gireceğini belirledi, göç edenlerin mallarının ne kadarının, ne şekilde ödeneceğini saptadı.

Antlaşmanın imzalanmasından sonra, hükümet heyetleri karşılıklı ziyaretler yaptılar: Ekim 1930'da

Yunanistan Başbakanı Venizelos Türkiye'yi ziyaret etti, Ekim 1931'de ise İsmet Paşa ve Tevfik Rüştü Bey, Atina'ya gittiler. Ankara'daki görüşmeler sırasında üç belge imzalandı: 1) Dostluk, Tarafsızlık ve Hakem Mahkemesine İlişkin Antlaşma, 2) Deniz Kuvvetleri'nin Sınırlandırılmasına İlişkin Protokol, 3) Yerleşim, Ticaret ve Seyrüsefer Antlaşması.

Yunan-Türk anlaşmazlıklarının çözülmesi, Balkan Birliği yolunu açtı. Türkiye bu birliğin kurulmasına en etkin biçimde katıldı. Hattâ bazı Türk tarihçileri, o zamanki Türk Hükûmeti'nin dış politik hedeflerinden birinin sadece Balkanlarda bir birlik kurmakla kalmayıp, aynı zamanda Balkan devletleri federasyonu kurmak olduğunu kabul ediyorlar. Bu federasyon, bir yandan «bloklar arasında bir denge unsuru» olabilecek, öte yandan da, bu devletlerin «herhangi bir saldırı halinde» tek tek «ortadan kaldırılmasını» engelleyebilecekti.

Türkiye, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya ve Arnavutluk'un katıldığı Birinci Balkan Konferansı, 1930 yılı Ekim ayında Atina'da yapıldı. Konferansa katılanlar arasında hemen anlaşmazlıklar başgösterdi. Nöyi Antlaşması'yla kendisine zorla kabul ettirilen toprak değişikliklerinden hoşnut olmayan Bulgaristan, ulusal azınlıkların durumunu gündeme sokmak istedi. Olumsuz yanıt alan Bulgar temsilcisi oturumlara katılmadı.

Konferans, «önceki anlaşmazlıkları unutma...» ve «Balkan devletleri» birliği yolunda işbirliği yapma çağrısında bulundu. Atina Konferansı sonucunda Balkan Birliği konseyi, asamblesi ve sekreteryası'yla sürekli bir örgüt olarak kuruldu.

Ekim 1931'de İstanbul ve Ankara'da İkinci Balkan Konferansı yapıldı. Bu konferansın çalışmalarına

Türkiye adına Dışışleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey katıldı. Mustafa Kemal ve İsmet Paşa, konferansa katılan kişilerle görüştüler, konferansa kutlamalarını gönderdiler. Balkan Birliğı üyeleri arasındaki anlaşmazlıklar bu konferansta da yeniden ortaya çıktı. Arnavutluk ve Bulgaristan, kendilerine komşu olan ülkelerdeki ulusal azınlıkların durumunun görüşülmesini istediler.

Fikir ayrılıkları Bükreş (Ekim 1932) ve Selanik (Kasım 1933) Konferanslarında da devam etti. Türkiye'nin iki ülke grubu (bir tarafta Arnavutluk ve Bulgaristan, öte taraftan Romanya, Yunanistan ve Yugoslavya) arasında hakem rolü oynama denemesi başarılı olmadı. Balkan Birliğı dağıldı, onun yerine 1933 yılından itibaren Türkiye, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'nın katılmasıyla Balkan Antantı kurulmaya başlandı.

Türkiye komşu olduğı doğu ülkeleriyle —İran ve Afganistan'la— ilişkilerinde bu ülkelerle daha önceden imzaladığı dostluk antlaşmalarının temelini oluşturan ilkeleri sağlama bağlamayı arzu ediyordu. 25 Mayıs 1928'de Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliğı Antlaşması'nın imzalanmasından sonra iki ülke arasındaki politik ve kültürel ilişkiler normal biçimde gelişti. Türk askeri danışmanları, eğitim uzmanları vb. Afganistan'da çalıştılar.

Zaman zaman gerginleşen Türk-İran sınır sorunlarının çözümünde farkedilir başarılar elde edildi. 1932 yılı Ocak ayında, Tevfik Rüştü Bey'in Tahran'da bulunduğı sırada Türk-İran sınırının işaretlenmesine ilişkin protokolle hakem mahkemesi ve tartışmalı sorunların barışçı yollardan çözümlenmesine ilişkin anlaşma imzalandı. Protokol uyarınca Ağrı bölgesinde

bazı sınır değişiklikleri yapıldı. Her iki anlaşma da Haziran 1932’de TBMM tarafından onaylandı.

Kasım 1932’de Ankara’da Türk-İran anlaşmasına bazı değişiklikler getiren yeni Türk-İran Antlaşması imzalandı.

İngiltere ve Fransa’yla ilişkilerin yavaş yavaş düzeltilmesi, faşist İtalya’nın politikasına karşı hâlâ duyulan güvensizlik, Balkan Birliği’nin gözle görülür başarısızlığı —bütün bunlar ve diğer bazı etkenler Türk yönetici çevrelerinde Milletler Cemiyeti’ne girmek gerektiği düşüncesinin doğmasına yardım etti. Pek tabii ki, Türkiye bu uluslararası örgütün küçük ölçeklerin çıkarlarını koruma yeteneği konusunda büyük hayallere kapılmıyordu. Ancak tüm devletlerle ilişkilerini normalleştirme arzusu, onu doğal olarak pek çok dünya ölkesinin temsil edildiği bu örgüt içinde bir yer edinmeye itti.

1931 yılı Temmuz’unda mecliste konuşan Tefik Rüştü Bey, Türkiye’nin Milletler Cemiyeti’ne üye olma niyetini ilk kez açıkladı. Şunları söyledi: «Milletler Cemiyeti ideali, Türkiye Cumhuriyetinin ve Türk devriminin büyük saygı gösterdiği düşüncelerden biridir. Bunun, bizim ideallerimizden biri olduğunu söyleyebiliriz». Ancak Tefik Rüştü Bey, daha sonra bu idealin uygulamada gerçekleştirilmesi sırasında Türkiye’nin bu örgüte girmesini engelleyen bazı güçlükler çıktığını belirtti. Örneğin, Milletler Cemiyeti Tüzüğü’nün 16. maddesi, saldıran tarafa karşı yaptırım uygulanmasını öngörüyor, ama saldıran tarafın tanımını yapmıyordu. Saldıran tarafın saptanması hakkı Milletler Cemiyeti Konseyi’ne aitti. Küçük bir devlet olan Türkiye, Konsey’in daimi üyesi olma hakkına dayanama-

yacağından yaptırımın belirlenmesi sırasında düşüncesini belirtme olanağından yoksun kalacaktı, bu da Türk yasalarına aykırıydı. Bununla birlikte Tevfik Rüştü Bey, «Milletler Cemiyeti'nde pekçok dostumuz var» diyordu.

1932 yılı Nisan ayında yapılan Silahsızlanma Konferansı'nda Dışişleri Bakanı, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girme isteğini açıkça ifade etti.

Temmuz 1932'de Milletler Cemiyeti, Türkiye'nin de saflarına kabulü önerisini oybirliğiyle onayladı. Tüm heyetleri bu öneri lehinde oy vermeye çağıran Fransız delegesi, Türkiye'nin «Doğu ve Batı arasında Cemiyet'e yararı dokunacak bir köprü» olacağını açıkladı. Milletler Cemiyeti Konseyi toplantısından sonra Konsey'in kararı Asamble'de de onaylandı.

Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girişi, bazı Türk tarihçilerinin düşüncesine göre, Türkiye'nin «sadece bir tek devletle -Rusya'yla işbirliği yapma politikasından» uzaklaştığını kanıtlıyordu. Ancak Türk yöneticileri, Türkiye'nin bu uluslararası örgüte girişini, Sovyetler Birliği'yle dostluk politikasının karşısına koymadılar. Türk yöneticileri, batıyla olan ilişkilerini normalleştirmek amacıyla attıkları adımların Sovyetler Birliği'ne yönelik olmadığını birçok kez belirttiler. Türk Hükümeti'nin SSCB'nin Türkiye'deki maslahatgüzarına verdiği notada, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesi nedeniyle 1925 Sovyet-Türk Antlaşması'na göre Türkiye'nin üzerine aldığı yükümlülüklerin değişmeden kalacağı ve Milletler Cemiyeti'ne girişi münasebetiyle Türkiye'nin belirli yükümlülükleri kabul etmesinin de Sovyetler Birliği konusunda Türkiye tarafından yürütülen politikayı olumsuz yönde etkilemeyeceği özellikle belirtiliyordu.

TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİNİN GÜÇLENDİRİLMESİ

SSCB'de halk ekonomisinin yeniden inşası ve endüstrileşme planının başarıyla yerine getirilmesi, iş veriminin ve emekçilerin yaşam düzeyinin yükseltilmesi gibi etkenler Sovyetler Birliği'nin yurt dışındaki saygınlığını yükseltti. Sovyetler Birliği'nin sömürge ve bağımlı ülkelerin kurtuluş hareketlerinde taşıdığı önem ve emekçilerin, bu arada Türkiye emekçilerinin sosyalizm ülkesine duydukları sempati arttı.

Türk Hükümeti halkının Sovyetler Birliği'ne duyduğu sempatiyi hesaba katmamazlık ve kapitalist ülkelerle olan dış ticaret işlemlerinin hızla azaldığı bir sırada Sovyetler Birliği'yle ekonomik ilişkilerinin gelişmesi konusundaki gerçek olanakları görmemezlikten gelemezdi. Aralık 1929'da SSCB ve Türkiye temsilcileri, 1925 yılı Aralık ayında Paris'te imzalanmış olan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın yürürlük süresinin iki yıl daha uzatılmasına ilişkin protokolü Ankara'da imzaladılar. Protokolün 2. maddesi, «iki taraftan herhangi birinin, öteki ülkeyle karadan ya da denizden bitişik komşu olan devletlerle politik anlaşmalar imzalamak amacıyla yapılacak görüşmeleri karşı tarafa haber vermeksizin başlatmama ve böylesi anlaşmaları, ancak karşı tarafın onayını aldıktan sonra imzalama yükümlülüğünü üzerine almasını...» (*) öngörüyordu.

Aralık 1930'da savaş gemilerinin Türk ve Sovyet limanlarına resmi ve gayri resmi olarak yapacağı ziyaretlerin düzenlenmesine ilişkin protokol imzalandı.

(*) *SSCB Dış Politikası. Belegeler Kitabı*, cilt 3 (1925-1934) Moskova 1945, sh. 408.

Mart 1931'de Ankara'da başka bir Sovyet-Türk Protokolü daha hukuki şeklini aldı. Bu protokolde, 1929 Protokolü'nün 2. maddesine «anlaşmaya taraf olanlardan her birinin kendisini Karadeniz'deki ya da bitişik denizlerdeki askeri filosunu ikmal etmek zorunda bırakacak herhangi bir deniz savaş biriminin yapımına ya da böylesi bir birimin yurt dışındaki tersanelere ısmarlanmasına ya da o tarafın adı geçen denizlerdeki askeri filosunun o andaki kadrosunu artıracak herhangi bir önleme, bu durumu karşı tarafa 6 ay önceden haber vermeksizin girişmeyeceğine» ilişkin olarak karşılıklı bir yükümlülük ekleniyordu. 1925 Antlaşması'nın yürürlük süresini uzatmaya ilişkin bu protokoller ve 1925 Antlaşması'nın kendisi yürürlük sürelerinin bittiği günden başlayarak beş yıl daha uzatıldı.

Dostluk ve güven politikası, pek çok dış politika sorunu konusunda görüş birliğiyle kullanılıyordu. Sovyet ve Türkiye diplomatları, uluslararası alanda birçok kereler birbirine uygun düşünceleri savundular. Bu görüş birliği, bir ulusal politika aracı olarak savaşta vazgeçilmesi, saldırganın tanımlanması, silahları azaltma yolları, ortak güvenliğin sağlanması ve benzeri gibi önemli sorunların tartışılması sırasında özellikle büyük önem kazandı.

Sovyetler Birliği bu sorunların uluslararası örgütlerde görüşülmesi sırasında sürekli olarak bunlara Türkiye'nin de katılmasından yana çıktı. Cenevre'de yapılacak olan Silahsızlanma Konferansı münasebetiyle toplanan hazırlık konferansında SSCB Temsilcisi M.M. Litvinov, konferansın çalışmasına Türk temsilcisinin de katılmasını istedi. Sonuçta, Mart 1928'de Türkiye Cenevre'ye çağrıldı. Bu, Türkiye'nin bağım-

sızlığını kazandıktan sonra katıldığı ilk uluslararası konferanstı.

SSCB ve Türkiye'nin pekçok uluslararası sorun konusundaki görüş noktalarının birbirine uygun düştüğüne ilişkin bir başka kanıt da Türkiye'nin Kellog-Brian Paktı'nın (*) yürürlüğe girişine ilişkin 1929 Moskova Protokolü'ne katılmasıydı. Türkiye Dışişleri Bakanı, SSCB Hükümeti'nin önerisine yanıt olarak Türk Hükümeti'nin «genel dünya barışının korunması içinde işbirliği isteğiyle dolu olarak ve çok büyük bir memnuniyetle Moskova Protokolü'ne katılacağını» açıkladı.

Barış uğrunda mücadele konularında SSCB ve Türkiye arasındaki işbirliği, daha sonraki yıllarda da başarıyla gelişti. 1932 yılı Şubat ayında, Cenevre'de Uluslararası Silâhsızlanma Konferansı yapıldı. Sovyet temsilcisi, bu konferansta tam ve genel bir silâhsızlanmadan yana çıktı. Ancak bütün ülkelerin buna henüz hazır olmaması nedeniyle uzlaştırmacı bir görüşü, silahların orantılı bir biçimde azaltılmasına ilişkin anlaşmayı imzalamayı önerdi. Bu öneriyi destekleyen tek ülke Türkiye'ydi. 1933 Temmuz'unda, Londra Ekonomi Konferansı'nın çalışma döneminde Türkiye, taslağı Sovyetler Birliği tarafından ileri sürülmüş olan saldırganın tanımlanmasına ilişkin anlaşmayı imzaladı.

İki ülkenin siyaset ve devlet adamlarının kişisel temasları, ele aldığımız dönemdeki, Sovyet-Türk iliş-

(*) Bir ulusal politika aracı olarak savaştan vazgeçmeye ilişkin Kellog-Brian Paktı, 1928 Ağustos'unda Paris'te imzalandı, ancak yılın sonuna doğru SSCB hariç, bu paktı imzalayan devletlerden biri tarafından bile henüz daha onaylanmamıştı. Şubat 1929'da SSCB, Polonya, Romanya, Estonya ve Letonya arasında Moskova Protokolü imzalandı.

kilerinde büyük önem kazanmıştı. Örneğin, Ekim 1930'da Türkiye Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Bey Moskova'yı ziyaret etti. Tefvik Rüştü Bey, SSCB Dışişleri Halk Komiseri M.M. Litvinov'la yaptığı görüşmeler sırasında Sovyet-Türk ilişkilerinin gelişimiyle ve uluslararası durumla ilgili sorunları görüştü. Sovyet-Türk dostluğuna büyük önem veren M.M. Litvinov, şunları belirtti: «Ülkelerimizin, tam bağımsız yaşamak ve barışçı kuruluş uğrundaki mücadelesi, emperyalistlerin Sovyet devrimini ve Türk ulusal devrimini yabancı askeri müdahaleyle bastırma konusunda giriştikleri yararsız denemelerin boşa çıkmasından sonra bile bitmiş değildir... Bu mücadele, yeni biçimlerde ve yeni araçlarla sürdürülmektedir... Sovyet ve Türk diplomasının barış uğrundaki savaşta işbirliği bugünkü koşullarda, son derece büyük sorumluluk isteyen tarihsel bir görevdir.»

Moskova'daki görüşmelerden birinde yaptığı konuşmada Tefvik Rüştü Bey, buna karşılık şunları söyledi: «Dünya politikasının gelişimiyle ortaya çıkan tüm güçlükler arasında gerek sizin, gerekse bizim sarsılmaz dostluğumuza bağlı kaldığımızı unutmak mümkün mü? Türkiye ve Sovyet Rusya, politikalarının temelinde barış politikasını koyarak ülkelerini ilerletmek ve geliştirmek istiyorlar. Türkiye ve Rusya arasındaki sıkı karşılıklı ilişkilerin önemi, bu ilişkilerin barış ve huzur güvencesi olmasından ileri gelmektedir.»

Ekim 1931'de M.M. Litvinov, Türkiye'yi ziyaret etti ve bu ziyaret sırasında devlet adamlarıyla görüşmeler yaptı. Bütün görüşmelerde Sovyet-Türk ilişkilerinin sağlam ve değişmez olduğu kaydedildi.

M.M. Litvinov, 27 Ekim 1931'de Türk basın temsilcilerine yaptığı açıklamada, «Sovyetler Birliği ve Türkiye arasında, iki devletin sosyo-ekonomik sistem

farkına karşın kurulan ilişkilerin devletler arasındaki karşılıklı ilişkiler için örnek olabileceğini ve olması gerektiğini» belirtti...

Başbakan İsmet Paşa ve beraberindekiler, Mayıs 1932'de, SSCB'de bulundukları sırada Sovyet yöneticileriyle birçok görüşmeler yaptılar. Bu görüşmelerde SSCB ve Türkiye'nin ekonomik ve kültürel ilişkilerinin gelişme sorunlarına ayrı bir önem verildi. Bu sırada iki ülke arasında, çağdaş uygulamada SSCB'nin kalkınmakta olan ülkelerle işbirliğinin en önemli türü olan, niteliksel içerik bakımından yeni bir ekonomik ilişkiler biçimi oluştu.

Sovyet Hükümeti, Türkiye'ye karşılığı mal olarak ödenecek olan 8 milyon dolarlık uzun süreli faizsiz kredi açtı. Sovyetler Birliği, kredi karşılığında proje-araştırma çalışmaları yapmayı, Sovyet malı en yeni donatım türlerini göndermeyi ve bunların montajını yapmayı, teknik kadroları yetiştirmeyi üzerine aldı. Koşullarının avantajlılığı, ödeme süreleri, kredi hacmi ve amaca uygunluğu açısından dünya uygulamasında bir eşi daha görülmemiş bir anlaşmaydı bu.

Ekim 1933'te K. Y. Vorosilov başkanlığındaki bir Sovyet Hükümet Heyeti Türkiye Cumhuriyeti'nin Onuncu Yıldönümü törenleri münasebetiyle Ankara'ya geldi.

• SSCB ve Türkiye arasındaki ticari ilişkilere gelince; dünya ekonomik krizi yıllarında uluslararası ticaretin genel olarak azalma eğilimi göstermesine karşın Sovyet-Türk mal sürümü birkaç kat arttı. Sovyet-Türk yıllık ortalama mal sürümü kriz öncesi yıllarda 11,6 milyon lirayken 1929-1933 yıllarında 14,6 milyon liraya ulaştı. Türkiye'nin mal sürümünde Sovyetler Birliği'nin payı hemen hemen iki kat arttı. Türk ithalâ-

tında Sovyetler Birliği'nin payı % 5 - 7, ihracatında ise % 3,5 - 5,3'tü.

Sovyet-Türk ticaretinde ihracat ve ithalatın yapısı büyük ölçüde değişti. SSCB'den yapılan mal teslimlerinde tekstil ve makinelerin payı hızla yükseldi. Sovyet şekerinin, petrol ürünlerinin ve taş kömürün payı azaldı. SSCB'nin Türkiye'den yaptığı ithalatla, meyve, tohum, tütün ve pamuk ithalinin azalmasına karşılık yün (1933'te Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den yaptığı ithalatla yünün payı % 54'e ulaştı) ve canlı hayvan önemli bir yer kazandı. Sovyet-Türk ticaret yöntemleri ve örgütleme biçimleri de değişti.

Türkiye'nin yaptığı ithalât kontenjanlarının Kasım 1913'den itibaren yürürlüğe girmesi nedeniyle SSCB ve Türkiye arasındaki ticaret rejimi yeniden incelendi ve ek geçici anlaşmalar imzalandı. 1932 yılı Nisan ayından itibaren bu anlaşmalar uyarınca kontenjanlar Sovyetler Birliği'nden ithal edilen bazı malları da kapsamına aldı.

Bu dönemde Türkiye en büyük emperyalist devletlerden Lozan Barış Antlaşması'nın ilkelerinin ve özünün gerçekleştirilmesini isteyerek esas itibariyle antiemperyalist bir politika izledi. Türkiye bu antiemperyalist politikanın yürütölmesinde Sovyetler Birliği'nin yardımına dayanmak zorundaydı.

KENT VE KÖY EMEKÇİLERİNİN DURUMU VE MÜCADELESİ

Türkiye'nin politik bağımsızlığını kazanması ve yabancı sermayeye, ülke içindeki gericilerin ekonomik mevzilerine yapılan saldırı, ulusal-kurtuluş devriminin başarıya ulaşması açısından geniş olanaklar açtı.

Antiemperyalist ve antifeodal önlemler, hükümetin vaadlerle dolu deklarasyonları ve 1931'de kabul edilmiş olan CHP Programı, ülkenin sosyal ve ekonomik yaşamında büyük değişiklikler olacağı umudunu yarattı.

Cumhuriyet Türkiye'si'nin emperyalistlerin yıllarca sürmüş olan yönetiminin ağır kalıtından sadece on yılda kurtulamayacağı son derece açıktı. Ancak, bunun yanı sıra feodal artıkların varlığını koruduğu koşullarda yüzyıllık geri kalmışlığın ortadan kaldırılmasına ilişkin burjuva yöntemlerinin çok az etkili olduğunu da unutmamak gerekir.

Türk Hükümeti'nin yabancılardan demiryollarını satın almasına ve yenilerini yapmasına, bazı sanayi işletmeleri (şeker fabrikaları, incir, üzüm işleme fabrikaları) açmasına ve bir dizi tarım kooperatifleri kurmasına rağmen dünya ekonomik krizi dönemi, Türkiye açısından, ekonomisinin en önemli dallarında üretim hacminin düşüşüyle ve halk yığınlarının yoksullaşmasıyla karakterize ediliyordu.

Sosyal-ekonomik değişiklikler alanındaki ilk adımlar sınıf çelişkilerinin artmasına ve servet eşitsizliğinin keskinleşmesine neden oldu. Özellikle hükümetin ekonomik ve politik önlemleri, devletçilik politikasının yürütülmesini sağlayan başlıca araçların geniş köylü yığınlarının üzerinde yatan vergi yükünden sağlanması nedeniyle köylüleri çok acı bir biçimde etkiledi.

Ayrıca, kriz sırasında fiatların düşmesi, köylünün ürününü çoğunlukla maliyetinden düşük fiyata satmasına ya da hiç piyasaya sürememesine neden oldu. Köylünün ağır durumu, tarım malları fiyatlarının sanayi mallarına oranla daha hızlı düşmesi

nedeniyle daha da kötüleşti. Örneğin, İstanbul piyasasında en önemli 52 mal türünün ortalama toptan fiyat indeksi kriz yıllarında % 33 oranında düşmüş, tarımsal mallar (yiyecek, tahıl, meyve, tekstil hammaddesi vb.) ise hemen hemen % 50 oranında azalmıştı.

Böylesi bir fiyat oranı doğal olarak emekçi köylünün yıkımına ve köy ekonomisinin piyasa için mal çıkarma gücünün zayıflamasına neden oldu. Dünya ekonomik krizi yıllarında köylü yığınlarının büyük bölümünün iç pazarla olan organik bağının hissedilir şekilde zayıfladığını belirtmek gerekir. Çoğu köylüler, yiyecek maddesi fazlalığına sahip değillerdi ve bu nedenle de sürüm pazarına hiçbir şey götüremiyorlardı. Parasal birikimlerinin bulunmayışı onları tüketim pazarından yoksun bırakıyordu. Giderek yoksullaşan köylülerin teklif edebileceği tek şey kalıyordu —o da niteliksiz iş gücüydü. Ancak, işsizlik nedeniyle, buna hemen hemen hiç gereksinme duyulmuyordu.

Bu dönemde ülkede tefecilerin rolü arttı. Bu yıllarda tefecilerin aldıkları faizler bazan yüzde 200'ü bile aşıyordu.

• Kriz yıllarında Türk köyünde genel olarak iki süreç gözlemlendi: 1) Köylü kitlelerinin katmanlara ayrılması sonucu zengin köylü işletmelerinin ve kapitalist ilişkilerin gelişmesi; 2) iç pazarın daralmasına bağlı olarak doğal üretim tarzının güçlenmesi (özellikle uzak bölgelerde). Bu dönemde Türk Hükümeti tarafından uygulanan tarımsal önlemlerin hepsi de köyde servetin katmanlara ayrılışı ve sınıf farkının artmasına yardımcı oldu.

Dünya ekonomi krizi yıllarında Türkiye işçi sınıfı da ağır bir durumdaydı. Pazar fiyatlarının, özellikle de yiyecek malları fiyatlarının düşüşü işçi sınıfının satın

alma gücünü artırabilecek gibi görünüyordu. Gerçekte ise, bir iş yasasının bulunmayışı nedeniyle işverenlerin iş gününü uzatabilmeleri, ceza sistemini yaygınlaştırmaları, erkek işçilere oranla bir kaç kat daha az para alan kadın ve çocukların emeğini sınırsız şekilde sömürmeleri yüzünden Türk işçilerinin gerçek iş ücreti azaldı. Üstelik kriz yıllarında vergi yükü büyük ölçüde artmıştı. 1930 yılında yeni vergilerin, kriz ve bütçe denge vergilerinin konulması nedeniyle özellikle dolaysız vergiler arttı. Sonuç olarak, ayda 37 lira kazanan yetişkin bir işçinin ücretinin hemen hemen altı kirası çeşitli vergilerin ödenmesine gidiyordu.

İşsizlik Türk emekçileri için bir felaketti. Kentlerde hemen hemen 100 bin işsiz bulunuyordu.

İşsizliğin ve vergilerin artması, ücretlerin ve satın alma gücünün düşmesi, hoşnutsuzluğun ve sosyal bilincin artması, grevlerin ve kalabalık emekçi gösterilerinin büyümesine yol açtı.

1929'da İstanbul'da tramvay işçilerinin ve şoförlerin, Ankara'da matbaa işçilerinin ve Zonguldak maden işçilerinin yaptıkları grevler ülkede geniş yankılar uyandırdı. Grevcilerin ekonomik istekleri giderek açık politik bir nitelik kazandı. Emekçilerin politik bilinçleri arttı. İşçi hareketinin yükselişi, Türkiye Komünist Partisi'nin etkisinin artışı ve nihayet 1930'daki Kürt isyanı yönetici çevrelerde endişe uyandırdı. Demokratik hareketi bastırmak ve burjuvazinin çıkarlarını korumak isteyen Hükümet bu dönemde baskı önlemlerine girişti grev ve gösterileri yönetenleri tutuklattı, birçok sendikaları kapattı. Buna rağmen ülkedeki grev hareketi durmadı. 1931 yılı Aralık ayında Defterdar'daki tekstil fabrikası işçileri grev yaptılar. İşçiler, iş ücretlerinin artırılmasını istiyorlar-

dı. Yöneticiler, işçilerin yasal isteklerini yerine getirmeyi reddettiler ve grevi düzenleyenleri işten attılar. Mart 1932'de İzmir tütün depolarında, Nisan'da da «Seyri Sefain» denizcilik şirketi işletmelerinde grev patlak verdi. Bu ikinci grev, daha ziyade iş ücreti ödemelerinin geciktirilmesi yüzünden ortaya çıktı. Grev, iş ücretlerini ertesi gün alan işçilerin zaferiyle sonuçlandı. 1932 yılının ilk altı ayında yalnızca İstanbul'da 18 grev yapıldı.

1932 yılı Haziran-Ağustos döneminde Ortaköy, Üsküdar ve Galata'daki (İstanbul) tütün işçileri grev yaptılar. İşçilerin iş ücretlerinin arttırılmasına ilişkin haklı isteklerine işverenler lokavtlarla karşılık verdiler.

İşçilerin toplu halde işten çıkarılması, Türk proletaryasında hoşnutsuzluk yarattı. İşçiler, sosyo-ekonomik hakları için daha kesin eylemlere giriştiler, iş yasasının hemen yürürlüğe girmesini istediler. Basın, iş yasasında yeni değişikliklerin hazırlandığından söz etmeye başladı. Ancak, kısa süre sonra basının bu son derece renkli tahminlerinin gerçek bir temele sahip olmadığı anlaşıldı. CHP yönetimi, yasanın hazırlanma süresi konusundaki yükümlülükleri gerçekte inkâr eden bir açıklama yapmakta acele etti. Ekim 1931'de İstanbul işçi ve zanaatçıları toplantısında bir konuşma yapan CHP Genel Sekreter Yardımcısı Recep Bey (Peker) şunları açıkladı: «Biz programımızda, emekle sermaye arasındaki uyuşmayı sağlayacağımıza, örneğin iş yasasını çıkartacağımıza söz veriyoruz. Ancak... iş yasası çok fazla zaman gerektiren ve büyük güçlüklerle dolu büyük bir iştir.»

İş yasası taslağı ancak bir yıl sonra Meclise

sunuldu. Bu taslağa göre çalışma koşullarının düzenlenmesi işlemi, tarım dalı ve ev işlerinde çalışan kişiler dışında tüm üretim dalları için geçerli olacaktı. Ama sosyal sigorta hakkı sadece sanayi işletmelerinde çalışanlara veriliyordu.

Taslak, iş haftasını 48 saat olarak saptıyor, iş ücretlerinin düzenlenmesine ve iş sözleşmelerinin imzalanmasına yönelik bir dizi maddeyi de kapsamına alıyordu. Yurttaşlara iş sağlanması görevi devlet organlarına ait olacaktı (özel işçi bulma kurumları kurulacaktı vb.).

1932 tarihli taslağın, grev yapma ve sendika kurma özgürlüğünü öngörmesi ilginçtir. İş anlaşmazlıklarında hakem kurumu gönüllülük esasına göre gerçekleştirilecekti. İş yasasının uygulanması konusunda gözetim görevi, özel bir denetim-teftiş sistemine veriliyordu. Ancak, Türk sosyoloğu C. Talas'ın ifadesiyle bu yasa taslağı da «ölü doğmuştu.» Bu taslağın Meclis komisyonlarında uğradığı başarısızlık, Türkiye'de burjuva-toprak ağalığının egemenliğinden ileri gelen objektif unsurlarla daha önceden belli olmuştu.

Birincisi, yasa taslağı, önceki önerilerin hepsinden çok daha demokratik özellikler içeriyordu. Yasa taslağının metninde demokratikleşme yönünde bir ilerleme elde edilmiş olsa bile, egemen sınıfın yani burjuvazinin ve toprak ağalarının sadık uşakları ve savunucuları olan ilgili kişilerin tutumları konusunda bundan hiçbir şekilde söz edilemezdi. Bu düşüncüyü tekrarlayan C. Talas, «1924 yılından sonra Büyük Millet Meclisi'nin bu konuda daha liberal bir eğilim göstermeye başladığını söylemenin olanaksız olduğunu» içtenlikle belirtmiştir.

İkincisi, ulusal burjuvazinin devletçilikte sanayi

kuruluş programının hazırlığında ve gerçekleştirilmesinde ifadesini bulan yeni bir aşamaya geçişi ve buna bağlı olarak devlet işletmelerindeki işçi sayısının artışı, hükümetin sosyo-ekonomik sorunlar konusundaki tutumunu kökünden değiştirdi. Yönetici çevreler, devlet işletmelerinde çalışan işçilere, Türk burjuva sosyolojisinin de itiraf ettiği gibi «bir sınıf savaşı aracı»ndan başka bir şey olmayan grev yapma ve sendika kurma haklarının verilmesi düşüncesinden kesinlikle vazgeçtiler.

Türk yönetici çevreleri, sadece ülke kamuoyu önünde değil, aynı zamanda Milletler Cemiyeti nezdindeki Çalışma Bürosu gibi geniş temsil gücüne sahip uluslararası örgütlerde de iş yasasını «yakın bir gelecekte» çıkartma konusunda bol bol savurdıkları vaadlerin nasıl bir şey olduğunu bir kez daha göstermiş oldular.

Bununla birlikte, yönetici çevrelerin politikası, proletaryanın büyük bölümünün Türkiye burjuvazisinin gerçek amaçları konusunda gözünü açmasına yardımcı oldu.

Çok sayıdaki tutuklamalara karşılık Türkiye Komünist Partisi, bilinçli işçi ve köylülerin desteğine dayanarak halkın mücadelesini gizli koşullarda da yönetmeye devam etti. TKP, dünya ekonomik krizi yıllarında üyelerinin % 90'ı işçilerden oluşan gerçek bir proletarya partisi halini aldı.

Türkiye Komünist Partisi, proletaryanın açık istekleri ve politik hakları için geniş bir savaşım programı ortaya koydu, ulusal burjuvazinin yarımymalak tutumunun, emperyalistlerle uzlaşma ve onlara teslim olma eğiliminin içyüzünü ortaya döktü. Emperyalistlerle anlaşma yapma politikasına karşı Türk

halkının Sovyetler Birliği emekçileriyle sarsılmaz birliği, sınıf sendikalarının ve köylü komitelerinin serbestliği, söz, basın, grev ve toplantı özgürlüğü, örgüt kurma özgürlüğü uğrındaki mücadele ve işçilerin, köylülerin mücadeleleri, sekiz saatlik iş gününün kabulü, iş ücretlerinin yükseltilmesi, işsizlere yardım parası verilmesi, etkili bir iş yasasının işçi sınıfının denetimi altında yürürlüğe sokulması TKP'nin eylem programında yer alan başlıca parolalar oldu.

TKP Programı, Türkiye proletaryası arasında çok canlı yankılar yaptı, işçi sınıfının hayati çıkarları ve hakları uğrunda savaşıması için ilham kaynağı oldu. TKP, yeraltı faaliyetinin son derece ağır koşullarına rağmen 1 Ağustos 1932'de uluslararası savaş aleyhtarlığı günü münasebetiyle bir gösteri düzenlemeyi başardı.

Türkiye'de işçi sorunu, dünya ekonomik krizinden sonra, önceden olduğu gibi, ulusal burjuvazi ve toprak ağalarının artık görmemezlikten gelemeyecekleri en önemli iç politika sorunlarından biri olarak kalmaya devam etti.

IV.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE İÇ VE DIŞ POLİTİKA (1933-1939)

EKONOMİK DURUM VE YÖNETİCİ ÇEVRELERİN İÇ POLİTİKA DOĞRULTUSU

Cumhuriyet Türkiye'sinin yeni sosyo-ekonomik gelişme aşaması, dünya ekonomik krizinden sonra başlayan ve İkinci Dünya Savaşı ile sona eren tarihsel bakımdan önemli bir dönemi kapsar.

İç politik koşullar ve uluslararası durum, iktidar çevrelerini ısrarla ulusal ekonominin yenilenmesi ve yönetimi konusunda ivedi önlemler almaya zorluyordu.

Mustafa Kemal'in «sanayisiz bağımsızlık olamaz» şeklindeki sözleri savaş öncesi yıllarda iktidar çevrelerinin **ekonomi** politikasının parolası haline geldi.

Ocak 1934'te hükümetin kabul ettiği Türkiye'nin ekonomik kalkınma programı (Birinci Beş Yıllık Plan) öncelikle devlet sektörüne ait sanayi tesislerinin, tekstil fabrikalarının, metalurji kombinasyonunun, şeker, kâ-

ğıt, cam, kimya fabrikalarının ve öteki işletmelerin kurulmasını öngörüyordu.

Bu programın gerçekleştirilmesi için 45 milyon lira ayrıldı. Bu paranın % 50'si tekstil sanayiine, % 23'ü metalurjiye, % 11'i selüloz-kâğıt, % 8'i kimya, % 5'i cam-porselen sanayiine, geri kalanı ise personelin eğitimine vb. harcanacaktı.

Yerli ve yabancı basın temsilcileri için yapılan açıklamada, Ekonomi Bakanı Celâl Bayar, hükümeti Birinci Beş yıllık Planı gerçekleştirmeye başlamak zorunda bırakan iki temel düşünceden birinin ülkenin savunmasını güçlendirmek, diğerinin ise yerli hammadde kaynakları için sürekli bir pazar kurmak olduğunu belirtti.

Sanayi işletmelerinin yapımını doğrudan doğruya yönetme ve daha sonra bunları işletme görevi Sümerbank'a verildi. Ziraat Bankası ve İş Bankası da Beş Yıllık Plan'ın gerçekleştirilmesine katkıda bulundular. Hükümet, maden endüstrisinin geliştirilmesi ve elektrik santralı yapımı için 1935 yılında da Etibank'ı kurdu.

Ülkenin ekonomik kalkınma programının gerçekleştirilmesi sırasında, özellikle tekstil işletmelerinin yapımı alanında bazı ilerlemeler elde edildi.

1935-1938 yıllarında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye verdiği avantajlı kredilerle ve Sovyet uzmanlarının katılmasıyla Kayseri ve Nazilli'de iki büyük tekstil kombinası kuruldu. Bundan başka Ereğli ve Malatya'da tekstil fabrikaları yapıldı. Bakırköy'deki fabrika modernleştirildi, birkaç özel işletme hizmete sokuldu. Bütün bunlar, ülkenin pamuklu dokuma gereksiniminin (120 milyon metre) % 80'ini karşılanması olanağını verdi.

Gıda sanayii, Türkiye'nin ekonomisinde önemli bir yer tutuyordu. Şeker üretimi hissedilir ölçüde yükseldi: Alpulu, Uşak, Eskişehir ve Turhal'daki fabrikalar, 1934 yılında yaklaşık olarak 59 bin ton, 1936 yılında ise 66 bin ton şeker ürettiler.

Şeker üretiminin artması, içki ve ispirto sanayii'nin gelişmesini etkiledi. Bu yıllarda un, konserve ve nebati yağ gibi diğer gıda sanayii dalları da gelişti.

1936 yılı ortalarında, İzmit'te yılda 24 bin ton kâğıt üretebilecek güce sahip kâğıt fabrikaları hizmete sokuldu. Bu fabrikalar ülkenin iç gereksinimlerini büyük ölçüde karşıladı. 1937'de Gemlik'te, ülkenin iç gereksinimini tamamiyle karşılayabilen yapay ipek fabrikası üretime geçti.

Cam, seramik, kimya ve çimento sanayileri de bir ölçüde gelişti.

Devletçilik politikasının uygulandığı yıllarda Türkiye taşkömürü çıkarımını artırdı. 1930 yılında Zonguldak kömür havzasında yaklaşık 1,5 milyon ton kömür çıkarılırken 1936'da hemen hemen 3 milyon ton kömür çıkarılıyordu. Ülke sadece yerli kömür tüketiyordu. Aynı dönemde devlet, yabancıların elinde bulunan maden ocaklarını satın almaya da devam etti.

1936 yılı sonunda hükümet, İngiliz firması «Brassert»le Karabük'te bir metalurji kombinasyonunun kurulması konusunda sözleşme imzaladı. Bu kombinasyonun birinci kısmı, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından az önce hizmete girdi. Aynı dönemde eski askeri işletmeler modernleştirildi, birkaç yeni askeri işletme - gaz maskesi fabrikası, sülfirik asit fabrikası, nitrogliserin fabrikası, barut fabrikası vb. kuruldu. Ateşli silahlar (tüfek, makineli tüfek, tabanca), orta çaplı top, cephane ve benzerleri de Türkiye'de üretiliyordu.

Sivas'taki lokomotif ve vagon onarım fabrikalarıyla İstanbul ve İzmir'deki gemi onarım tersane ve dokları bu dönemin büyük işletmeleri idi.

Önceden olduğu gibi, demiryolu yapımına önem verildi. 1924 yılında devletin elinde 1734 km., yabancıların elinde ise 2352 km. demiryolu bulunurken, 1933-1934 döneminde, demiryollarının yabancı sermayeden satın alınması ve yeni demiryollarının yapımı sonucunda, devlet yaklaşık olarak 4 bin km.lik, 1936-1937 döneminde ise 6340 km.lik demiryolu işletiyordu; bu sırada yabancı şirketlerin elinde topu topu 509 km. demiryolu kalmıştı.

Ulusal deniz ticaret filosunun geliştirilmesi konusunda hükümetçe alınan önlemler (yurt dışından alınan ve ulusal bayrak altında tescil edilen gemilerden gümrük vergisi alınmaması, Kabotaj Hakkı Yasası, Türk liman derneklerinin kurulması, liman servislerinin yabancılardan alınması vb.), devlet ve özel deniz ticaret filosunun büyümesine yardım etti. Bu arada devlete ait olan denizcilik şirketleriyle özel şirketler arasındaki ilişkiler gerginleşti. Hükümet devlet filosunun rolünü artırmak amacıyla 1934 yılında özel bir yerli şirket olan «Türkiye Anonim Şirketi»nin gemilerini satın aldı. Ayrıca, Almanya'dan da birkaç yeni gemi aldı. Böylece, devlet deniz taşımacılığının kapasitesi büyük ölçüde artırılmış oldu. 1939 yılında ticaret filosunun toplam tonajının —brüt 200 bin ton— üçte ikisi devlete ait duruma geldi.

1936 yılında hükümet Denizcilik ve Doklar İdaresi'ni, 1937 yılı sonunda ise Denizcilik Bankası'nı (sermayesi 50 milyon lira) kurdu. Bu kuruluşlar, gemi onarım ve gemi yapım fabrikalarının kurulmasını organize edecekler, özel ve devlete ait denizcilik işletmelerini yöneteceklerdi.

1938 yılında iktidar, yabancı deniz taşımacılığı ve seyrüsefer üzerinde denetime ilişkin önlemler aldılar. Denizcilik Bankası, Etibank ve İş Bankası'nın eşit ölçüde katıldıkları karma bir şirket olan Şilepçilik A.Ş. kuruldu. Bu, büyük armatörlerin devlet kanallarını kullanarak, İş Bankası vasıtasıyla, denizyoluyla yük taşımacılığından elde edilen kârlara katılma olanağı kazanmaları demekti.

Hükümet, devlet hava ulaşımının kurulmasına özellikle önem verdi. 1933 yılında Türk Havayolları Genel Müdürlüğü kuruldu. Bu müdürlük birkaç yolcu uçağı satın aldı ve aynı yıl ilk hava hattı olan Ankara-Eskişehir-İstanbul hattı, 1934'te ise Ankara-Kayseri-Diyarbakır hattı açıldı.

Türk Havayolları Genel Müdürlüğü 1936 yılında yeni bir parti uçak daha aldı, Adana ve İzmir'de havaalanları yaptı ve ilk uluslararası hattı açtı.

1939 yılında Türkiye'de 12 havaalanı ve devlete ait 52 sivil uçak bulunuyordu.

Türkiye'nin ekonomik kalkınma programının gerçekleştirilmesi, çok fazla çaba gerektiriyordu ve bu yeni ulusal sanayi dallarının kurulmasını ve eskilerin genişletilmesini sağladı. Böylece ülkenin dış pazarlara olan bağımlılığı önemli ölçüde azaldı.

Sanayi ve ulaştırma gelişme tempolarının tarımsal gelişme temposunu farkedilir şekilde aşması kayda değer bir husustu; bu durum ekonomik yapının değişmesine, yani ulusal gelirden sanayinin payının artmasına ve sonuç olarak giderek Türkiye'nin geri kalmış bir tarım ülkesi durumundan tarım endüstri ülkesi haline dönüşmesine yardımcı oldu.

Devletçilik politikası, işçi sayısının artmasına yol açtı. Örneğin, 1935 sayım sonuçlarına göre sanayide ve yarı zanaatçı tipindeki işletmelerde 656 binden fazla

insan, yani 1927 yılındakinden iki buçuk kat fazla insan çalışıyordu. Sanayi proletaryasının sayısı büyük ölçüde arttı: 10 ve daha fazla işçi çalıştıran işletmelerde 1937'de 180 bini aşkın kişi çalışıyordu. Bazı hesaplara göre, 1939 yılına doğru, Türkiye proletaryasının toplam sayısı 800 bin kişiyi aşıyordu. İncelenen dönemde Türkiye'de büyük işçi toplamlarını bir araya getiren işletmeler kuruldu. Örneğin, Kayseri'deki tekstil kombinasında 5,5 bin işçi, Nazilli'de 2,5 bin, Ereğli'de 2,2 bin, Bakırköy'de ise 1,3 bin işçi çalışıyordu.

Devlet çiftliklerinin kurulması ve toprağın, büyük toprak ağalarının yurtluklarında ve zengin köylü işletmelerinde toplanması tarım proletaryasının büyümesine yardım etti.

Türkiye ekonomisinde tarım işçilerinin en yoğun olduğu yöre, pamuk gibi önemli bir ürünün yetiştiği Adana - Mersin ovasıydı.

Devlete ve toprak ağalarına ait büyük yurtluklarda teknik araçların kullanılması, tarım proletaryasının bileşiminde belirli bir değişimi de beraberinde getirdi: Sayıları 10 bine ulaşan makineli tarım uzmanı kadroları ortaya çıktı.

Resmi istatistikler, sırf emeğini satarak geçinen tarım işçilerinin sayısına ilişkin bilgi vermiyor. Ancak yazar Hikmet Kıvılcımlı'nın hesabına göre, 1930'ların başında Türkiye'de yaklaşık 250 bin tarım işçisi bulunuyordu.

İktidar çevrelerinin tarım politikası, tarımın kapitalist yolda gelişiminin desteklenmesine ve teşvikine yönelikti. Ancak bu politika köylüleri kölelikten kurtarabilecek köktenci bir tarım reformu getirmiyordu. Ülkede tarımın gelişimini frenleyen yarıfeodal sömürü yöntemleri varlıklarını sürdürüyordu. Aslında

hükümetin tarım politikası yarım yamalak önlemlerden oluşuyordu.

Aralık 1934'te meclis, aynı yılın 30 Mayıs'ında çıkarılan buğday koruma yasasında bazı düzeltmeler yaptı. Bu düzeltmeler sadece yasanın uygulanması açısından daha sert kurallar öngörüyordu. Buğdayı yok pahasına alan ve aynı buğdayı hükümet kurumlarına daha yüksek bir fiatla satan varlıklı kişiler bu yasa-dan yarar sağlamaya devam ettiler.

Yönetici çevreler tarım politikasının gerçekleştirilmesinde çeşitli kişilerin, işletme ve şirketlerin taşınır ve taşınmaz malları için kredi faaliyetini genişleten Ziraat Bankası'na büyük önem verdiler. 1935 yılı Ekim ayında yürürlüğe girmiş olan Tarım Kooperatifleri Yasasını da Ziraat Bankası'nın faaliyetiyle sıkı ilişki içinde ele almak gerekir. Kooperatiflerin beş yıllık faaliyet uygulaması, bir dizi tüzük maddelerinin yeniden incelenmesi gereğini doğurdu.

Yeni yasaya göre, tarım kredi kooperatiflerinin üye sayıları sınırlandırılmaksızın kurulması karara bağlanıyordu. Bütün üyelere sorumluluk yükleniyordu. Kooperatiflerin yönetimi, Ziraat Bankası'yla birlikte kredilerin ve kredilerden alınacak faizlerin miktarını belirlemiş olan Ekonomi Bakanlığı'na verilmişti.

Bu yasanın ayrıntılı biçimde incelenmesi halinde yeni kooperatiflerin kuruluşunun, zayıf ortak durumundaki köylünün ancak küçük bir kredi alabilmesi nedeniyle sonuçta zengin köylüleri destekleme amacını taşıdığı ortaya çıkmaktadır.

Üstelik borcunu zamanında ödeyemeyen köylü kooperatife köle gibi bağımlı duruma düşüyordu; çün-

kü köylünün taşınır ve taşınmaz malları haczediliyor, bu mallar borcun kapatılması için yeterli değilse bu kez de kefilin malları işleme sokuluyordu.

Tarımsal üretim (üretici) kooperatifleri ile ilgili yasa aslında kredi kooperatifleri yasasını tamamlıyordu. Üretici kooperatiflerinin kurulması için on kişi yeterliydi. Şu ya da bu ürünün sürümü için bir yerde sadece bir tek kooperatif kurulabiliyordu.

Tarımsal üretici kooperatifleri, ortakların (bazı hallerde ortak olmayanlar kapsanarak ürünlerinin gerek iç ve gerekse uluslararası pazara en yüksek fiyatlarla istikrarlı sürümü için olanaklar aramak; gerektiğinde ortaklarının ürününü sürüm için elverişli hale getirmek amacıyla işlemek; ortakların ürününün ulusal standartlara uygun olup olmadığını izlemek; düşük fiyatla iş araçları, aletler satın alıp bunları ortaklar arasında dağıtmak vb. zorundaydı.

Üretici kooperatifinin ana sermayesini ortakların ödentileri oluşturunuyordu. Bir ortak, sürüm için ne kadar fazla ürün verirse, maksimum miktarı 500 lira olarak saptanmış olan payı da o kadar artıyordu. Kooperatif üyeleri, yasayla öngörülen bazı haller dışında on yıl boyunca kooperatifte kalmak zorundaydılar.

Ortaklar realizasyon için öngörülen tüm ürünlerini sürüm için kooperatife vermek ve bu ürünün cinsini ve miktarını önceden kooperatife bildirmek zorundaydılar. Bu kuralı çiğneyenler, gerek üretici, gerekse kredi kooperatiflerinden çıkarılırdı.

Savaş öncesi yıllarda Türkiye'de kooperatifçilik hareketi gerektiği şekilde gelişemedi: 1939 yılındaki bazı hesaplara göre, tüm köylü işletmelerinin ancak % 5,7'si tarım kredi kooperatifi kapsamı içindeydi. 1939 sonunda tarımsal üretici kooperatiflerinin topu

topu 41,5 bin üyesi vardı ve bu kooperatiflerin alış ve-rişi ise ancak 5.376.000 lirayı buluyordu.

Köylerdeki kredi kooperatifleri, tefeciliği ortadan kaldıramadı. Hattâ üretici kooperatiflerinin Türk tarım ürünlerine istikrarlı bir sürüm sağlayacağına ve ülkenin dışa bağımlılıktan kurtarılmasına yardım edeceğine ilişkin umutlar da hayal olarak kaldı. Bununla birlikte kooperatifler tarımda burjuva ilişkilerinin artmasına yardım etti. Kooperatifler yönetici çevrelerin izlediği politikanın köydeki propagandacıları arasında yer aldı.

Öte yandan, ülkenin en verimli bölgelerinde, özellikle Susurluk, Gedizçay, Büyük ve Küçük Menderes, Sakarya, Yeşilirmak, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin vadilerinde toprak ıslah ve sulama tesislerinin yapımı alanında bazı başarılar kazanıldı.

Sonuçta, 1939 yılında 400 bin hektardan fazla toprak şu ya da bu derecede sulama ve toprak ıslah tesisi ile ilişkili hale geldi. Sulanan bölgelerden ek vergi alınmasına ilişkin yasadan yararlanan köy burjuvazisi küçük ve orta büyüklükteki toprak sahiplerinden bir kısmının elindeki toprağı aldı ve ücretli iş gücünün kullanıldığı, özellikle sanayi bitkilerinin yetiştirildiği büyük çiftlikler kurdu.

Hükümet, büyük ölçüdeki sürülmüş toprak, bahçe, koruluk ve bağ fonlarıyla, gelir getirebilecek çeşitli mallara sahip olan din adamlarının faaliyetini sınırlandırmaya devam etti. 1930'ların ortalarında vakıfların devletle ve kiracılarla karşılıklı ilişkilerini düzenleyen ve din adamları için malların kullanımıyla ilgili yeni kurallar koyan yasa ve kararnameler çıkarıldı.

Hükümetin aldığı önlemler, özellikle boş duran ve az işlenen vakıf topraklarının kamulaştırılmasına,

nöbetleşe ürün ekilir hale getirilmesine ve bunların özel mülkiyete verilmesine yönelikti. Yasalar, vakıfların ekonomik faaliyetini engellemiyordu. Üstelik vakıf topraklarında yalnızca yarıfeodal bir ekonomi sistemi değil, ayrıca teknik araçların ve ücretli emeğin kullanıldığı kapitalist biçime özgü bir sistem uygulanıyordu.

Şu verilere bakarak vakıfların faaliyeti konusunda bir yargıya varmak mümkündür: Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün geliri, 1929 yılında 3.847.000 lira, 1938'de ise 2.915.600 liraydı. 1929'da vakıflar 15 bin birimlik taşınmaz mala, 1938'de ise 20 bin birimden fazla taşınmaz mala sahiptiler. Taşınmaz mallar arasında fabrikalar, atölyeler, oteller vb. bulunuyordu. 1938 yılında vakıflara ait 550 bin zeytin ağacı vardı.

Hükümetin tarım politikası, köyde üretim güçlerinin gelişimini etkiledi: İkinci Dünya Savaşı başlamadan önce, gerek işlenen alanların miktarında, gerekse ekilen bitkilerin yapısında önemli değişiklikler olmuştu. Ülkenin nüfusu altı yılda (1934-1939) % 13 oranında artarken tahıl, teknik bitkiler ve sebze ekili alanlar, önceki beş yıla oranla % 33,8 oranında artmıştı. Yıllık ortalama tahıl rekoltesi, % 47 oranında, kişi başına düşen tahıl rekoltesi ise 320 kg. dan 387 kg. yükselmişti.

1939'a doğru Türkiye'de tarım hammaddesi işleyen sanayi işletmeleri, örneğin un değirmenleri, yağ, bira, çırçır, tütün fabrikaları, afyon üretim fabrikaları ve diğer işletmeler faaliyette bulunuyordu.

Hayvancılıkta da önemli değişiklikler oldu. Bu değişiklik öncelikle 1939'da. 54,6 milyona ulaşan, yani 1933 yılına oranla % 80 artan hayvan sayısındaki hızlı yükselme ile kendisini gösterdi (bu arada küçük bas hayvan sayısı 41,7 milyon oldu). Hayvan sayısının art-

ması, iç pazarın ve mal-para ilişkilerinin genişlemesini de beraberinde getirdi.

Hayvansal hammadde işleyen sanayi dallarının kurulması, Türkiye'nin tarım bölgelerinde kapitalizmin gelişiminde son derece karakteristik bir unsurdur. Örneğin, Kars'ta, Erzurum'da, Erzincan'da ve Trabzon'da yağ ve peynir üreten fabrikalar, Bursa, Ankara ve İzmir'de yünlü dokuma fabrikaları, İstanbul ve Kars'ta deri fabrikaları vb. kuruldu.

Hükümet, bu sanayi dallarının geliştirilmesi için bir dizi korumacı önlemler aldı. Örneğin, 1937 Temmuz ayında yünlü ve deri malların ithal vergilerini yükseltti, böylece yerli üretim mallarının iç pazarda rekabet gücünü artırmış oldu. Aynı zamanda 1933-1939 yıllarında hayvansal hammadde (deri, yün) ihracında hızlı bir artış, canlı hayvan ihracında ise azalma oldu. 1933 yılında yaklaşık olarak 900 bin baş canlı hayvan ihraç edilmişken 1939'da topu topu 323,5 bin baş hayvan ihraç edilmişti.

Demek ki, İkinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye'de hayvancılık büyük ölçüde ticari bir nitelik taşıyordu.

Hayvancılıkta köylülerin iflas etmesi sürecinin çiftçiliktekine oranla daha hızlı olduğunu belirtmek gerekir. Bu durum, özellikle büyük hayvan sahiplerinin vergiye tabi hayvan sayısını düşük gösterme olanağına sahip olmalarına ve hükümetin sağladığı avantajlardan geniş şekilde yararlanmalarına karşılık yoksulların ve orta hallilerin hayvanlarının sıkı bir sayıma bağlı tutulmasıyla açıklanıyordu. Ayrıca az hayvana sahip olanların hayvanları, büyük hayvancıların hayvanlarının nitelik olarak çok çok gerisinde kalıyordu. Bütün bunlar, İkinci Dünya Savaşı öncesinde

Türkiye’de çiftçilikte ve hayvancılıkta hızlı bir kapitalist yoğunlaşma sürecinin devam ettiğini, tarımsal üretimin arttığını ve tarımsal hammadde işleyen sanayi dallarının geliştiğini gösteriyordu. Bu süreç, kapitalist çelişkilerin keskinleşmesiyle, köy emekçilerinin iflasıyla ve proleterleşmesiyle birlikte yürüdü.

Devletin, tarıma nisbeten etkin müdahalesine ve tarımın gelişmesindeki bazı ilerlemelere karşın, artış tempoları bakımından, sanayi ve ulaştırma tarıma oranla daha büyük başarılar kazandı.

Birinci Beş Yıllık Planın bilinen başarıları, devlet sektörünün geliştirilmesinden yana olanları coşturdu. 1936 yılında Ekonomi Bakanlığı, Ankara’daki Sanayi Kongresi’nce onaylanan İkinci Beş Yıllık Planı hazırladı. Plan, ülke ekonomisinin hemen hemen bütün önemli dallarını kapsıyordu (100’ü aşkın fabrikanın yapımı tasarlanıyordu). İkinci Beş Yıllık Plan, sermaye yatırımları bakımından (108 milyon lira) Birinci Beş Yıllık Planı hemen hemen üç kat aşırıyordu.

Ancak, plan taslağı yönetici sınıfların bazı çevrelerinden ciddi bir tepki gördü. Bağımsızlık yılları boyunca güçlenen genç Türkiye burjuvazisinin büyük bölümü ve Cumhurbaşkanı Atatürk’ün ağır hasta olmasından yararlanan kompradorlar, hükümette çoğunluk oluşturdular ve İkinci Beş Yıllık Planın uygulanmamasını sağladılar.

Hükümet ve CHP içinde daha sınırlı koşullarla da olsa yabancı sermayenin celbedilmesine taraftar olanların kazandıkları zafer, İkinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye’nin ekonomi politikasında önemli değişikliklere yol açtı.

Birincisi, özel sermaye çıkarlarının devlet sektörüne nüfuzu arttı. Hükümete yakın burjuvazi kesimi

ve yabancı tekellerle sıkı bağları bulunan bazı hükümet üyeleri, sermayelerini devletin yanısıra şu ya da bu dala yatırdılar ve böylelikle de devlet cihazından özel sermayenin aşırı kazanç aracı olarak yararlanmış oldular. Ülkede, savaş öncesi yıllarda yabancı sermayeyle ilişkide bulunan büyük ulusal burjuvazi bu politika sonucunda nispeten hızlı bir gelişme gösterdi.

Türkiye’de çeşitli sınıfların ve ulusal burjuvazi gruplarının politik örgütleyiciliği rolü CHP’nin üzerindeydi. Sağcı muhalefetin dağılmasından ve ilerici örgütlere karşı sert önlemlerin alınmasından sonra bu parti, ülkedeki tek politik örgüt olarak kaldı. Türkiye toplumunun tüm sınıflarının çıkarlarının tek sözcüsü olma rolüne de talip oldu. Örneğin, Başbakan İsmet İnönü, 1934 yılında TBMM’de yaptığı konuşmada şunları açıklıyordu: «Cumhuriyet Halk Partisi, artık bir siyasi partinin dar çerçevelerini aşmış ve tüm yurttaşlara kucağını açan en büyük ulusal toplum örgütü haline gelmiştir».

1935 yılında yapılan CHP IV. Kongresi, ülkenin politik yaşantısında büyük öneme sahiptir. Kongre, ulusal burjuvazinin diktatoryasını daha da güçlendirmek anlamına gelecek yeni bir program kabul etti. Bu kongrede Türkiye’de tek partili sistemin korunması gerektiği belirtiliyordu. Hazırlayanların açıkladığına göre CHP programı, «grup, sınıf ve ırk farkı olmaksızın» Türkiye toplumunun bütün yurttaşlarının çıkarlarını ve görüşlerini yansıtıyordu.

CHP IV Kongresi’nde partinin işçi hareketine beslediği düşmanlık açıkça ortaya çıktı ve işçilerin grev hakkı kabul edilmedi.

Demokrasi anlayışı da kendine özgü bir tarzda yorumlanıyordu. CHP Genel Sekreteri Recep Peker’in

açıkladığına göre, «Türk demokrasisi, taklit değildi ve amacı, kuvvet yoluyla ulusal birliği sağlamaktı».

CHP yöneticileri, ulusculuktan ideolojik bir silah olarak yararlanmaya ve ülkedeki özel koşulları ileri sürerek ısrarla Türkiye’de birbirine düşman sınıfların bulunmadığını kanıtlamaya çalıştılar.

Kongreden sonra, CHP’nin devlet yaşamına açıkça karışması ve devlet cihazının CHP’nin çıkarlarına bağlanması anlamına gelen önlemler gerçekleştirildi. Bu önlemler, CHP Genel Sekreteri’nin aynı zamanda İçişleri Bakanı, vilayetlerdeki parti örgütü başkanlarının ise vali olmasını öngörüyordu.

Parti ve devlet görevlerinin birleşmesi, parti örgütlerinin ve devlet cihazının faaliyetinde karışıklığa yol açtı. Bu sorun, 1939 yılında yapılan CHP V. Kongresi’nde özel olarak görüşüldü. Kongrede, İçişleri Bakanlığı ve parti Genel Sekreterliği, keza vali ve partinin yerel şube başkanlığı görevlerinin aynı kişide toplanması uygulanmasından vazgeçilmesi yolunda bir karar alındı. Kongre kararında, üç yıldır süren bu birleştirme uygulamasının «yarar sağlamadığı» belirtiliyordu.

V. Kongre’de parti içinde «bağımsız bir grup» kurulması kararının alınması da ilginç bir durumdu. Bu kararın gerekçesi, CHP yönetici çevrelerinin «parti cihazının bürokratlaştırılmasından» kaçınma arzusuuydu.

1937 yılında İsmet İnönü başkanlığındaki 153 milletvekili, Anayasa’nın değiştirilmesine ilişkin yasa taslağını TBMM’nin incelemesine sundular. Meclis tarafından kabul edilen bu önerilerin özü, parti programının ilkelerinin Anayasa’da yansıtılmasından ibaretti. CHP Programı’nın temelini oluşturan «altı ok» böylece resmen devlet ilkesi halini aldı. Anayasanın 2. maddesi Türkiye Devleti’ni cumhuriyetçi, ulusçu, halk-

çı, devletçi, laik ve devrimci olarak ilan ediyordu.

Ulusçuluk propagandası geniş boyutlar kazandı. Ulusçuluk bilime ve kültüre de yerleşti. En aktif CHP üyelerince yönetilen Halkevleri, kültürel-eğitici çalışmaların yanı sıra, ulusçu propaganda da yapıyorlardı. 1934 yılında Türkiye’de 8 Halkevi görev yapıyordu. 1937 yılında Halkevlerinin kütüphanelerinde yaklaşık olarak 130 bin kitap bulunuyordu. Halkevleri tarafından yayınlanan popüler broşürlerden birinde harfi harfine şunlar söyleniyordu: «Türk ulusu, atayurdu Asya’dan en az on bin yıl önce dört kol halinde dağıldı ve tüm insanlığa Taş Devri’nden Bakır Devri’ne geçmeyi öğretti. İlk kent Türkler tarafından kuruldu. Yazılan ilk mektup Türklere aitti... Çağdaş dünyanın başlıca bilgilerinin temellerini Türk ulusu attı. Dünyanın hangi köşesine gidilirse gidilsin Türk ulusunun izlerini bulmak mümkündür.»

Ulusçu propaganda, yerel yöneticilerin Türk olmayan halka karşı şovenist eylemleri için sürekli bir zemin yarattı.

1934 yılı ilkbaharında, Yahudi ulusundan Türkiye vatandaşları antisemitizm patlamaları yüzünden kitle halinde Doğu Trakya’nın çeşitli bölgelerinden İstanbul’a kaçmaya başladılar. Bu olaylar, o kadar geniş boyutlara ulaştı ki, İsmet İnönü, olaylar konusunda TBMM’de açıklama yapmak ve antisemitik gösterileri düzenlemekten suçlu olanların tutuklanacağına ilişkin teminat vermek zorunda kaldı.

Haziran 1934’te meclis İskan Yasasını kabul etti. Yasa göçmen Türklere usulen değiniyordu, ancak yasa aslında ulusal azınlıklara, özellikle de kürtlere karşıydı.

Yasanın 1. maddesi, hükümetin daha önceden hazırlanmış program uyarınca İçişleri Bakanlığı'na ülkedeki halkların yerleşim yerlerini onların Türk kültürüne «bağlılığına» bakarak «düzeltme» hakkını verdiğini belirtiyordu.

Bakanlık tarafından hazırlanan ve hükümetçe onaylanan haritaya göre Türkiye toprakları üç bölgeye ayrılıyordu (madde 2): 1) Türk kültürüne sahip halkın yoğunlaştırılması gereken bölgeler; 2) Türk kültürüne bağlı göçmenlerin yerleştirilmesi için ayrılan bölgeler; 3) «Sağlık koruma, ekonomik, kültürel ve askeri nedenlerle ve düzenin sürdürülmesi amacıyla tamamen boşaltılması gereken, yerleşme ve yer değiştirmenin yasaklandığı» bölgeler. Bu bölgede özellikle Kürtler yaşıyordu ve şu halde Kürtlerin tamamen boşaltılması söz konusuydu.

1934 yazında bir dizi Kürt bölgelerinin sakinleri, göç hazırlıklarına başlama emrini aldılar. Ancak Kürtlerin çoğu doğdukları yerleri terketmek istemediler ve dağlara çıktılar.

1935 yılında Hükümet, Kürtlerin oturduğu bölgelerde vergi reformu uygulamaya başladı. Dersimlilerin hemen hemen hiç vergi ödemediklerini hesaba katan bu «reformun» gerçekleştirilmesi, bölge sakinlerinin daha önce görmedikleri vergilerle vergilendirilmesi demekti. Doğal olarak «reform» sadece bölge halkı arasında memnuniyetsizliğe yol açmakla kalmadı, aynı zamanda 1937 isyanının başlıca nedenlerinden biri oldu.

Aşiretlere ait olan ve eskiden beri Dersim köylülerinin kullanageldikleri topraklara el konulması ve bu toprakların Türk göçmenlere ve yerli zenginlere verilmesi, Kürtler arasında ciddi hoşnutsuzluğa ne-

den oldu. Vergi koyma ve aşiretlerin elinden topraklarını alma denemesi, Kürtlerin, iktidarı planlarını gerçekleştirmekten vazgeçmek zorunda bırakacak şekilde direnmesiyle karşılaştı.

İktidarın ikinci «reform» denemesi de 1937 yılında başarısızlığa uğradı. O zaman baskı yoluna başvurdular. Bu, Kürtlerin eyleme geçmeleri için bahane oldu. Kürtler azimle direndikleri halde isyan bastırıldı.

Ülkenin doğu vilayetlerinde, uzun süredir askeri durum devam ediyordu ve tüm egemenlik askeri yönetimin elinde bulunuyordu. Bu arada hükümet tekrar, güvenilmeyen Kürt aşiretlerinin merkez ve batı vilayetlerine göçürülmesine girişti.

9 Temmuz 1934 tarihli medeni durumun kaydına ilişkin yasayı ve 7 Temmuz 1938 tarihli Türk ve yabancı yurttaşlarının yer değiştirmesine ilişkin yasayı yönetsel egemenliğin ve polis denetiminin güçlendirilmesine yönelik diğer önlemler arasında sayabiliriz.

Nüfus sayımı yapılması (*) ve 28 Temmuz 1934 tarihli soyadı yasasının kabulü önemli halk ekonomisi ve yönetim önlemleri oldu. Soyadlarının kullanılması, sivil hizmet işlerini kolaylaştırdı ve aynı isimler yüzünden meydana gelen karışıklığı ortadan kaldırdı. Mustafa Kemal, TBMM özel yasasına göre Atatürk soyadını aldı.

Yönetim-toprak yapısına ilişkin yasalar egemenliğin merkezileştirilmesine ve taşrada denetimin artırılmasına yardımcı oldu. Ocak 1936'da Doğu Anadolu'da beş yeni vilayetin (Çoruh, Hakkari, Bitlis, Bingöl, Tunceli) kurulması kararlaştırıldı. Hatay Sancağı'nın Türkiye'ye katılmasından sonra 1939'da bunlara Hatay vilayeti de eklendi.

(*) Sayım sonuçları 1935'te yayınlandı.

Aralık 1934'te, 1926 tarihli vilayetler yasasında yerel yönetimin güçlendirilmesini amaçlayan değişiklikler yapıldı. Her vilayette bir il genel meclisi kuruldu. Belediyelerin ekonomik faaliyet alanındaki hakları da büyük ölçüde genişletildi. Örneğin, Haziran 1934'te kabul edilen İstimlak Yasası, belediyelere, gerekli hallerde kent yararı için taşınmaz malları kamulaştırma hakkını veriyordu. Seçim sisteminde yapılan reform, devlet cihazının mükemmelleştirilmesi yolunda atılan önemli bir adım oldu. Aralık 1934'te bir grup milletvekilinin önerisi üzerine Anayasa'nın 10. ve 11. maddelerinde değişiklik yapıldı. Buna göre kadınlar TBMM'yi seçme ve seçilme hakkını kazanıyordu. Bu değişiklikler sonucunda 1935 Şubat'ında Meclis seçilen 399 milletvekilinden 17'si kadındı. 386 milletvekili CHP'den ve 13 milletvekili ise «bağımsızlar» listesinden seçildiler.

1935 Haziran ayında kabul edilen yasa hükümetin din konusundaki politikasının devamı oldu. Bu yasa, Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkindi, başkanlığın yapısını ve görevlerini belirledi, her vilayete ya da kazaya tüm din işlerini yöneten ve başkanlığa bağlı olan bir müftü atanması kararlaştırıldı. Diyanet İşleri Başkanı, Başbakanın önerisi üzerine Cumhurbaşkanı tarafından atanıyordu. Devlet bu yasayla din üzerinde etkili bir denetim kurmak istemiştir.

Hükümetin bu önlemlerine karşılık çeşitli bölgelerde dinsel gösteriler patlak verdi. Bunlar hükümet kuvvetlerince bastırıldı.

İktidar çevreleri İkinci Dünya Savaşı öncesinde ülkenin en önemli iç politik sorunlarından biri haline gelen işçi sorununa çok büyük dikkat harcadılar.

Bu dönemde işçi sınıfının mücadelesi, sadece özel sermayeye ait işletmelerde değil, aynı zamanda dev-

let sektöründe de sürekli nitelik kazanmaya başladı. Türkiye işçileri, ısrarla ivedi sosyo-ekonomik sorunların çözümü için etkili önlemler alınmasını istiyorlardı. Bu durumu göz önüne alan iktidar çevreleri bir iş yasası taslağı hazırlamaya girişmek zorunda kaldılar ve 1934 yılında yasa taslağı tamamlandı.

Bu münasebetle burjuva basını kamuoyunu grev, sendika kurma, toplu sözleşme imzalama haklarını bile reddeden bir iş yasasının kabulüne hazırlamak isteyerek işçi sorununu geniş şekilde tartıştı. Burjuva basını dikkati Türkiye'deki işçilerin «özel» çalışma koşulları üzerinde toplayan seri makalelere yer verdi. Proletaryaya demokratik haklarını vermenin gereksizliğini ima eden Milliyet gazetesi, «iş yasasının işçiye yarar sağlamanın yanı sıra sanayinin gelişmesine büyük zarar verebileceğini» iddia ediyordu. Bu durum, ulusal burjuvazinin, proletaryanın en önemli isteklerini kendi çıkarlarının çiğnenmesi suretiyle karşılama yoluna gitme niyetinde olmadığını gösteriyordu.

Baskı önlemlerine ve «işçi birlikleri»nin başına getirilen burjuva ajanlarının aldatıcı faaliyetlerine rağmen çeşitli işletmelerdeki bu arada devlet işletmelerindeki grevler sona ermedi.

1934-1936 yıllarında Balya-Karaaydın kurşun madeni işçileri, İstanbul'daki tekstil işçileri ve hamallar, Trabzon liman işçileri, Zonguldak maden işçileri ve diğer sanayi işletmelerinin işçileri grev yaptılar. Pek çok grev, TKP yeraltı komitelerince yönetildi.

Yeni bir ekonomik kriz ve dünya savaşı öncesinde ortaya çıkan uluslararası devrim durumunun bilincine varan Türkiye yönetici çevreleri, işçi sınıfına bazı ödünler vermek zorunda kaldılar: Çok sayıda işletmede iş günü sekiz saat olarak belirlendi, ücretli haf-

ta sonu tatili kabul edildi, çalışan kadınlara ve çocuklara bir dizi avantajlar sağlandı.

Bununla birlikte, egemen sınıflar, proletaryaya grev hakkı tanımayı kesin olarak reddettiler, zorunlu uzlaşma kurulu sistemini koydular, ülkedeki bütün toplumsal örgütleri tam anlamıyla yönetimsel, politik ve ideolojik denetimleri altına aldılar. Yönetici burjuva-toprak ağaları blokunun işçi sorunu konusundaki bu politikası, öncelikle İkinci Dünya Savaşı öncesinde Mecliste kabul edilen İş Yasası (1936) ve Dernekler Yasasında (1938) ifadesini buldu.

İş yasası bir dizi büyük devlet işletmesinde ve özel işletmede çalışma koşullarını bir dereceye kadar düzene soktu. Bu yasanın proletarya açısından taşıdığı önem her şeyden çok bu konuda ortaya çıkıyordu. Yasanın iş gününü sekiz saat olarak resmen saptadığını, yani işletmelerde uygulanan iş günü süresine yasa yoluyla sınırlama koyduğunu gözden uzak tutmak olanaksızdır. Bu başarı aynı zamanda proletaryanın sosyo-ekonomik hakları uğrındaki mücadelesi yolunda ileriye doğru atılmış bir adım oldu. Bu yasa, pekçok gerici madde içermesine rağmen, proletarya tarafından gündelik istekleri uğrunda daha sonra verilen mücadelede kullanılmıştır. Bununla birlikte, burjuva Türk sosyologları bile, «yasanın sendika kurma özgürlüğü konusunu tamamen susarak geçiştirdiğini» belirtmeden edemediler.

Meslek dernekleri ve yardımlaşma sandıkları arasında bir kuruluş olan «işçi birlikleri»nde burjuva ajanlarının gösterdikleri faaliyet, bu örgütlerin giderek işçi yığınlarının gözünde prestijini yitirmesine neden oldu. Birçok birliklerde, yolsuzluklar ve dala-vereler arttı, oylar kasten tahrif edildi ve birliklerin

yönetim organlarına iktidar çevrelerin işine gelen adaylar seçildi. Sanayi işletmelerinin, ulaştırma, belediye ve öteki işletmelerin «işçi birlikleri»nin faaliyetlerinde bu tür olaylara çok sık rastlanıyordu.

Yöneticiler, daha 1909'da Jöntürkler tarafından kabul edilmiş olan «dernekler yasası»nı esas alarak kurulan çeşitli türden «dernekleri» her vasıtaya başvurarak güçlendirdiler. Örneğin, 1935'te İzmir'de daha önceden var olan «Emeği Koruma», «Liman ve Gemi İşçileri», «Sandalcılar», «Kereste Yükleme ve Boşaltma İşçileri», «Liman ve Kıyı İşçileri», derneklerinin yerine tek bir örgüt - «Deniz İşçileri Derneği» kuruldu.

Bu sırada tarım proletaryası arasında da safları birleştirme hareketinin gözlenmesi kayda değer bir durumdur. 1935 sonunda Uzunköprü (Doğu Trakya) bölgesindeki işçiler, işçilerin eğitim düzeylerinin yükseltilmesi ve işsiz kalanlara yardım edilmesi amacıyla bir birlik kurdular.

Bununla birlikte, sanayi proletaryasının büyümesi ve «işçi birlikleri»nin güçlenmesi eğilimi ve işçi sınıfının savaş öncesi yıllarda giderek daha açık bir biçimde ortaya çıkmaya başlayan sınıfsal örgütlerini kurma arzusu, yönetici çevreleri yeni bir sorunla - eski ve yeni kurulan meslek örgütlerinin hukuki statüsünü belirleme sorunuyla karşı karşıya bıraktı. Dernekler Yasası (1938 Haziran'ında kabul edildi) tüm toplumsal örgütlerin faaliyeti üzerinde tam ve açık polis denetimi kurdu. Bu yasanın 28. maddesi şöyle diyordu: «Derneklerin işleri, büroları ve hesapları herhangi bir zamanda yerel görevliler tarafından denetlenebilir» Polis sınırsız yetkiler ve bu arada derneklerin merkez kuruluşlarına istediği zaman serbestçe girme hakkını elde etti. 31. maddede «derneklerin ge-

nel toplantılarına, eğer yerel yönetici gerek görüyorsa hükümet komiseri de katılabilir» deniyordu.

Ulusal burjuvazi, işçi ve demokrasi aleyhtarı yasalılarla kendi egemenliğini güçlendirmek ve proletaryanın İkinci Dünya Savaşı öncesinde komünizm ve işçi hareketinin ortak gelişimi koşullarında hızlanan sınıf mücadelesini felce uğratmak istiyordu. Ama Türkiye proletaryasının sınıf çıkarları uğrundaki mücadelesi politik baskıların artmasına rağmen güçlenmeye devam etti.

İş yasasının yürürlüğe girişinden (1937 ortaları) sonra emekle sermaye arasındaki çatışmalar yoğunlaştı. On binlerce işçi, işverenlerin yasa hükümlerini sabote eden eylemlerine karşı protesto kampanyasına giriştiler. 1938 Temmuz'unda İzmir'de 40 bin kişinin katıldığı bir miting yapıldı. Bu mitinge katılanlar, iş yasasının geciktirilmeden uygulanmasını istediler.

Sert yasaklamalara karşın, pekçok sanayi ve ulaştırma işletmelerinde grevler patlak veriyordu. 1938 yılında İstanbul, İzmir, Zonguldak kömür havzası ve ülkenin öteki sanayi bölgelerinin işçileri grev yaptılar.

Türkiye proletaryası, maddi durumunun iyileştirilmesine ilişkin isteklerin yanı sıra politik mücadele, öncelikle de faşizm ve yeni bir dünya savaşı tehdidiyle mücadele alanında da etkinlik göstermeye başladı.

Cumhuriyetçi İspanya'ya yardım hareketi, Türkiye proletaryasının giriştiği sınıf mücadelesinin önemli biçimlerinden biri oldu. İşçilerin girişimi üzerine, birçok fabrikada faşist İtalya ve Hitler Almanyası hükümetlerince açıkça desteklenen General Franko'nun isyancılarına karşı kahramanca çarpışan İspanya halkıyla dayanışma grupları kuruldu. Türkiye emekçilerinin savaştan İspanya'yla dayanışması, yeni bir baskı

dalgasını da ardından sürükledi. Türkiye işçi hareketinin tanınmış pekçok kişisi ve ilerici aydınlar hapse atıldı.

1938 yazında İstanbul'daki askeri mahkeme «Madrid Duvarları Önünde» şiirinin yazarı, işçi sınıfı davasının ateşli savaçısı, faşizm ve gericiliğin uzlaşmaz düşmanı ünlü Türk şairi Nazım Hikmet'i uzun süreli hapis cezasına çarptırdı.

İşçi hareketi konusunda yürütölen sert politika, yabancı sermayenin Türkiye'ye hızla girişine eşlik etti. Yabancı sermayenin etkisiyle ulusal burjuvazi yerli gericilikle uzlaşma yoluna kaydı.

Türkiye proletaryası, sınıf düşmanlarıyla yeni mücadelelere hazırlanırken gündelik istekleri ve hayatı çıkarları için verdiği mücadele ortamında gelişti ve güçlendi.

DIŞ POLİTİKA

Türkiye Hükümetinin egemen sınıfların, yani ulusal burjuvazi ve onunla sıkı ilişkide bulunan büyük toprak sahiplerinin çıkarlarına uygun düşen iç politik doğrultusu İkinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye'nin dış politikasını büyük ölçüde belirledi.

Ulusal burjuvazinin ülke içindeki politik ve ekonomik mevzilerinin güçlenmesi, ulusal burjuvazinin dış ticaret alanındaki rolünün artmasını da ardından getirdi.

Ulusal burjuvazinin dış ticaret mevzilerinin güçlenmesi süreci (buna çoğunlukla devlet cihazı yardım etti), gerek ekonomik, gerekse sosyo-politik planda ulusal burjuvazinin komprador unsurlarla yaklaşması süreciyle birlikte devam etti.

Türkiye ve batılı devletler arasındaki tartışmalı bazı politik, toprak anlaşmazlıklarına ilişkin ve ekonomik sorunların 1939'larda, bu devletlerin Türkiye'ye yaptıkları baskının zayıflamasını sağlayacak şekilde düzenlenmesi, Türkiye burjuvazisinin geçirdiği evrimin yanı sıra yabancı sermayeyle ilişkilerin güçlenmesine genellikle yardımcı oldu. Bu durum, giderek ülkenin ulusal çıkarlarına zarar verecek şekilde emperyalizmle uzlaşma yönüne kayan ulusal burjuvazinin dış politikasına artan bir etkide bulundu.

Almanya'da Hitler'in iktidara geçişi, iki emperyalist grubun — «Roma-Berlin mihveri»nin ve İngiliz - Fransız Bloğunun — kurulması ve mücadelesi sonucunda Avrupa'daki politik durumun daha da gerginleşmesine neden oldu. İki kıtanın, Avrupa ve Asya'nın, birleştikleri yerde, en önemli deniz yollarının, demiryollarının ve hava yollarının kesişme noktasında bulunan Türkiye, emperyalist devletlerin askeri-stratejik planlarında önemli bir yer işgal etmeye başladı. Bunun yanı sıra batı ülkeleri, Türkiye'yi kendi sanayi mallarının sürümü için önemli bir pazar ve tarımsal ve stratejik hammadde satıcısı olarak görüyorlardı.

İki grup arasında zikzaklar çizen Türkiye yönetici çevreleri, emperyalist devletlere, özellikle Hitler Almanyası'na bir ölçüde yaklaştılar.

Birkaç yıl boyunca Balkanlar'da bölgesel bir politik birliğin kurulması konusunda Türkiye diplomasisi tarafından girişilen enerjik çabalar, Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya'dan kurulu Balkan Antantı'nın 9 Şubat 1934'te Atina'da imzalanmasıyla sonuçlandı.

Bulgaristan ve Arnavutluk Balkan Antantı'na girmediler. Bulgaristan yöneticileri sınır komşuları Yunanistan ve Romanya konusundaki toprak taleplerini gizlemediler ve Ege Denizi'ne çıkışın sağlanmasında, Dobruca'nın bir kısmının Bulgaristan'a bağlanmasında ısrar ettiler. Arnavutluk'a gelince, Balkan Antantı'na üye olan ülkeler, Arnavutluk'u kendi etki alanına dahil eden İtalya'dan gelecek olumsuz bir tepkiden korkarak, Arnavutluk Hükümeti'ne pakta katılmasını bile önermediler.

Balkan Antantı üyeleri, «bu pakta imzalamayan ülkelerin başka herhanfi bir Balkan ülkesi konusunda birbirlerinden habersiz olarak politik eylemlere başvurmayacaklarını ve antlaşmayı imzalayan diğer ülkelerle uzlaşmaya varmadan herhangi bir Balkan ülkesi önünde politik yükümlülöklere girmeyeceklerini» belirttiler.

Antlaşmaya ek gizli protokol, Balkan sınırlarının güvencelerinin sadece herhangi bir Balkan devleti tarafından saldırı gelmesi halinde öngöröldüğüne ilişkin ihtiraz kaydını kapsıyordu. Balkan Antantı'nın kurulmasına yol açan nedenlerden biri de faşist İtalya'dan gelen gerçek anlamdaki tehditti. İtalya'nın Akdeniz bölgesinde ve Balkanlar'da izlediğı yayılma politikası tüm Balkan devletlerinin yöneticileri arasında korku ve güvensizlik tohumları ekmekteydi. Bununla birlikte, tarihçi Ahmet Şükrü Esmer'in de belirttiğı gibi, Balkan Antantı aslında «Bulgaristan'a karşı imzalanmış bir askeri birlikti».

Kemal Atatürk başkanlığındaki Türk devlet adamları Balkan Antantı konusuna büyük önem verdiler. Ortak amacın, yani Balkanlar'da statükonun korunmasının yanısıra, Türkiye diplomasisi, Türkiye'nin

Balkan Paktı çerçevesindeki yönetici durumunu güçlendirmek, böylece de sadece Türkiye'nin uluslararası prestijini artırmakla kalmayıp aynı zamanda Balkan Yarımadası'nın yazgısının belirlenmesine katılma olanağı elde etmek istiyordu.

Balkan Paktı, Türkiye'yi Romanya ve Yugoslavya vasıtasıyla Balkanlar'daki Fransız politikasının aracı olan Küçük Antant sistemine bağladı. Dolayısıyla Türkiye'nin dış politikasında batı devletlerine, özellikle de Fransa'ya yaklaşma eğilimi giderek daha belirgin biçimde ortaya çıkmaya başladı.

Ancak Türkiye diplomasisinin Balkan Antantı'nı Avrupa politikasının önemli bir unsuru haline getirme çabaları sonuçta başarısızlığa uğradı.

Küçük Antant ve Balkan Paktı'nı, Balkanlar'daki, Yakın ve Orta Doğu'daki ve Afrika'daki saldırı planlarının gerçekleştirilmesi yolunda bir tür engel olarak gören İtalya ve Hitler Almanyası bu politik grupları felce uğratmak ve dağıtmak amacıyla açık ve gizli mücadeleye başladılar.

1936 yılında Balkan Antantı'nın dağılma belirtileri açıkça farkedilir hale geldi. Ağustos ayı başında, Yunanistan'da Metaksas dikta rejimi kuruldu. Bu rejimin hükümeti, Yunanistan'ın antlaşma koşullarına göre Balkan Yarımadası'nın dışında bulunan herhangi bir savaşa girmek zorunda olmadığını açıklayarak Balkan Paktı'nın gizli protokolünü geçersiz saydı.

Balkan Paktı'nın dağılma tehlikesi, Başbakan İsmet İnönü'yü ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ı 1937 yazında Balkan Antantı'na üye ülkelerin başkentlerini ziyaret etmek zorunda bıraktı. Türk devlet adamları güçlükle Balkan devletlerinin bu örgütünü şeklen korumayı başardılar.

1938 Münih Antlaşması, Küçük Antant'ı kesin olarak ortadan kaldırdı ve Balkan Paketi'na yeni bir darbe indirdi. 1939 Martı'nda zorla kabul ettirdiği çok ağır koşulları içeren bir ticaret anlaşması sonucunda Almanya'nın Romanya'ya yerleşmesi, İtalya'nın Arnavutluk'u ele geçirmesi, Yugoslavya'nın İtalya ve Almanya'yla sıkı bir işbirliği kurması ve nihayet Türkiye'nin 1939 Mayıs'ında İngiliz-Fransız deklarasyonuna katılması gerçekte Balkan Antantı'nın sonunu belirlemiş oldu.

Balkan Antantı'nın son toplantısı 2-4 Şubat 1940'ta Belgrad'ta yapıldı.

Balkan Antantı, Ankara'nın umutlarını haklı çıkarmasa bile Türkiye diplomasisinin İkinci Dünya Savaşı öncesinde giriştiği bazı önemli eylemler Balkan Paketi'ndeki ortaklarından destek gördü. Örneğin, Balkan devletleri Türkiye'nin 1923 Lozan Barış Antlaşması'yla saptanan Boğazlar rejiminin yeniden incelenmesi konusundaki isteğini desteklediler ve Montrö Konferansı'nda ortak hareket ettiler. Türkiye, boğazlara ilişkin Lozan Antlaşması'nın yeniden incelenmesi sorununu çeşitli uluslararası konferanslarda defalarca ortaya koydu. Ancak emperyalist devletlerin öncelikle de İngiltere'nin olumsuz tutumu yüzünden bu konu 1936 yılına kadar açık kaldı.

Yalnızca Sovyet hükümeti, Türkiye'nin boğazlar rejiminin yeniden ele alınması için bir konferans toplama isteğini sürekli olarak destekledi.

İtalyan Deniz Kuvvetleri'nin İngiliz Filosu'na saldırması halinde Türkiye'nin İngiltere'ye yardım etmevi kabul ettiği Akdeniz «centilmen» Anlaşması'nın 1935 yılı Aralık ayında imzalanmasından sonra başlayan İngiltere Türkiye yakınlaşması, Lozan Antlaş-

ması'nın yeniden incelenmesi meselesinde İngiliz Hükümeti'nin destek göstermesi konusunda Türkiye diplomasının şansını artırdı.

Uluslararası olayların gelişimi (1935-1936 yılındaki İtalyan-Habeş Savaşı, 1936 yılında Rein bölgesinin Versay Antlaşması'nı çiğneyerek Hitler Almanyası tarafından yeniden askerileştirilmesi, Japonya'nın Milletler Cemiyeti'nden çıkması, Avusturya'da Sen-Jermen Barış Antlaşması maddelerinin aksine genel askerlik yükünün konması ve nihayet Londra Silahsızlanma Konferansı'nın başarısızlığa uğraması) Lozan Konferansı'nın pekçok iştirakçisini, Türkiye Hükümetinin Karadeniz boğazlarının güvenlik önlemlerine ilişkin isteği konusundaki tutumlarını yeniden ele almak zorunda bıraktı.

11 Nisan 1936'da Türkiye Hükümeti, Lozan Konfesansı'nın tüm iştirakçilerine (SSCB, Büyük Britanya, Fransa, İtalya, Romanya, Yunanistan, Yugoslavya, Bulgaristan, Japonya) gönderdiği notada, boğazlar rejimine ilişkin olarak yeni bir antlaşma imzalamak için görüşmelere başlanmasını istedi. Notadan ve Türkiye yöneticilerinin açıklamalarından Türkiye Hükümeti'nin öncelikle boğazların askersizleştirilmiş durumuna son vermek istediği anlaşıyordu.

İlgili tarafların bilgisini almak amacıyla Türkiye Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu, Belgrat, Atina, Sofya, Bükreş, Moskova, Londra ve Paris'e resmi ziyaretler yaptı.

16 Nisan 1936'da Sovyet Hükümeti bir notayla Türkiye önerisine ilk olarak yanıt veren ülke oldu. Bu notada, Sovyet Hükümeti, Lozan Antlaşması'nın yeniden incelenmesini kabul ettiğini açıklıyordu. Kısa süre sonra Lozan Konferansı'nın öteki iştirakçilerinden gelen olumlu yanıtlar birbirini izledi.

Boğazların rejimine ilişkin uluslararası konferans 22 Haziran 1936'da İsviçre'nin Montrö şehrinde başladı.

Türkiye Heyeti, genel toplantıda yeni bir anlaşma taslağı önerdi. Buna göre, gerek Karadeniz'de kıyısı olan, gerekse olmayan devletlerin savaş gemilerinin boğazlardan geçişi, tonaj, gemi tipi, geçişi önceden haber verme süreleri vb. bakımından belirli bir sınırlamaya uğrayacaktı.

Ancak Türkiye, bu taslaktan kısa sürede vazgeçti ve SSCB'nin çıkarlarını çiğneyen İngiliz taslağını esas aldı. Böylelikle açıkça emperyalist İngiltere'nin ve Sovyet aleyhtarı öteki devletlerin tarafına geçti.

İngiliz taslağının özü, Karadeniz'e kıyısı olan ve olmayan devletlerin savaş gemileri arasında eşitlik sağlanmasından, bu gemilerin boğazlardan geçişinde saptanan sınırlamalardan ibaretti. Kısacası, Britanya Heyeti, SSCB'yi büyük savaş gemilerini gerek Karadeniz'den Akdeniz'e, gerekse Baltık ya da Uzak Doğu'dan Karadeniz'e serbestçe geçirme hakkından yoksun bırakmak istiyordu. İngilizlerin bu tutumu, Sovyetler Birliği'ni deniz kuvvetlerini Karadeniz'den Uzak Doğu'ya serbestçe gönderme olanağından yoksun etmek isteyen Japonya tarafından da desteklendi.

SSCB'nin kesin tutumu, emperyalist devletlerin antisovyet planlarını bozdu. Montrö'deki Sovyet Heyeti, SSCB'nin kabul edebileceği maddeleri kapsamayan yeni bir antlaşmayı hiçbir zaman imzalamayacağını önceden haber verdi.

Sovyetler Birliği'nin katılmadığı boğazlar konusundaki herhangi bir antlaşmanın geçersiz kalacağını anlayan ve aynı zamanda Avrupa'da günden güne artan Alman saldırısını hesaba katan İngiltere ve Türkiye önemli ödünler vermek zorunda kaldılar.

Konferans, 20 Temmuz 1936'da önceki Lozan Antlaşması'nın yerini alan Boğazlar Rejimine İlişkin Antlaşmanın imzalanmasıyla sona erdi.

Yeni antlaşmanın bellibaşlı maddeleri şunlardı:

1. «Türkiye'nin ve Karadeniz kıyısındaki devletlerin güvenliği konusunda» bir boğazlar statüsü kabul ediliyordu;

2. Ticari ulaşım için gerek barış, gerekse savaş zamanlarında tam geçiş serbestliği korunuyordu;

3. Savaş gemilerinin boğazlardan geçişi için aşağıdaki düzen saptanıyordu:

a) Karadeniz'de kıyısı olmayan devletler barış zamanında sadece hafif suüstü gemileri (8 parmaktan —bir parmak 25,4 mm.'ye eşittir. Ç.— küçük çaplı topları olan kruvazör ve torpidolar), keza 15 bin tonu aşmayan toplam tonajda yardımcı gemileri geçirebilirler. Bunun yanısıra Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin aynı anda Karadeniz'de bulunan savaş gemilerinin toplam tonajı 30 bin tonu, filonun Karadeniz'de kalma süresi ise üç haftayı aşmamalıdır. Karadeniz devletlerine gelince, bu devletler sadece hafif suüstü gemilerini değil, aynı zamanda denizaltı gemilerini, hatta tek tek ve filo halinde geçiş koşuluyla her biri iki torpidoyu aşmayan 15 bin tondan fazla tonajdaki zırhlıları da boğazlardan geçirme hakkına sahiptirler.

b) Savaş zamanında, eğer Türkiye savaşıyorsa, barış zamanındaki geçiş koşulları uygulanır. Ancak savaşan ülkelerin savaş gemilerinin boğazlardan geçişi yasaklanır. Eğer Türkiye savaşa katılıyorsa boğazlardan geçiş, Türkiye'nin doğrudan doğruya savaş tehdidiyle karşı karşıya bulunması halinde de bu mad-

deyi yürürlüğe sokabilecek Türkiye Hükümeti'nin düşüncesine bağlıdır.

Bu antlaşmaya göre, 1923 Lozan Antlaşmasıyla kurulan Boğazlar Komisyonu kaldırılıyor ve görevleri Türkiye Hükümeti'ne devrediliyordu. Türkiye yeniden boğazlarda asker bulundurma hakkını kazanıyordu.

1936 Boğazlar Rejimi Antlaşması, İstanbul ve Çanakkale boğazları bölgesindeki Türkiye toprakları üzerinde sivil uçakların uçuşuna belirli koşullarda izin veriyordu. Antlaşma 20 yıl için imzalandı.

Yeni antlaşma, ortak güvenliğin güçlendirilmesinde ileriye doğru atılmış bir adımdı.

Türkiye yönetici çevreleri, Montrö Antlaşması'nın imzalanışını Türkiye diplomasisinin «parlak bir zaferi» olarak değerlendirdiler.

Başlıca emperyalist devletler arasındaki çelişkilerin derinleşmesiyle nitelenen ve cesaretle yararlan- dıkları uluslararası konjonktür sonucunda elde ettikleri başarılarla yüreklenen Türkiye yöneticileri, uluslararası alandaki durumlarını güçlendirmek için yeni olanaklar aramaya devam ettiler.

İtalya'nın Afrika-Asya ülkeleri konusundaki yayılmacı politikası, Türkiye yönetici çevrelerini Yakın ve Orta Doğu'da bölgesel bir birlik kurma işine hemen girişmek zorunda bıraktı.

İran'la olan sınır anlaşmazlıklarının çözülmesi, İran-Türkiye yakınlaşmasını başlattı. Şah Rıza Pehlevi'nin 1934 Haziran'ında Türkiye'ye yaptığı ziyaret Türkiye'nin İran'la ilişkilerini daha da sağlamlaştırdı.

Ekim 1935'te, Cenevre'de Türkiye, İran ve Irak temsilcileri Yakın Doğu Antantı'nın temelini oluşturan üçlü anlaşmayı parafe ettiler. Eskiden beri Türkiye'yle

dostluk ilişkileri kurmuş olan Afganistan da kısa süre sonra bu anlaşmaya katıldı.

Ancak paktın tüm üyeleri arasında varılan ilkel uzlaşmaya karşın anlaşmanın imzalanması, Şatt-ül-Arap'taki sınırla ilgili İran-Irak anlaşmazlığının çözümlenmemiş olması nedeniyle hemen hemen iki yıl gecikti.

Türkiye'nin Yakın ve Orta Doğu ülkeleri arasında yakınlaşma sağlayacak bütün yeni yolların aranmasını amaç edinen etkili politikası Türkiye diplomasisine bazı sonuçlar kazandı. Örneğin, Ocak-Nisan 1937'de Tahran'da bazı İran-Türkiye antlaşmaları imzalandı. Her iki ülke için de büyük önem taşıyan bu antlaşmalar iki ülke arasında telgraf ve telefon bağlantısı kurulmasına; sınır bölgelerindeki güvenlik önlemlerine; iki ülkenin yurttaşlarının çıkarlarını ilgilendiren hukuki sorunların çözümüne; hava ulaştırmasına; ticaret ve seyrüsefere; Trabzon-Tebriz transit yoluna; gümrük sözleşmesine vb. ilişkindi.

7 Nisan 1937'de de Ankara'da Türkiye ve Mısır arasında Dostluk Antlaşması imzalandı.

Türkiye'nin Irak'la olan ilişkileri de başarıyla gelişti. Nisan 1937'de Irak-Türkiye nota değiş tokuşu sonucunda 1926 Dostluk Antlaşması iki yıl daha uzatıldı. Devlet adamlarının karşılıklı ziyaretleri Türkiye, Irak ve öteki Yakın ve Orta Doğu ülkeleri arasındaki karşılıklı ilişkilerin iyileşmesine yardımcı oldu. 1937 ilkbaharında Irak Dışişleri Bakanı Necmi el-Asil Ankara'yı ziyaret etti. 1937 yazında ise Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ve Ekonomi Bakanı Celâl Bayar Bağdat'ı ziyaret ettiler.

Temmuz 1937'de, Yakın Doğu Antantı kurucularının yolundaki son engeli de ortadan kaldıran İran-Irak

sınır anlaşmazlıklarının çözümüne ilişkin anlaşma imzalandı. 8 Temmuz'da Rıza Şah'ın Saadabad Sarayı'nda, Saadabad Paktı adını alan «Dörtler Paktı» (Türkiye, İran, Afganistan ve Irak) imzalandı. Paktin 1. maddesi uyarınca dört ülke, «birbirlerinin iç işlerine karışmayı kesin olarak reddeden bir politika izleme» yükümlülüğünü üzerlerine aldılar. Anlaşmaya varan taraflar ortak sınırların bozulmazlığını gözetme; ortak çıkarları ilgilendiren uluslararası anlaşmazlıklarda birbirine danışma; pakta üye ülkelere karşı hiçbir saldırı eylemine girişmeme; bütün anlaşmazlıkları Milletler Cemiyeti Konseyi'nde çözümüleme; Kellog-Brian Paktı'nın hükümlerine uygun hareket etme yükümlülüklerini üstlendiler.

Saadabad Paktı, beş yıl için imzalandı. Ancak anlaşmaya göre bu sürenin dolmasından önceki altı ay içinde taraflar paktı feshetme kararını açıklamazlarsa otomatik olarak beş yıl daha uzatılmış olacaktı (*).

Yakın ve Orta Doğu'da bir politik grup kurulmasında Türkiye'nin önemli katkıları bulunduğu tartışmasız bir gerçektir, ama kulis çalışmalarını yeğleyen İngiliz diplomasisi de Yakın Doğu Antantı'nın perçinlenmesinde belirleyici rol oynadı. Saadabad Paktı'nın kuruluşunda İngiltere'nin rolüne değinen Ahmet Şükür Esmer, «İngiliz yardımı olmasaydı paktın imzalanması olanaksızdı. Bağımsızlığı sınırlı bir ülke olan Irak'ın pakta katılması, ancak İngiltere'nin onayıyla sağlanabildi», diye yazıyordu.

Resmi Londra çevreleri, Saadabad Paktı'nı Yakın ve Orta Doğu'daki İngiliz politikasının aracı, bu

(*) Saadabad Paktı'na üye ülkelerden bu tür açıklamalar resmen gelmediği halde aslında İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra anlaşma gücünü yitirmişti.

grubun aktif bir üyesi olan Türkiye'yi ise bu bölgedeki İngiliz etkisinin ajanı haline getirmek istiyorlardı.

Saadabad Paktı'nın imzalanışı Washington'da da memnuniyetle karşılandı. Öyle ki, ABD'nin Ankara'daki geçici maslahatgüzarı bu olay münasebetiyle 1937 Ağustos'unda Türkiye Dışışleri Bakanı'nı ziyaret etti ve ona ABD Dışışleri Bakanı K. Hell'in kutlamalarını sundu.

Amerikan temsilcisinin açıkladığına göre, anlaşma metnini inceleyen ABD Dışışleri, Türkiye'nin ve diğer pakt üyelerinin dış politik doğrultusunun ABD tarafından kabul edilen ve desteklenen ilkelere genel olarak uyduğunu hoşnutlukla belirtmişti.

Bu dönemde Amerikan tekelcileri Türkiye'ye ve Türkiye'nin kaynaklarına büyük ilgi gösterdiler. ABD, Türkiye'yle olan ticari ilişkilerini sürekli olarak genişletti. Türkiye'ye yapılan Amerikan ithalâtı, beş yılda (1933-1937) 2 milyon liradan 17 milyon liraya yükseldi, yani 8,5 kat arttı. Amerika'dan yapılan ithalat, Türkiye'nin toplam ithalatında 1933'te % 3,1, 1937'de ise % 15,3 oranını oluştuyordu. Aynı yıllarda ABD'ye yapılan Türkiye ihracatı da 10 milyon liradan 19 milyon liraya çıkarak hemen hemen iki kat arttı.

Amerikan yurttaşlarının sözde Birinci Dünya Savaşı ve ulusal kurtuluş hareketi sırasında Türkiye'de uğradıkları 1,3 milyon dolarlık zararın ödenmesini kabul eden Türkiye Hükümeti ABD'ye ilkesel nitelikte büyük ödünler verdi.

Türkiye Hitler Almanyası'yla da sıkı ekonomik ve politik ilişkilerde bulundu. Türkiye Birinci Beş Yıllık Plan'ı için dış finansman kaynaklarına büyük gereksinme duyuyordu. Buna karşılık Almanya, Balkanlar da, Yakın ve Orta Doğu ülkelerinde yeni sürüm pazarları arıyordu.

1934 yılında büyük Alman firmaları tarafından Türkiye'ye kısa süreli krediler verilmesi ve ticari sözleşmelerin imzalanması sonucunda Almanya Türkiye ile ticari işlemlerini hızla artırdı. 1936 yılında Türkiye ihracatının % 51'i, ithalatının % 45,9'u Almanya'ya ait hale geldi.

İtalya-Türkiye ilişkilerinde tamamen tersi bir manzara görülüyordu. 19 Mart 1934'te Mussolini'nin Roma'daki ikinci «büyük» faşist kongresinde yaptığı ve Asya ve Afrika'nın fethinin İtalya'nın tarihsel görevi olduğunu açıkça belirttiği konuşması Türkiye resmi çevrelerinde olumsuz etki uyandırdı.

Bu konuşmanın Türkiye üzerinde bıraktığı kötü izlenimi bir parça olsun düzeltmeye çalışan Mussolini, 1934 yılı ayında Türkiye elçisiyle yaptığı görüşmede onu, sözde kendisinin «hiçbir şekilde Türkiye'yi kastetmediğine» inandırmaya uğraştı. Ancak bu güvenceler, İkinci Dünya Savaşı öncesinde İtalya-Türkiye ilişkilerine damgasını vurmuş olan Türkiye'nin yayılmacı İtalyan politikasına güvensizliğini dağıtamadı.

1935 yılında Türkiye Hükümeti, İtalya aleyhindeki Akdeniz anlaşmalarına ve ekonomik yaptırımlara katıldı. Bununla birlikte Türkiye Dışişleri Bakanlığı, bu yaptırımların hiçbir şekilde İtalya'ya düşman eylemler olarak ele alınmaması gerektiğini ve «hükümetin politikasını hazırlarken hem İtalya'yla dostluk ilişkilerini, hem de hükümetin Milletler Cemiyeti karşısındaki yükümlülüklerini dikkate almak zorunda olduğunu» birçok kez açıkladı.

İtalyan Hükümeti'nin Türkiye Hükümeti'ne gönderdiği 11 Kasım 1935 tarihli protesto notası, Türkiye kıyılarının hemen yanıbaşında bulunan Lemnos Adası'nın İtalyanlar tarafından tahkim edilmeye başlan-

ması ve nihayet İtalya'nın Montrö Konferansı'na katılmaktan vazgeçmesi, Türkiye'yi İtalya'ya önemli ödünler vermek zorunda bıraktı: 1936 Ağustos'unda Türkiye Hükümeti, Adis-Ababa'daki diplomatik temsilcisini geri çekti, daha sonra da Etiyopya'nın İtalya tarafından ele geçirildiğini kabul etti.

2 Ocak 1937 tarihli İngiliz-İtalyan Antlaşması, Türkiye'nin bu dönemde hevesle istediği İtalya-Türkiye ilişkilerinin iyileşmesi için gerekli yolu açıyordu. Türkiye diplomasisinin bu dönüşü, birinci olarak İtalya'nın Montrö Antlaşması'nı imzalamasını sağlama arzusuyla; ikinci olarak da Hatay sorunu nedeniyle bu sırada Türkiye-Fransa anlaşmazlığının şiddetle artmasıyla ve Hatay Sancağı'nın Türkiye'ye bağlanmasından yana çıkan İtalya'nın desteğine gerek duyulmasıyla belirleniyordu.

Bu koşullarda 1937 Şubat ayı başında, Milano'da dışişleri bakanları Prens Ciano ve Tefvik Rüştü Aras arasındaki görüşmeler başladı. İtalya-Türkiye ortak bildirisinde, boğazlar rejimi konusundaki düşünce alış verişinin görüşmelerde önemli bir yer tuttuğu belirtililiyordu. Ancak İtalya o zaman boğazlar antlaşmasına katılmadı.

«Mihver» ülkelerine yakınlaşma eğilimi, Türkiye'nin uluslararası alanda faşist devletlerin saldırgan eylemleriyle etkin mücadeleden kaçınmasında da yansıdı. Örneğin, Türkiye Almanya'nın Rein bölgesini yeniden işgal etmesi nedeniyle Almanya'ya karşı uygulanan ekonomik yaptırımlara katılmayı reddetti. Türkiye yönetici çevreleri, tutumlarına gerekçe olarak böylesi bir eylemin Türkiye için ekonomik iflas anlamına geleceğini belirtiyorlardı.

«Doğu'ya Yöneliş» doktrini esas alınarak planlanan ve gerçekleştirilen Almanya'nın Türkiye'ye eko-

nomik yayılışı, faşist devletin belirli politik planlarına dayanıyordu.

Ekonomik ve ideolojik bakımdan Türkiye'ye girmeye çalışan Hitler diplomasisi, gerek İngiltere-Türkiye, gerekse Sovyetler Birliği-Türkiye ilişkilerini bozmak ve böylelikle Türkiye'yi kendi politik etki yörüngesine sokmak niyetindeydi. 1937 Şubat'ında Almanya'nın Türkiye'ye yaptığı ikili bir anlaşma imzalama önerisi, Hitler Almanyasının Yakın ve Orta Doğu ile Doğu Akdeniz ülkelerine karşı daha sonraki bir saldırı için en önemli askeri-stratejik trampelen olan İstanbul ve Çanakkale boğazlarında güç kazanma niyetinde olduğu anlamına geliyordu. 9 Mart 1937 tarihli Türkiye cevabî notasında, boğazlar antlaşmasına ilişkin Alman iddialarının, Almanya'nın ne 1923 Lozan Anlaşması iştirakçisi, ne de bir Akdeniz devleti olmadığı bahanesiyle reddedilmesine ve ikili bir anlaşmanın imzalanmasının kabul edilmemesine rağmen Türkiye, Almanya'nın Montrö Antlaşması'na tek taraflı bir açıklamayla katılmasına ses çıkarmadı.

Türkiye, 1936-1939 yıllarında İspanya'daki İtalyan-Alman müdahalesi döneminde «mihver» ülkelerine epeyce hizmette bulundu. Türkiye Hükümeti, İspanya'nın işlerine karışmama bahanesiyle Cumhuriyetçilere silah gönderilmesini ve gönüllülerin İspanya'ya gitmelerini, cumhuriyetçi hükümete yardım için para toplanmasını vb. yasakladı.

• Bu arada Türkiye gericileri, isyancıları savaş uçaklarıyla donattılar. Türkiye'nin isyancılar konusunda takındığı tutum (General Franko'nun ajanlarının Ankara'ya gelişi, Türkiye temsilcisinin Burgos'u ziyareti vs.) Türkiye'nin İspanyol faşistleriyle ilişkilerinin ne relere uzandığını kanıtlamaktadır. Şubat 1939'da ise Türkiye, Frankocu hükümeti resmen tanıdı.

Türkiye diplomasisi, «antikomintern paktı»ndaki «mihver devletleri»nden militarist Japonya'yla olan dış politik ilişkilerini de «iyi ve içten» ilişkiler olarak niteliyordu.

Türkiye'nin bu hizmetlerine karşılık olarak «mihver devletleri» şu ödünleri verdiler: 1938 Mayıs'ında İtalya Montrö Antlaşması'na katıldı, Almanya ise aynı yılın Temmuz ayında Türkiye'ye 10 yıl süreyle 150 milyon marklık borç para vermeyi vaad etti. Alman Hükümeti bu krediyi, öncelikle politik uzlaşma için Türkiye'ye verilecek bir tür avans olarak görüyordu. Öyle ki, 1938 yılı Temmuz ayında Berlin'de yapılan Numan Menemencioğlu-Ribbentrop görüşmesinde Alman Dışişleri Bakanı, Türkiye diplomatının önüne hemen Türkiye'nin mevcut sınırların «revizyonuna» taraftar olan faşist devletler blokuna geçmesi sorununu koyuyordu. Türkiye'nin boğazlar rejiminin yeniden incelenmesi ve Hatay Sancağı'nın kendisine geri verilmesine ilişkin isteklerinin onu objektif olarak «revizyon isteyen devletlerle» aynı safa koyduğunu önerisine gerekçe olarak gösteriyordu.

Numan Menemencioğlu, Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu döneminin istilacı politikasına geri dönmek niyetinde olmadığını belirterek bu öneriyi reddetti.

Bu dönemde Türkiye Hükümeti, usulen olumlu bir tarafsızlık politikası izlemeyi, iki emperyalist grup arasında gidip gelerek kendi isteklerinin yerine getirilmesini sağlamaya devam ederek politik birlik ortamını seçmekte acele etmemeyi yeğliyordu.

Türkiye'nin hemen faşist blokun müttefiki olmak istememesi, Hitler Almanyası yöneticilerinin cesaretini kırmadı.

16 Ocak 1939 tarihli Almanya-Türkiye antlaşma-

sının imzalanmasından sonra Almanya'nın Türkiye'ye yaptığı politik baskı arttı. Aynı yılın Nisan ayında, Türkiye-İngiltere-Fransa görüşmelerini engellemek için titizlikle çalışan Goebbels, İstanbul'da üç günlük gayri resmi bir ziyaret yaptı.

Türkiye'nin İngiliz-Fransız blokuna katılmasını önlemek için 1939 Nisan ayı sonunda Hitler Almanyası'nın «en güçlü diplomatları»ndan biri olan Von Papen büyükelçi olarak Ankara'ya gönderildi.

Türkiye'yi «mihver devletleri» tarafına çekmek isteyen Von Papen, Ribbentrop'a ısrarla İtalya'yı işgal ettiği Arnavutluk'taki silahlı kuvvetlerini minimuma indirmek ve «Türkiye'nin burnunun dibindeki 12 Adalar'dan küçük ve önemsiz iki tanesini Türkiye'ye vermek» zorunda bırakmayı tavsiye etti.

Bu tavsiyeler Ribbentrop tarafından hemen incelendi. İtalyan Dışişleri Bakanı Çiano, 1939'da gündünde şunları belirtiyordu: Türkleri rahatlatmak, «bizimle ilgili endişelerini dağıtmak ve öncelikle Büyük Britanya ve Fransa tarafından karşı önlemler alınmasını olası sayan Almanlara yaranmak için Türkiye Elçisine İtalya'nın, Türkiye'ye karşı ne ekonomik, ne de topraksal hiçbir talebi bulunmadığı konusunda güvence verdim; ancak bu yeterli olmadı». Pekçok Avrupa devleti örneğine dayanan Türkiye diplomatları faşist devletlerin anlaşmalarının ifade ve güvencelerinin ardında neler olduğunu artık kendi gözleriyle görerek anlamışlardı.

1939 Nisan'ında Arnavutluk'un İtalya tarafından ele geçirilmesi, Hitler Almanyası'nın Yugoslavya, Romanya ve Bulgaristan'da ekonomik mevzilerinin güçlenmesi, Türkiye yöneticilerinin endişelerini daha da artırdı ve onları faşist saldırı tehlikesine karşı Türkiye Cumhuriyeti'nin güvenliğinin sağlanması amacıy-

la daha etkili bir direniş kurmak için acele etmek zorunda bıraktı.

Mayıs 1939'da Türkiye ve İngiltere arasında bir ön anlaşma imzalandı. Bu anlaşmada özellikle şu husus belirtiliyordu: «İngiltere ve Türkiye Hükümetleri, kesin anlaşmanın imzalanmasını beklerken, Akdeniz bölgesinde savaşa yol açabilecek bir saldırı eylemi olması halinde aktif ve etkili işbirliğinde bulunmaya ve birbirlerine her bakımdan yardım etmeye hazır olacaklarını açıklarlar».

İki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesi, İngiltere-Türkiye politik ilişkilerinin güçlenmesine genellikle yardım etti. Mayıs 1938'de İngiltere Türkiye'ye 16 milyon sterlin tutarında borç para verdi. İngiliz kredileri aslında İngiliz Foreign Office yöneticilerinin bile gizlemedikleri gibi İngiliz yanlısı tutumu nedeniyle Türkiye'nin ödüllendirilmesinden başka bir şey değildi. Öyle ki, Avam Kamarası'nda bir konuşma yapan İngiltere Dışişleri Bakanı John Simon, son yıllarda «Türkiye'nin uyguladığı politikayla kredi almayı hakettiğini gösterdiğini» belirtti.

İngiltere'nin Türkiye'yle yaptığı anlaşma, eğer Fransa bu pakta katılmazsa Akdeniz bölgesindeki İngiliz çıkarlarının güvenliğine ilişkin etkin bir sistem olamıyordu. Bu nedenle İngiliz diplomasisinin çabaları bu dönemde Hatay Sancağı'na ilişkin sorun nedeniyle gerginleşmiş olan Türkiye-Fransa ilişkilerinin normalleştirilmesine yönelikti.

23 Haziran 1939'da Fransa, İngiltere'nin baskısıyla Hatay'ın Türkiye'ye bağlanmasını kesin olarak kabul etti ve aynı zamanda Akdeniz bölgesinde karşılıklı yardıma ilişkin İngiltere-Türkiye anlaşmasının metniyle aynı olan Fransa-Türkiye deklarasyonu imzalandı.

‘Böylece Hatay Sancağı, Türkiye’nin, kesin olarak 19 Ekim 1939’da İngiltere-Fransa-Türkiye ittifak anlaşmasıyla kurulan İngiliz-Fransız blokuna katılmasının ücreti oldu.

Ancak, İngiltere ve Fransa’yla doğrudan askeri birlik kurma yoluna giden Türkiye yönetici çevreleri, eğer doğrudan doğruya Türkiye’nin çıkarlarını ilgilendirmiyorsa faşist saldırıya karşı çıkma eğiliminde değillerdi.

Haziran 1939’da Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu «Barış cephesine katılırken Almanya ve İtalya da dahil tüm devletlerle normal ilişkilerimizi sürdürdük» diyordu.

Türkiye’nin İngiliz-Fransız emperyalist bloku ve «antikomintern paktı»ndan faşist devletler grubu arasında gidip gelmesi Sovyetler Birliği-Türkiye ilişkilerini önemli ölçüde etkiledi.

Sovyetler Birliği-Türkiye iyi komşuluk ilişkilerinin güçlenmesini genel barışın sağlanmasında önemli bir faktör olarak ele alan Sovyet Hükümeti, SSCB ve Türkiye arasındaki politik, ticari-ekonomik ve kültürel ilişkileri geliştirmek istiyordu.

21 Ocak 1934’te Ankara’da SSCB tarafından son derece avantajlı koşullarla Türkiye’ye verilen 8 milyon altın dolar tutarındaki kredinin gerçekleştirilmesine ilişkin protokol imzalandı: Bu kredi faizsizdi ve Türkiye ihraç mallarının SSCB’ye gönderilmesi yoluyla ödenmesi öngörülüyordu.

Sovyet kredisi, 1934-1939 döneminde Türkiye sanayiine yatırılan sermaye yatırımlarının üçte birini oluşturuyordu. Bu nedenle Sovyet kredisi, ulusal sanayinin kurulmasında önemli rol oynadı. Sovyet kredisine dayanılarak Kayseri ve Nazilli’de iki büyük tekstil

kombinası kuruldu. Bu işletmelerin yapımıyla, SSCB Ağır Sanayi Halk Komiserliği nezdinde kurulan «Turkostroy» kurumu görevlendirildi. Bu kurum, aynı zamanda kombinalar için mekanik donatım teslimatı, bu donatımların montaj projelerini hazırlama ve örgütleme işiyle uğraşıyordu. Bu işletmelerin yapımına yaklaşık olarak 160 Sovyet uzmanı katıldı.

20 Mayıs 1934'te Kayseri'deki ilk tekstil kombinasının temeli Türkiye Başbakanı İsmet İnönü'nün de katıldığı bir törenle atıldı.

Kalabalık mitingde bir konuşma yapan İsmet İnönü, orada bulunanların coşkun tezahüratları arasında bu kombinanın «sadece bir Sovyetler Birliği-Türkiye dostluk anıtı değil, aynı zamanda Sovyet sanayinin kazanımlarının parlak bir örneği olacağını» açıkladı. Kayseri'deki tekstil kombinası Sovyet mühendislerinin yönetiminde rekor denecek kadar kısa bir sürede —13 ayda— yapıldı. Türkiye tekstil sanayii işletmeleri arasında ölçekleri ve üretim gücü bakımından bir benzeri daha yoktu: Kombina yılda 30-35 milyon metre kadar basma, yani Türkiye'de üretilen bu dokuma türünün üçte birini ürettiyordu. Nazilli'deki kombinanın yapımı da başarıyla tamamlandı. 9 Ekim 1937'deki açılış törenine Türkiye ileri gelenleri Kemal Atatürk başkanlığında geniş bir grup halinde katıldı. Türkiye Cumhurbaşkanı, tamamen Sovyet makineleriyle donatılmış olan bu kombinanın büyük değeri üzerinde durdu.

Bu kombinalar için gerekli yüksek ve orta dereceli teknik personel Moskova'da uzman öğretim kurumlarında eğitildi, daha sonra ise Moskova, Leningrad, İvanov, Orehovo-Zuyev, Kalinin ve diğer kentlerdeki dokuma fabrikalarında staj gördü.

Türkiye Hükümeti'nin isteği üzerine gereken nitelikli iş gücünün eğitimi için «Turkostroy» kurumu

Sovyet fabrika okulları tipinde özel kurslar düzenledi.

Sovyet ihracat örgütleri, tekstil kombinalarının yanısıra, kredi düzeninin bir parçası olarak Ankara Belediyesi'ne otobüsler, kamyonlar, tankerler ve bunların yedek parçalarını verdi.

SSCB'nin ekonomik yardımına dayanan, doğmakta olan Türkiye ulusal sanayii, Sovyet sanayi kuruculuğunun çok zengin deneyiminden ve teknik alandaki bilimsel kazanımlarından yararlanma olanağı buldu. Bunun yanısıra, Türkiye halkı Sovyet yardımının kapitalist batı firmalarının «yardımı»ndan köklü biçimde farklı olduğunu uygulamada görerek inandı.

Savaş öncesi yıllarda Sovyetler Birliği-Türkiye ticaretinin artışının yanısıra ticaretin yapısında da önemli değişiklikler oldu. 1930'ların başına kadar Sovyet ihracat örgütleri, Türkiye'ye daha çok geniş tüketim malları (tahıl, dokuma, şeker, lastik) ve petrol ürünleri satarken, Birinci Beş Yıllık Planın başarıyla gerçekleştirilmesi, Sovyetler Birliği'ne Türkiye'ye gönderilen mal türlerini makine, tarım araçları, elektrik malzemesi, ağır metal gibi mallarla daha da genişletme olanağı verdi. Türkiye'ye yapılan Sovyet ihracatında makine ve teknik araç ürünlerinin payı, 1926'daki % 2'den 1937'deki % 40'a yükselerek sürekli artış kaydetti. Aynı yıllarda Sovyetler Birliği, pekçok Türkiye ihraç malının başlıca tüketicisi oldu. Canlı hayvan ve hayvancılık ürünleri özellikle büyük miktarlarda satın alındı. Örneğin, 1938'de Sovyet ithalat örgütleri, Türkiye'nin ihraç ettiği tüm koyun yününün % 62'sini, canlı hayvanın % 43'ünü, tiftiğin % 31'ini ve toplam 5,1 milyon lira tutarındaki diğer malları satın aldılar. Aynı yıl Sovyetler Birliği Türkiye'ye makine, ağır metal haddesi, dokuma, petrol, petrol ürünleri, şeker ve başka mallar ihraç etti. Savaş öncesi yıl-

larda Türkiye'ye petrol ürünleri satışında SSCB'nin payı, genel olarak Türkiye'nin tüm petrol ve petrol ürünleri ithalatının yarısından fazlaydı. Doğu Anadolu'nun mal sürümünde Sovyetler Birliği'nin önde gelen bir yeri vardı. Türkiye'nin doğu bölgelerinden yapılan hayvan, yün, pamuk ve diğer malların ihracında SSCB'nin payı % 100'ü buluyordu. Bunun yanı sıra SSCB ve Türkiye arasındaki hesaplar kliring esasına göre, yani bir ülkeden ötekine döviz havalesi olmaksızın yapılıyordu.

Sovyetler Birliği'nin Türkiye dış ticaretindeki payı büyük değildi, bazı yıllarda % 6-7'ye ulaşılıyordu. Bununla birlikte SSCB ile normal ticari ilişkilerde bulunmak Türkiye açısından çok büyük öneme sahipti, çünkü çok miktarda Türkiye ihraç malının Sovyetler Birliği tarafından düzenli olarak satın alınması, Türkiye iç pazarının canlanmasına, fiat düzeyinin yükselmesine ve realize edilmemiş mal yedeklerinin azaltılmasına yardım ediyordu. Ayrıca SSCB ile Türkiye arasında alış-verişin gelişmesi olgusu da emperyalist ülkelerin, haksız yüksek fiatlar yoluyla Türkiye tüketicisini sömürme olanağını sınırılıyordu. Sovyet ihracatı, kapitalist ülkelerin ihracatından farklı olarak, sadece Türkiye ekonomisine (özellikle yeni kurulan sanayiye) zarar vermediği gibi tam tersine Türkiye'nin üretim güçlerinin geliştirilmesine elden geldiğince yardım ediyordu.

Sovyetler Birliği, 1934 ve 1935 yıllarında Uluslararası İzmir Fuarı'na katıldı ve teknik kazanımlarıyla Sovyetler Birliği-Türkiye ekonomik işbirliğinin olanaklarını açıkça gösterdi.

Aynı dönemde Sovyetler Birliği-Türkiye kültürel ilişkileri de gelişti. Tanınmış yazar Yakup Kadri, 1934 yılındaki 1. Sovyetler Birliği Yazarlar Kongresi'ne ka-

tıldı. Aynı yıl ünlü aktör ve rejisör Muhsin Ertuğrul Moskova'nın konuğu oldu ve tanınmış Sovyet tiyatrcularının, özellikle K.S. Stanislavsky'nin çalışmalarını yakından inceledi.

Sovyet toplumu, tanınmış orkestra şefi Zeki Bey'in ve oğlu kompozitör Ekrem Zeki'nin konserlerine büyük ilgi gösterdi.

1934 sonu-1935 başında Ankara ve İstanbul'da düzenlenen Sovyet Resim ve Heykel Sergisi, Türkiye'nin kültürel yaşamında unutulmaz bir olay oldu. Sergide ünlü Sovyet ressamlarının (S. Gerasimov, O. Deyneki, İ. Brodskiy, M. Saryan) ve heykeltraşlarının (V. Muhina, S. Lebedev, İ. Çaykov ve diğerleri) 80'den fazla yapıtı yer alıyordu. Ziyaretçiler Sovyet ressamlarının sanatına büyük ilgi gösterdiler. Örneğin, **La Turquie** gazetesi şunları yazıyordu: «İ. Brodskiy'in «V.İ. Lenin Smolny'de» adlı tablosunu en görkemli klasik yapıtlar arasına koymak gerekir.»

Profesör Kâzım Nami başkanlığındaki tıp bilginleri heyeti 1935 yılında SSCB'ye gitti. Heyet, Sovyetler Birliği bilim kuruluşlarının çalışmasını ve veremle savaş alanındaki kazanımlarını yakından inceledi. Sovyet hekimleri ana ve çocuk sağlığını koruma işinin örgütlenmesinde, Türkiye'de yaygın olan verem, sıtma, trahom gibi hastalıklarla savaşta ve geniş bakım çalışmaları uygulamasında Türk meslektaşlarına paha biçilmez yardımda bulundular.

SSCB ve Türkiye arasındaki iyi komşuluk ilişkilerinin gelişmesini değerlendiren Kemal Atatürk, 1935 Mart'ında IV. CHP Kongresi'nde yaptığı konuşmada şunları söyledi: «Türk-Sovyet dostluğu şimdiye kadar genel barış için sadece ve sadece yarar sağlamıştır. Bu dostluk gelecekte de son derece yararlı olacaktır».

SSCB ve Türkiye'nin dostluk ilişkilerini güçlendirme ve geliştirme istekleri, Kasım 1935'te Ankara'da tüm ekleriyle birlikte 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın yürürlük süresinin 10 yıl daha uzatılmasına ilişkin protokolün imzalanmasında yankısını buldu. Türkiye Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Aras imza töreninde şunları söyledi: «Sovyetler Birliği ile 15 yıldan da fazla süredir işbirliği yapıyoruz. Bu zaman içinde pekçok uluslararası sorunun görüşülmesinde birlikte hareket ettik... Aramızda karşılıklı askeri yükümlülükler yok. Ancak taraflardan her birini ilgilendiren herhangi bir konuda pratik işbirliği var; karşılıklı dayanışmalar olmaksızın hiçbir şey yapılamaz».

SSCB Dışişleri Halk Komiseri M.M. Litvinov, 21 Temmuz 1936'da Montrö Konferansı'nın kapanış oturumunda yaptığı konuşmada SSCB ve Türkiye arasındaki dostluğun «sadece geçici bir uzlaşma olmadığı»nı belirtti.

Türkiye yönetici çevrelerine gelince, bunlar bakımından zaman zaman Sovyetler Birliği'yle sıkı dostluk bağlarını güçlendirmekten vazgeçme ve İngiltere'ye doğru kayma doğrultusu açıkça ortaya çıkıyordu. Türkiye'nin dış politik doğrultusunda bu yeni eğilime dikkati çeken Profesör Ahmet Şükrü Esmer, «Montrö Konferansı'ndan sonra Türkiye'nin yeni dostu İngiltere'ye eski dostu Sovyetler Birliği'nden çok daha sıkı şekilde bağlanmaya başladığını» itiraf ediyordu. Cumhurbaşkanı'nın Büyük Millet Meclisi'nin açılış törenindeki konuşmasının o yılın uluslararası ilişkilerine ilişkin bölümünde İngiltere birinci, Sovyetler Birliği ikinci sırada anılıyordu.

Tüm koşullarda Sovyetler Birliği'ne oranla İngil-

tere'ye üstünlük tanınması belirgin bir anlam taşıyordu.

Montrö'den sonra Türkiye'nin dış politikasında meydana gelen dönüş, 1937 yılı sonbaharında Başbakanlık makamında bulunan Celâl Bayar'ın hükümet deklarasyonunda bir tek sözcükle bile SSCB - Türkiye dostluğundan söz etmemesiyle de belirtilmiş oldu. Çok eskiden kurulmuş bir geleneği çiğneyen Celâl Bayar'ın konuşması, Türkiye'de Sovyetler Birliği'ne düşman, gerici unsurların baş kaldırmaya başladıklarını kanıtlıyordu.

1938'de konsolosluk ağının karşılıklı olarak daraltılmasına ilişkin Sovyet-Türk anlaşmasının imzalanması iki ülke arasındaki ilişkilerin soğuduğunu açıkça gösteriyordu. Buna göre Türkiye Odessa, Bakû, Eri van ve Leningrat'taki, SSCB ise İzmir ve Kars'taki konsolosluklarını kapatıyorlardı. Taraflardan her biri için sadece birer konsolosluk, İstanbul'daki Sovyet Konsolosluğu ve Batum'daki Türkiye Konsolosluğu korunuyordu.

Dünya politikasında giderek daha büyük bir gerginlik unsuru olan faşist Almanya'nın Türkiye'deki etkisinin artması da Sovyet kamuoyunda kaygı uyandırıyordu.

Ölümünden önceki (Kasım 1938) bir buçuk yıldan fazla sürede Cumhurbaşkanı Atatürk'ü dış politikayı yönetme olanağından yoksun bırakan ağır hastalık da Sovyet-Türk ilişkilerinin akışına olumsuz etkide bulunmuştur.

1938 yılında İsmet İnönü'nün Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı olarak seçilmesi, Ocak 1939'da Celâl Bayar Hükümeti'nin istifası ve Refik Saydam başkanlığındaki yeni hükümetin kurulması Sovyetler Birliği-Türkiye ilişkilerinde geçici değişikliklere

neden oldu. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Başbakan Refik Saydam ve Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu, SSCB ile olan dostluğu güçlendirmeyi amaçlayan bir politika izlemek niyetinde olduklarını açıkladılar.

Türkiye yöneticilerinin bu tutumu, bir ölçüye kadar 1933 ilkbaharından önce ortaya çıkan karmaşık uluslararası durumla belirleniyordu.

Batılı devletlerin, kendileriyle faşist devletler arasındaki fikir ayrılıklarının ancak SSCB'ye karşı savaş yoluyla ortadan kaldırılabileceği üzerine yaptıkları hesaplara dayanan Münih politikasının çöküşü İngiltere ve Fransa'yı taktik değiştirmek ve Alman saldırısına karşı koymak amacıyla Sovyetler Birliği'yle görüşmelere başlamak zorunda bıraktı. 1939 Nisan'ında Sovyet Hükümeti, üç devlet arasında karşılıklı yardım antlaşması imzalanmasını öngören karşı önlemlerini sundu. Bu antlaşma SSCB, İngiltere ve Fransa'yı Avrupa'da bu üç devletten birine karşı, bu arada Polonya, Romanya, Baltık Boyu devletleri, Türkiye ve Macaristan'a karşı bir saldırı halinde karşılıklı olarak birbirlerine yardıma koşma yükümlülüğü altına sokacaktı.

Sovyet Hükümeti, İngiltere ve Fransa'yla yaptığı görüşmelerin yanısıra, SSCB'nin güney sınırlarının güvenliğinin artırılmasına ve Hitler saldırısının Yakın ve Orta Doğu'ya yayılmasını önlemeye yönelik önemli bir girişimde bulundu. 1939 yılı Mayıs ayı başında SSCB Hükümeti, faşist saldırısına karşı ortak cephe çerçevesinde gerçekleştirilecek karşılıklı yardıma ilişkin bir Sovyetler Birliği-Türkiye antlaşması imzalamaya önerisiyle Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı V.P. Potemkin'i Ankara'ya gönderdi. Ancak SSCB ile olan antlaşmaların sabote edilmesine ilişkin batı

politikasını izleyen Türkiye yönetici çevreleri Sovyet önerilerine belirli bir yanıt vermediler.

Sovyet Hükümeti, saldırıya karşı birleşik cephe kurma yollarını ve önlemlerini aramaya devam etti. 12 Mayıs 1939'da İngiliz Hükümeti tarafından Türkiye'nin bağımsızlığı için tek taraflı güvence verilmesi Sovyetler Birliği'nde olumlu karşılandı.

Sovyet Hükümeti, 2 Haziran 1939 tarihli karşı önerilerinde İngiltere ve Fransa'nın isteklerine uygun olarak İngiltere ve Fransa'nın bağımsızlık güvencesi verdikleri bir dizi ülkeye (bunlara Türkiye de dahildi) Almanya'nın saldırması halinde yardımını genişletmeye hazır olduğunu belirtti.

Ancak «Münih» politikasının girişimcileri ve esinlendiricileri gerçekte SSCB ile birlik antlaşması imzalamak istemiyorlardı. Örneğin Sovyetler Birliği'yle görüşme yapan İngiliz Hükümeti, Hitler'e saldırmazlık paktı ve Türkiye'yle diğer ülkelere verilen güvencelerden vazgeçme ve SSCB ile yapılan görüşmelerin kesilmesi karşılığında dünya ölçüsünde etki alanlarının paylaşılmasına ilişkin bir antlaşma imzalamayı önererek Almanya'yla tek başına gizli görüşmelere başladı.

İngiltere ve Fransa'nın Hitler saldırısına karşı ortak savaşa ilişkin olarak SSCB ile etkili bir antlaşma imzalama konusunda isteksiz oldukları tamamen ortaya çıktıktan sonra, SSCB'nin güvenliğini sağlama olanaklarının tümü tükenmiş oldu. Sovyet Hükümeti, 1939 Ağustos'unda Alman Hükümeti tarafından önerilen, SSCB ve Almanya arasında saldırmazlığa ilişkin olan ve Sovyetler Birliği'ne belirli bir süre savaştan kaçınma olanağı veren antlaşmayı imzaladı.

Bu nedenle batılı devletlerin provokasyon faaliyeti sonucunda SSCB ve Türkiye'nin de katılacakları karışıklı yardım ve ortak güvenlik antlaşması imzalanamadı. Bu durum ise daha sonraları İkinci Dünya Savaşı sırasında büyük değişikliklere uğrayan Sovyetler Birliği- Türkiye ilişkilerini etkiledi.

Ancak, «Müniçilerin» dünya olaylarının akışını emperyalist devletlerin Sovyetler Birliği'ne karşı giriştikleri bir savaş haline getirme çabalarına karşın savaş iki uzlaşmaz emperyalist devlet grubu arasında başladı.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA İÇ POLİTİKA VE ULUSLARARASI DURUM

(1939 - 1945)

TÜRKİYE İNGİLİZ FRANSIZ KAMPINDA

Dünya kapitalist sisteminin geçirdiği ikinci bir kriz sonunda birçok ülkeyi yörüngesine çeken İkinci Dünya Savaşı patlak verdi. Türkiye yönetici çevrelerinin dış politik yönelimin seçimi konusunda giriştikleri mücadele savaş başlamadan önce henüz sona ermemiştir. Bilindiği üzere, saldırganı yatıştırmak amacıyla Münih politikasını izleyen ve Hitler ordularının saldırısını doğuya yöneltmek için büyük çaba harcayan İngiliz-Fransız blokundan yana olma çağrıları yapanlar üstünlüğü kazandılar. İngiliz-Fransız emperyalistleri, emperyalist çelişkileri Sovyetler Birliği'ni alet ederek çözümleme umutlarını savaş başladıktan sonra da yitirmediler. Bu hedefe ulaşmak için Türkiye diplomasisinden yararlanmayı ihmal etmediler.

1939 yılı Eylül ayı sonunda Türkiye Dışışleri Bakanı Şükrü Saracoğlu görüşmeler yapmak amacıyla Moskova'ya geldi. SSCB'nin ve Türkiye'nin hayati çıkarlarını göz önüne alan ve güney sınırlarında barışı sağlama amacından hareket eden Sovyet Hükümeti, Karadeniz ve Boğazlar Bölgesi'yle sınırlanan bir karşılıklı yardım antlaşması imzalama önerisinde bulundu. Ayrıca, boğazların saldırgan devletler tarafından Sovyet halkına karşı kullandırılmayacağına ilişkin olarak gerçek güvenceler istedi.

Türk Hükümeti, bu haklı istekleri geri çevirdi ve karşılıklı yardım antlaşmasının imzalanmasını olanaksız hale getirdi. Sovyet Hükümeti, Şükrü Saracoğlu'nun ziyaretinin daha 1939 sonbaharında SSCB ve Almanya arasında silahlı çatışma çıkartmayı amaçlayan dünya gericiliğinin bir oyunu olduğunu anladı.

Türkiye Hükümeti, Moskova'daki görüşmelerin yanısıra İngiltere ve Fransa'yla da 1939 Ekim'inde (Şükrü Saracoğlu Türkiye'ye dönmeden önce) İngiliz-Fransız ittifak anlaşmasının imzalanmasıyla sona eren görüşmeler yaptı, 15 yıl için imzalanan bu anlaşma, patlak veren askeri anlaşmazlık Akdeniz bölgesine yayıldığı takdirde Türkiye'yi müttefikler yanında yer almakla ve eğer Yunanistan ve Romanya'ya saldırılırsa bu iki ülkeye yardım etmekle yükümlü kılıyordu. Buna karşılık İngiltere ve Fransa, Türkiye'nin herhangi bir Avrupa devletinin saldırısına uğraması halinde ona askeri yardımda bulunma güvencesi veriyorlardı. Anlaşmaya ek 2. No.lu protokol şöyle diyordu: «Yukarda sözü edilen anlaşmayla Türkiye'nin üzerine aldığı yükümlülükler onu, sonucunda SSCB ile silahlı çatışmaya sokabilecek eylemlere başvurmak zorunda bırakmayacaktır.»

Ancak, böylesi bir kayıt, Türkiye yönetici çevrelerinin SSCB'ye karşı düşmanca bir tutum izlemelerine engel olmadı. Bir Türk gazetecisi şunları yazıyordu: «Karşılıklı yardım anlaşmasını imzalayan hükümetimiz, bu anlaşmanın sadece İtalya'ya karşı olduğu üzerine hesaplar yapmıştı, ama olaylar, paktın aynı zamanda SSCB'ye de karşı olduğunu gösterdi.» (*)

İngiliz-Fransız emperyalistleriyle kurulan birlik, Türkiye'ye 43,5 milyon sterlin tutarında borç ve kredi verilerek cömertçe ödüllendirildi. Türkiye, İngiltere ve Fransa arasındaki bu anlaşmanın imzalanması, bu ülkeler arasında 1939 yılı Mayıs ve Haziran aylarında imzalanan anlaşmaların daha da geliştirilmesi anlamına geliyordu.

Türkiye'yi kendi politik etki alanları içine çekmek isteyen İngiliz ve Fransız yönetici çevreleri, Türkiye'yle olan ticari-ekonomik ilişkilerini genişlettiler. Ocak 1940'ta Paris'te bir dizi önemli ekonomik ve mali antlaşma imzalandı: a) 43,5 milyon sterlin tutarındaki borç ve krediler konusuna ilişkin antlaşma; b) İngiliz-Türk ticaret anlaşmasına ve kliring sözleşmesine ek protokol; c) Karabük'teki metalurji fabrikasının yapımı için İngiltere'nin verdiği borca karşılık Türkiye'deki tüm krom çıkarımının İngiltere'ye verilmesini öngören üç yıllık özel antlaşma.

Bu antlaşmalarla İngiliz ve Fransız hükümetleri, Türkiye'den yaptıkları geleneksel Türkiye ihraç malları (tütün, kuruyemiş) alımını artırmakla yükümlüydüler. Ankara'da bir İngiliz-Fransız ekonomi bürosu kuruldu. Bu büronun amacı, Türkiye mallarının, özellikle de Almanya'nın müttefikleri aracılığıyla sa-

(*) SSCB Ekim Devrimi Merkez Devlet Arşivi, f. 4459, 1. 2, b. 394, sh. 75.

tın aldığı malların alım olanaklarını araştırmaktı. 1940 Şubat'ında, Londra'da 1941 Mart'ına kadar süreyle ticaret ve ödemelere ilişkin yeni İngiltere-Türkiye anlaşması imzalandı. Bütün bunlar, Türkiye ve müttefikleri arasındaki ekonomik bağların genişlemesine yardım edecekti ve 1939 politik anlaşmasına önemli ekonomik bir ek oldu. İngiltere'nin mal sürümündeki payı 1939 yılındaki % 6'dan 1940'daki % 11,8'e yükseldi.

İngiliz-Fransız emperyalistleri, ticari-ekonomik bağları genişletmenin yanı sıra Türkiye'yi antisovyet serüvene sürüklemeyi düşünüyorlardı. Öyle ki, 1940 yılında Sovyet-Fin savaşı sırasında Londra ve Paris'te «Almanya'nın hakkından nasıl gelineceği sorunundan çok Rusya'ya nasıl darbe indirileceği, daha doğrusu Finlandiya'ya yardım edilerek mi, Bakû'yü bombalayarak mı yoksa İstanbul'a çıkartma yapılarak mı Rusya'ya darbe indirileceği» sorununa özen gösteriliyordu.

Güneyden, Kafkasya üzerinden gelişecek anti-sovyet seferin örgütlenmesi işinde, sadece topraklarını değil, insan gücünü de vermek zorunda kalacak olan Türkiye'ye önemli bir rol düşüyordu. SSCB'ye karşı askeri eylemler planını hazırlayan Fransız Generali Gamelen, 12 Mart 1940'ta Yakın Doğu'daki Fransız Orduları Komutanı General Veygan'a şu haberi veriyordu: «Orta Doğu'daki operasyonlar İngiliz komutanının, Kafkasya'dakiler ise Türk komutanının yönetimi altında yürütülmelidir. Kafkasya'daki eylemler yalnızca Türk kuvvetlerince gerçekleştirilmelidir. Bu konuda Mareşal Çakmak'la görüşmelere başlayabilirsiniz.»

Belgelerin de kanıtladığı gibi, Türkiye bu antisovyet serüvene çeşitli yönlerden itildi. Dünya basını 1940 yılı Ocak ayında, Türkiye birliklerinin Kafkas sınırında toplanmaya başladıklarını, generallerin Sovyetler Birliği-Türkiye sınır bölgesindeki teftiş gezilerini sık-

laştırdıklarını bildirdi. Şükrü Saracoğlu, Fransız elçisi Masigli ile yaptığı bir görüşmede Bakû'ye müttefiklerin ortaklaşa saldırımları düşüncesini ilke olarak destekledi. Aslında bunun yanı sıra şu koşulları da ileri sürmüştü: 1) Türkiye, olası bir İtalyan saldırısı konusunda güvence olmadıkça Sovyetlere karşı savaş planlarını görüşmeyecektir; 2) Türkiye, ancak yaz sonuna doğru Rusya'ya karşı bir «savunma savaşı»na hazır duruma gelecektir; 3) Bakû'yü hedef alan saldırı Türkiye toprakları üzerinden gerçekleştirilmemelidir.

12 Mart 1940'ta Sovyet-Fin barış anlaşmasının imzalanmasından sonra da SSCB'ye saldırı hazırlıkları devam etti. Mart ayı sonunda İngiliz ve Fransız komutanları, Mayıs ayından önce yaklaşık olarak 16 bombardıman uçağı grubunun «Rus petrol bölgelerine karşı olası eylemler» için hazırlanmasına ilişkin planları görüştüler. Aynı zamanda Karadeniz'de Sovyet gemilerinin Türkiye limanlarında üslenecek olan müttefik denizaltılarınca durdurulması da planlandı. Stratejik plan, İslam dinine inanan Kafkas halklarının Sovyet egemenliğine karşı kışkırtılmasını da öngörüyordu. Nisan 1940'ta Veygan, Gamelen'den Bakû ve Grozny'nin bombalanması operasyonunun ne zaman başlayacağını belirlenmesini istedi. «Olası operasyon başlangıç anını Haziran sonu ya da Temmuz başı olarak belirlemek akıllıca olurdu. Üstelik Masigli'nin bildirdiğine göre bu süre Türkiye'nin de işine gelmektedir. Böylece Türkiye'nin düşmanın (Sovyetler Birliği'nin) bu bombardımanlar sonucu göstereceği herhangi bir tepkiyi geri püskürtmeye hazır duruma gelmesi sağlanmış olacaktır,» (*) - diye öğütler veriyordu

(*) Bk. *Uluslararası İlişkiler ve Sovyetler Birliği Dış Politika Tarihi*, cilt II 1939-1945. Moskova, 1962, sh. 44.

Veygan. Ancak 1940 yılı Haziran ayında Fransa'nın yenilgisi sonucunda, batı cephesinde İngiltere'nin ve Fransa'nın antisovyet seferlere girişme olasılığını yok eden durum ortaya çıktı. Bu arada, Alman ordusunun geçici başarılarının etkisiyle Türkiye'nin müttefiklerine karşı yükümlülüklerini tam olarak yerine getirmek niyetinde olmadığı giderek daha açık hale geliyordu. İtalya'nın Fransa'ya saldırması sonucunda Türkiye, 1939 anlaşması hükümleri uyarınca müttefiklerine yardım etmek zorundaydı. İngiltere ve Fransa, 14 Haziran 1940'ta elçileri aracılığıyla Türkiye'ye kendi taraflarına geçmesini önerdiler, ancak Türkiye, yükümlülüklerini yerine getirmedi. Mecliste bilgi istenmesi üzerine Başbakan Refik Saydam şu açıklamayı yaptı: «Türk Hükümeti, İtalya'nın savaşa girmesiyle ortaya çıkan durumu dikkatle incelemiş ve 2 No.lu protokolde yer alan hükümleri yerine getirmeye karar vermiştir. Bu protokol uyarınca Türkiye savaşa girmeyen devlet statüsü kazanmıştır.»

SSCB'nin Akdeniz'deki savaşa hiç bir ilgisi olmaması nedeniyle Türkiye yöneticilerinin 2 No.lu protokole ilişkin değerlendirmelerinin geçersizliği ortadaydı. Ancak bu sırada Türkiye, karşılıklı yardım anlaşmasından doğan yükümlülüklerini yerine getirmek ve savaşa katılmak niyetinde olmadığı halde sürprizlerle karşılaşmamak için bir dizi olağanüstü askeri-politik ve ekonomik önlemler aldı.

TÜRKİYE HÜKÜMETİ'NİN ASKERİ EKONOMİK ÖNLEMLERİ

Maddi kaynakların seferber edilmesi ve askeri eylemlere katılma halinde gerekecek stokların yaratılması için tüm ekonominin yeniden kurulması sorunu,

savaşın ilk günlerinden başlayarak Türkiye'nin karşı karşıya bulunduğu sorunlardan biriydi. Türkiye Hükümeti, en önce silahlı kuvvetlerini güçlendirme işine girişti. Çeşitli yaşlardaki kişiler askere alındı. Böylece asker sayısı hemen hemen beş kat artmış oldu (205 binden 1 milyona). Pekçok silah ve askeri malzeme türünü yapma olanağından yoksun bulunan Türkiye, bunları başka devletlerden satın almak zorunda kaldı. Emperyalistler arasındaki fikir ayrılıklarından yararlanan Türkiye, savaşın her iki gruptan da silah almayı başardı.

Giderler kısmında askeri giderlerin başlıca yeri aldığı devlet bütçesinin de baştan sona yeniden düzenlenmesi gerekti. Dolaysız askeri giderler % 55-60'a ulaştı ve dolaylı giderlerle birlikte savaşa doğrudan doğruya katılan ülkelerin askeri ödeneklerine yaklaştı. Hükümet, gerekli parasal olanakları seferber etmek için yeni vergiler koydu ve mevcut vergilerin düzeylerini yükseltti, iç ve dış borçlara başvurdu, karşılıksız para basımını artırdı (1945 yılından önce tedavülde bulunan kâğıt para miktarı, 1938 yılına oranla beş kat artmış, ulusal gelir ise % 23 oranında düşmüştü). Bu yöntemler tek tek ele alınırsa ancak maddi kaynakları seferber edebilen yöntemlerdi, hepsi bir araya geldiğinde ise askeri harcamaların emekçilerin sırtına yüklenerek ödenmesini öngören burjuva yöntemleri oluyordu.

Ancak, sadece devlet bütçesini ve orduyu içine alan bu önlemler yeterli olmadı. Avrupa'daki savaşın Türkiye ekonomisi üzerinde giderek artan etkisi, tüm ekonomi mekanizmasının değiştirilmesini, sanayi ve tarımın askeri raylara oturtulmasını gerektirdi. Seferberlik önlemlerinin yükünü emekçilerin omuzuna bin-

dirmek isteyen egemen sınıflar emekçileri daha fazla sömürebilme yol ve yöntemlerini aradılar. Ocak 1940'da ortaya konan amaçların gerçekleştirilmesi için Milli Koruma yasasını kabul ettiler.

Yasada, olağanüstü koşullarda, yani kısmi ve genel seferberlik, ülkenin savaşa girmesi ya da Türkiye'yi yakından ilgilendiren yabancı devletler arasında bir savaş çıkması halinde hükümetin kullanacağı yetkiler tek tek sayılıyordu. Bu yetkileri kullanan hükümet, sanayi, tarım, ulaştırma, ticaret ve kredi kuruluşlarının (özel ve devlet kuruluşları) faaliyetlerini düzenleme, stratejik hammadde ve yiyecek rezervleri yaratma, mal fiatları mekanizmasını ve daire ücreti düzeyini etkileme hakkına sahipti. Bu yasanın uygulanması için bir koordinasyon komitesi kuruldu. Başbakanın başkanlığındaki bu komitede en önemli bakanlıkların (Ekonomi, Maliye, Milli Savunma ve diğerleri) yöneticileri bulunuyordu.

Yasalarda denetime ilişkin pekçok maddenin bulunması henüz Türkiye Hükümeti'nin ülkenin tüm ekonomik yaşamını düzenleyip denetleyebildiği anlamına gelmediğini kanıtlamaya gerek yoktur. Kapitalizmin kendiliğinden doğan ve gerek savaş koşullarında, gerekse barış sırasında etkili olan yasaları sınırlı ölçüde ve sadece yönetici sınıfların yararına ekonomiyi düzenleme olanağı verir. V. İ. Lenin, Birinci Dünya Savaşı yıllarında ekonominin burjuva hükümetlerce düzenlenmesinin taşıdığı niteliğe ilişkin olarak şunları yazıyordu: «Aslına bakılırsa, denetim sorunu, kimin kimi denetlediğinden, yani hangi sınıfın denetleyen, hangisinin denetlenen olduğundan ibarettir.» (*)

(*) V. İ. Lenin, *Korkunç Bir Felaket ve Bununla Savaşın Yolları*, cilt 34, sh. 175.

Lenin'in bu tanımlaması, İkinci Dünya Savaşı dönemindeki tüm kapitalist ülkelerin aldığı düzenleyici önlemler için, bu arada tabii Türkiye için de geçerlidir. Öyle ki Milli Korunma yasası, Türk emekçilerinin savaş öncesi yıllarında burjuvazi ve toprak ağalarıyla savaşımında elde etmiş oldukları az sayıdaki ekonomik kazancı ortadan kaldırıyordu. Hükümet, Türkiye vatandaşları için tüm ekonomi alanlarında ve ülkenin bütün bölgelerinde çalışma yükümüne ilişkin rejimi koyma, iş gününü uzatma, kadın ve çocuk emeğinden yararlanma konusundaki sınırlamaları kaldırma ve yurttaşları seyahat özgürlüğünden, iş yeri seçiminden yoksun bırakma ve benzeri hakları elde etti. İktidar bu yetkilerden geniş şekilde yararlandı.

Milyonluk bir ordunun seferber edilmesi nedeniyle tarımda ortaya çıkan iş gücü sorunu, ekonomi dışı zorlama yöntemleriyle çözümlendi: Köylülerin toprak ağalarına ve zengin köylülere ait topraklarda ve aynı zamanda devlet çiftliklerinde zorunlu olarak çalıştırılmasına karar verildi.

Ekonominin militarize edilmesi münasebetiyle tarımın ortaya çıkan talepleri karşılayacak hale getirilmesi, köylülerin elindeki ürünlerin vergi olarak alınması ve ürünün önceden belirlenen bir bölümünün sabit devlet fiatlarıyla alımı, ekilen ürün oranının zorunlu olarak düzenlenmesi, işlenmemiş alanlarda devlet eliyle ekimlerin genişletilmesi, büyük toprak ağalarının ve zengin köylülerin topraklarında tarımsal üretimin teşvik edilmesi vb. yollarıyla gerçekleştirildi.

Ordunun donatımı, binlerce tonluk yiyecek, hayvan yemi ve diğer iç üretim mallarına gerek gösteriyordu. Hükümet, yiyecek stoku oluşturabilmek için 1941 yılı Haziran ayından itibaren köylülerden düşük

fiatlarla tüm mal «fazlalıklarının» toplatılması işine girişti. Çoğunlukla köylünün elindeki son buğday da alındı.

Temel mal yedeklerine sahip olan toprak ağaları ve zengin köylüler, buğdayı düşük fiatlarla devlete satmaktansa karaborsada satmayı üstün tutarak pek çok kaçamak olanağı buldular. Bununla birlikte kamulaştırmalar bir ölçüde onların çıkarlarına da dokunuyordu, ama bunlar beklenen sonuçları vermedi. Bu nedenle 1942 yılı Temmuz ayından başlayarak gayri safi hasılanın % 25-50'sini oluşturan, önceden kaydedilmiş ürün miktarını devlete satma konusunda üreticiyi yükümlü kılan yeni devlet alımları sistemi uygulanmaya başladı.

1943 Haziran'ında çiftçileri tüm tarım üretiminin % 8-12'sini aynı olarak devlete teslim etmekle yükümlü kılan bir vergi kondu. Bu durum, pratik bakımdan feodal aşarın yeniden dirilmesi demektir. Gerçekte aynı vergi yasası, aşar için karakteristik olan bu verginin toplanmasındaki kesenek sistemini ortadan kaldırıyordu. Diğer açılardan ise her iki verginin ortak pekçok yönü vardı.

Hükümet, tarımsal üretimin teşviki için büyük toprak ağalarına ve zengin köylülere kredi verdi, onlara iyi cins tohum, makine, araç, gereç ve gübre sağladı.

Hükümetin sanayi üretim alanındaki «düzenleyici» faaliyeti de genel olarak burjuvaziye yarar sağlayacak şekildeydi ve kapitalist kazançları en küçük ölçüde bile azaltmıyordu. Ocak 1940'ta silah ve askeri donatım üreten özel işletmeler üzerinde denetim kurulmasına ilişkin yasa kabul edildi, 1943 yılında ise «faaliyetlerini savunma ve halkın gereksinimlerinin karşı-

lanmasına yöneltme» gerekçesiyle ülkedeki tüm sanayi işletmeleri üzerinde denetim kurulmasına ilişkin hükümet kararnamesi yayınlandı. Bunun yanısıra, hükümetin özel sanayi işletmeleri konusunda alacağı önlemlerin bu işletmelerin sahiplerine zarar vermeyeceği de belirtiliyordu. Her ne olursa olsun verilen zarar devlet tarafından ödenecek ve gerekli kazanç yüzdesi sağlanacaktı.

Hükümet, işletmelere az bulunan hammaddelerin verilmesi işini denetim altına aldı ve mal stokları aracılığıyla özel girişimcilerin faaliyetlerine etki etmeye çalıştı. 1940 Mart'ında Etibank krom çıkarımını ve ihracını denetim altına almakla görevlendirildi. Koordinasyon Komitesi'nin 30 Ocak 1941 tarihli kararıyla pamuk ipliği ve dokuma üreten devlet fabrikalarının ve özel fabrikaların tüm ürününün Sümerbank'a teslim edileceği belirtiliyordu. İplik ithalini de yine bu banka yürütecekti. Daha sonraları, çimento ve kâğıt fabrikalarının tüm ürünü devletin denetimi altına alındı.

Mamul mal alan hükümet, aynı zamanda işletmelere hammadde ve yakıt sağlama işini de düzenliyordu. Örneğin, 1941 yılında Ticaret Bakanlığı nezdinde kurulan «Ticaret Ofisi», teneke, kalay gibi bazı sanayi hammadde türleri, lastik ve motorlu ulaşım araçları gibi malların dağıtımıyla uğraştı. Özel olarak kurulan Kömür Satış Müdürlüğü, sanayi işletmelerine kömür sağladı, petrol ve petrol ürünlerinin dağıtımı ise Türkiye Petrollerinin elinde bulunuyordu. Tekstil sanayii işletmeleri Sümerbank aracılığıyla hammadde sağlıyorlardı.

Savaş yıllarında hükümet, ithalat ve ihracat kontenjanları, lisans, döviz sınırlamaları vb. suretiyle dış ticarete yaptığı müdahaleyi de artırdı. Mayıs 1942'de

lisanslar pratik olarak tüm yerli malları kapsar hale getirildi.

Bu arada hükümet, 1940 yılında ithalat-ihracat birlikleri kurarak dış ticaretin örgütsel yapısında da köklü bir düzeltmeye girişti. Her tüccar grubunun kendi mal türüne göre kurulmuş olan «birlikleri» vardı. Büyük tüccarların tekelci örgütleri şeklindeki bu birlikler, sadece şu ya da bu malın ithalat-ihracatını yasaklamak veya izin vermek suretiyle ithalat ve ihracat rejimini belirlemekle kalmadı, aynı zamanda ülke içinde ithal mallarının satışı hakkını da verdi.

Devletin ekonomik «düzenlemesi» iç pazarı da kapsadı. Ayrıca hükümet, yiyecek, hammadde ve yardımcı malzeme stokları oluşturdu, saklanan malların toplatılması amacıyla arama emirleri verdi, maksimum fiyatları ve kazanç ölçüsünü belirledi, «halkın gereksinimleri ve ulusal savunma için hayati bakımdan gerekli olan» malların tüketimini düzenledi. Ancak bütün bunlar, spekülasyonları, pahalılık artışını durdurmadı, emekçileri giderek artan yoksulluk ve açlıktan kurtarmadı. İktisatçı Tuncer, hükümetin iç pazarın düzenlenmesine ilişkin olarak aldığı önlemlere değinirken şunları yazıyor: «Savaş yıllarında gerek ülkemizde, gerekse diğer ülkelerde ticareti düzenlemek amacıyla bir dizi sınırlamalar konmuştu... Ancak ne yazık ki, «yeni düzenlemeler» genellikle başarısız kalıyor ve ters sonuçlar veriyordu».

Türkiye yöneticileri, kamuoyunu yatıştırmak için sözde spekülasyonların ve devlet cihazındaki rüşvetçiliğin kökünü kazımayı amaç edinen bir dizi yasa çıkarttılar. Özellikle 1942 yılında Milli Korunma yasasının çiğnenmesiyle ilgili davaları inceleyecek olan özel mahkemeler kurdular, ağır para cezaları ve hatta özellikle kasıtlı yapılan spekülasyon nedeniyle ölüm ceza-

sı koydular. Mart 1944'te Koordinasyon Komitesi, «ticaretin düzenlenmesi ve spekülasyonla savaşım» konulu özel bir karar aldı. Bu karar uyarınca spekülatörlerle savaşım için özel denetleme komisyonları kuruldu, maksimum mal fiyatları saptandı, tüccarların ve sanayicilerin kazanç ölçüleri düzene sokuldu.

Hükümet, yasa çıkarmak ve yönetsel emirler vermek dışında ayrıca çok sayıda denetleme kuruluşu kurdu. Ancak bunlar, bürokratik örgütlerdi ve üzerlerine düşen rolü oynamadılar. Her türlü müdürlüğün, ticaret müdürlüklerinin, fiyat denetim komisyonlarının kesinlikle yararsız olduğunu anlayan yöneticiler yine de kendi beceriksizliklerini bu kuruluşların varlığı adına gizleyerek onları savaşın sonuna dek kapatmadılar.

Ulaştırma araçlarının yetersizliği, hükümeti bu araçların kullanımını denetim altına almak zorunda bıraktı, ekmek ve diğer gıda maddeleri yetersizliği ise hükümeti vesika sistemini uygulamaya itti.

Yasa, hükümete, ücret düzeyini, tüccarların ve sanayicilerin kazanç oranlarını düzenleme, kısacası ekonomik yaşamın akışını belirleme ve düzenli bir askeri ekonomi kurma olanağı veriyordu. Ancak, ekonominin gelişimi, rekabet ve üretim anarşisi koşullarında cereyan ettiği için, sonuçta ekonominin bütün ülke çapında örgütlenmesi görevi son derece ağır ve çözümlenmez bir sorun haline geldi. Özel sermayenin girişimleri ülke ekonomisini istikrarsızlığa ve iflasa mahkum etti. Milli Korunma yasası uyarınca olağanüstü yetkiler elde etmiş olan hükümet, ekonomiyi «düzenleme» adı altında ulusal geliri tüm savaş yılları boyunca yaptığı gibi sadece egemen sınıflar yararına yeniden bölüştürmeyi başardı.

FRANSA'NIN YENİLGİSİNDEN SONRA
TÜRKİYE VE SAVAŞAN DEVLETLER
(Temmuz 1940 - Haziran 1941)

Fransa'nın teslim olmasından sonra Türkiye dış politikası, Almanya'ya yaklaşma yönünde giderek daha açık bir eğilim göstermeye başladı. Türkiye'nin İngiliz-Fransız blokuyla en sıkı ilişkilerde bulunduğu dönemde bile Almanya'yla olan politik ve ticari-ekonomik ilişkileri bozmadığını özellikle belirtmek gerekir. Fransız yazarı Jan Savan, savaşın ilk aylarındaki Türkiye'nin izlediği politikaya ilişkin olarak şunları yazıyor: «1939 İngiltere-Fransa-Türkiye Antlaşması'nın imzalanması ve İngiltere, Fransa ve Türkiye genel kurmay temsilcilerinin Halep ve Hayfa'da yaptıkları toplantılar (1940 ilkbaharı) Alman mühendisleri ve teknisyenleri tarafından Haliç'te denizaltıların yapılmasını ve bu işin bütün 1939-40 kışı boyunca sürdürülmesini engellemedi. Almanya-Türkiye ticareti azaldı, ama tamamen kesilmedi!».»

Ağustos 1939'da Almanya-Türkiye ticaret anlaşmasının süresi doldu ve iki ülke arasındaki ticari işlemler hızla azaldı. Ocak 1940'ta mal sürümünü küçük bir tutarla sınırlandıran geçici anlaşma imzalandı. Ancak aynı yılın Temmuz ayında, Fransa'nın yenilgiye uğramasından sonra Türkiye-Almanya ticaret hacmini birkaç kat artıran anlaşma imzalandı.

1940 sonbaharından önce Türkiye ve Almanya arasında yeni bir yakınlaşma oldu. Ancak, Türkiye'nin dış politik yöneliminin bu döneme kadar değiştiğini düşünmek olanaksızdır. Hitler saldırısının genişlemesi, Türkiye yöneticilerini tedirgin etmeye devam etti. 1940 sonbaharında Alman ordularının Romanya'ya girmesinden, İtalya'nın da Yunanistan'a saldırmasından

sonra faşist devletlerin Balkanlarda tam bir egemenlik kuracaklarına ilişkin olarak gerçek bir tehdit ortaya çıktı. Bu durum Türkiye politikacılarını sinirlendiriyordu. Balkanların düşman tarafından işgalinin Yakın ve Orta Doğu yolunu temizleme, İran ve Irak'taki petrol kaynaklarına ve aynı zamanda Süveyş Kanalı'na giden yolu açma olanağı vermesi nedeniyle İngilizler de durumdan kaygı duyuyorlardı.

Romanya kaynaklarının ele geçirilmesinden sonra da Churchill'in deyiimiyle «Almanya'nın petrol gereksinimi ve Doğuyu ele geçirme emeli» (*) hâlâ ayakta durduğuna ve Türkiye'de bu hedeflerin üzerinde olduğuna göre, bu ülkeye yönelik faşist Alman saldırısı gözden uzak tutulamazdı.

İngiltere, Türkiye'yi, doğuyu hedef alan Alman saldırısına karşı ortak eylemlere girişmeye çağırırdı. Ocak 1941'de Churchill, İsmet İnönü'ye bir mektup gönderdi. Bu mektupta, Türkiye topraklarında İngiliz askeri hava ve deniz üsleri kurulması isteniyordu. Churchill, Türkiye'ye 10 bombardıman uçağı filosu ve yüzlerce uçaksavar yerleştirilmesini önerdi. Aynı zamanda, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'dan kurulu yeni bir Balkan Paketi'nin oluşturulması konusunda harekete geçildi. Bu amaçla İngiliz askeri misyonu görüşmeler yapmak üzere Ankara'ya geldi. Ancak Türkiye Hükümeti, ülkenin askeri yönden zayıf durumda bulunduğunu ve Ordu'nun Almanya'nın Türkiye topraklarına askeri üsler kurulması nedeniyle girişebileceği bir saldırıyı püskürtmeye hazır olmadığını

(*) SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı'nın ABD Başkanları ve Büyük Britanya Başbakanlarıyla 1941-1945 Yıllarındaki Büyük Anayurt Savaşı Sırasındaki Yazışmaları (bundan sonraki sayfalarda *Mektuplar*) cilt 1, Moskova, 1957, sh. 392.

ileri sürerek İngilizlerin isteğini yerine getirmeyi reddetti, Yunanistan ve Yugoslavya ile askeri birlik kurulması konusunda da pek hevesli görünmedi.

Türkiye Hükümeti, sadece boğazlar bölgesinin güçlendirilmesine ilişkin önlemler aldı: Boğazlar bölgesindeki asker ve top sayısı, İstanbul ve Çanak-kale boğazlarındaki güvenlik önlemleri arttırıldı. 1941 Mart'ında, tüm dünyaya bu bölgeye mayın döşendiği bildirildi.

Faşist Reich yöneticileri, İngiliz komutanlığının planlarının desteklenmesi nedeniyle Türkiye'yi her yola başvurup korkutmaya çalıştılar. Şöyle bir olay oldu: İngiliz askeri misyonu Ankara'da bulunduğu sırada Alman Büyükelçisi von Papen, gözdağı vermek için Alman ordusunun askeri eylemlerine ilişkin bir film gösterisi düzenledi ve bu gösteriye Türkiye yöneticilerini de çağırdı. Daha sonra Papen övünçle şunları söylüyordu: «Bu, onların (Türkiye yöneticilerinin) üzerinde derin bir etki yaptı».

1941 yılı Şubat ve Mart aylarında, savaşan devletlerin oluşturduğu her iki grubun da Türkiye'ye yaptıkları baskılar arttı. Yunanistan, Bulgaristan ve Yugoslavya'yı işgale hazırlanan Almanya, Türkiye topraklarının dokunulmazlığına ilişkin güvence vererek Türkiye'den müdahale etmemesini istedi. Türkiye'nin 1939 birlik antlaşmasından doğan yükümlülüklerini ileri süren İngilizler Türkiye'nin Balkanlara yardım etmesini beklediler.

İngiliz Dışişleri Bakanı Anthony'den ve İmparatorluk Genel Kurmay Başkanı D. Dill, müttefiklerinin izleyeceği tutum konusunda nabız yoklamak için Şubat ayı sonunda Ankara'ya geldiler, 17-18 Mart'ta ise Eden

aynı amaçla Kıbrıs'ta Şükrü Saracoğlu ile bir görüşme yaptı. Bu görüşmelere ilişkin ortak bildiriler, «İngiliz-Türk birliğine kesin bağlılık» ve «Balkan sorunları alanında tam bir uyuşma» konusundaki sözlere oldukça fazla yer veriyordu. Ancak olgular, Türkiye'nin düşman gruplar arasında zikzaklar çizmeye devam ettiğini gösterdi. Şükrü Saracoğlu, A. Eden'e şunları açıkladı: «Pek tabii ki biz en içten sempatiyi İngiltere'ye gösteriyoruz. Ne yazık ki İngiltere-Fransa-Türkiye Antlaşması'nın uygulama temelleri artık gücünü yitirmiştir. Fransa bozguna uğramış, Büyük Britanya ise artık silah ve cephane göndermek yoluyla bile olsa bize askeri yardımda bulunabilecek gücünü yitirmiştir.»

Saldırıdan kaçınmaya ve karşılıklı güvene ilişkin Bulgaristan - Türkiye Deklarasyonu Şubat ayında Ankara'da imzalandı, Mart ayı başında ise faşist Alman orduları Bulgaristan'ı işgal ettiler. Deklarasyonun imzalanmasından bir gün sonra von Papen, İsmet İnönü'ye Hitler'in özel mesajını sundu. Bu mesajda Türk yöneticilerinin tutumu takdir ediliyor ve Almanya'nın Türkiye'ye karşı saldırgan niyetler beslemediği konusunda güvence veriliyordu. Ancak, bu dönemde Hitlerciler henüz daha Türkiye'nin silah zoruyla işgal edilmesi olasılığını akıllarından çıkarmadıkları için bu, Hitler diplomasisinin her zamanki haince girişimlerinden birinden ibaretti.

1941 ilkbaharında Türkiye'yi hedef alan bir faşist saldırısı tehlikesi bütün gerçekliğiyle ortaya çıkmıştı. Hitler'in diplomatları Hasel ve von Papen'in güvenilir ifadelerine göre, Ribbentrop, Yunanistan ve Yugoslavya'nın ele geçirilmesinden sonra ısrarla askeri eylemlerin Türkiye topraklarına da taşırılması önerisinde bulunmuştu. L. Moyziş (Alman elçisi Von Papen'in emrindekilerden biri) Alman askerlerinin Türkiye'ye gir-

mesi tehlikesi bir ara «tamamen gerçek oldu» derken özellikle bunu kastediyordu. L. Moyziş, Almanya'da **Alınan Askeri İçin Türkiye Kılavuzu'nun** bile yayınlandığını bildiriyordu. Onun sözlerine göre, «Norveç, Hollanda, Fransa, Yugoslavya ve öteki ülkelere yapılan saldırılardan önce de Alman askerleri için kalıplaşmış cümlelerle dolu bu türden kitaplar yayınlanmıştı.»

Türkiye açısından bu çok kritik dönemde Sovyet Hükümeti «eğer Türkiye bir saldırıya uğrayacak ve topraklarını savunmak üzere savaşa girmek zorunda kalacak olursa Türkiye'nin, SSCB ile arasındaki saldırılmazlık paktından hareketle SSCB'nin tam anlayışına ve tarafsızlığına güvenebileceğini» (*) açıkladı.

Hitler Almanyası Türkiye'ye neden saldırmadı? BMT'nin yarıresmi bir yayını şu nedenleri ileri sürüyor: «**Başlıca neden Rusya'dır. Balkan kampanyası Hitler'in sandığından daha uzun sürmüştür. Eğer Türkiye'ye savaş ilân edilmiş olsaydı Rusya'ya yapılan saldırı ertelenmek zorunda kalırdı.**» Bu yayında daha sonra Türkiye'ye cephe hattı boyunca saldırmanın bu sırada stratejik bakımdan gereksiz olduğu, çünkü Rus cephesinde başarı kazanılması halinde Türkiye'nin zaten çevrilmiş olacağı söyleniyor ve «Sonunda Hitler, Türkiye'nin Rus-Alman Savaşı'nda tarafsız kalacağına inandı» deniyor.

Ancak Hitler, Türkiye'ye saldırmaktan kesinlikle vazgeçmedi, sadece bu saldırıyı Sovyetler Birliği seferinin (**) tamamlanacağı zamana dek erteledi. Şimdi-

(*) *Pravda*, 25. III. 1941.

(**) Türkiye konusundaki 8 Ağustos 1941 tarihli «Doğu kampanyasının sona ermesinden sonra yapılacak savaşa ilişkin görevler» adlı çok gizli direktifte şöyle deniyordu: «Türkiye'nin Sovyet Rusya'nın yenilgisinden sonra da tarafımıza geçmemesi halinde Anadolu üzerinden güneye indirilecek darbe Türkiye istesin istemesin gerçekleştirilecektir.»

lik Hitler, planladığı Sovyet-Alman Cephesi'nin güney kanadında Türkiye'nin şahsında gizli bir müttefike sahip olmayı amaç edinmişti. Von Papen, Üçüncü Reich yöneticilerinin emri üzerine Türkiye'nin dış işleri yetkilileriyle gizli görüşmeler yaptı. Bu görüşmeler sırasında Von Papen Türklere şantaj yaptı, onları sahte «Sovyet tehlikesiyle» korkuttu ve «Sovyetlerin boğazları ele geçirme niyetine» ilişkin yalanlar savurdu. Kısa süren bir pazarlıktan sonra Türkiye yöneticileri Almanya'nın istediği anlaşmayı imzalamaya razı oldular.

19 Haziran 1941'de, Hitler'cilerin SSCB'ye haince saldırısından önceki dört gün içinde İngiltere'yle birliğini sürdüren Türkiye, faşist Almanya'yla 10 yıl süreli bir «Dostluk ve Saldırmazlık Paktı» imzaladı. Bu antlaşmanın imzalanmasıyla Türkiye, politik yönelimini değiştirdiğini ortaya koymuş oluyordu.

Almanya-Türkiye antlaşmasının imza töreni sırasında Von Papen ve Şükrü Saracoğlu nota alış verişinde bulundular. Bu notalarda her iki tarafın da Almanya-Türkiye ilişkilerinin gelişmesine yardımda bulunacakları, her iki tarafın basınının ve radyosunun «Türkiye ve Almanya arasındaki ilişkiler için son derece önemli olan dostluk ve karşılıklı güven duygusuyla hareket edecekleri» belirtiliyordu.

Türkiye Dışişleri yetkilileri, İngiltere'yi «mihver devletleri» ile uzlaştırmak için epey çaba harcadılar. Şükrü Saracoğlu 13 Mayıs 1941'de Von Papen'le yaptığı görüşmede Üçüncü Reich yöneticilerine «İngilizlerle ateşkes görüşmelerine girmeyi», daha sonra ise «İngiltere ve Amerika temsilcileri gibi ve onlarla birlikte hareket ederek Rusya'da düzeni yeniden kurmayı» tavsiye etti. Ertesi gün Von Papen, hemen hemen aynı düşüncelere sahip olan Türkiye Cumhurbaşkanı tarafından kabul edildi.

Türkiye Hükümeti, antlaşmadan (1929 protokolü) doğan yükümlülüklerini çiğneyerek Sovyetler Birliği'ni Almanya-Türkiye görüşmelerinden haberdar etmedi. Bu arada İngiltere, Ankara görüşmeleri ve antlaşma imzalanması konularından daha önceden bilgi sahibi oldu. A. Eden, 24 Haziran 1941'de İngiliz Parlamentosu'nda şu açıklamayı yapıyordu: «Türkiye dostumuz ve müttefikimizdir. Türkiye ve Almanya arasındaki görüşmelerin gidişinden tümüyle haberdar olmamız nedeniyle bizim için beklenmedik bir antlaşma olmadı». İngiliz diplomasisinin hesaplarına göre bu antlaşma SSCB ve Almanya arasındaki sürtüşmeleri artıracak ve Sovyetler Ülkesi'ne yönelik faşist saldırıyı yakınlaştıracaktı. Bu nedenle İngilizler, Türkiye-Almanya antlaşmasının imzalanmasına ilke olarak karşı çıkmadılar. İngilizlerin kesinlikle istedikleri şeydi: Türkiye, Alman ordularının Yakın ve Orta-Doğu'ya geçişine izin verilmesine ilişkin Alman isteğine ne olursa olsun direnmeliydi.

Sağ kanadı elinde tutan ve Türkiye'nin şahsında gizli bir müttefik kazanan Hitler Almanyası, 22 Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırdı. SSCB'nin savaşa girmesiyle, dünya yüzündeki güç dağılımı büyük ölçüde değişti ve İkinci Dünya Savaşı'nda yeni bir aşama başladı.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDE SOVYET-TÜRK İLİŞKİLERİ

Almanya'nın SSCB'ye saldırmasından sonra Türkiye tarafsızlığını ilan etti. Ancak bu tarafsızlık daha çok Hitler Almanyasının Sovyetler Birliği'ne karşı yaptığı savaşa yaradı. Gericici Türk çevreleri, faşist is-

tilacıların SSCB'ne bu saldırısını sevinçle karşıladılar. Gerici gazeteler Almanya'nın kısa zamanda zaferi kazanacağını yazdılar, Goebbels'in propaganda makinesinin her türlü yalanına kandılar ve bunları abarttılar. Almanya'nın haince saldırısından beş gün sonra TASS, Hitler'in «SSCB'nin İstanbul ve Çanakkale boğazları üzerindeki talepleri ve SSCB'nin Bulgaristan'ı işgal etme niyeti hususundaki» (*) tahrikçi deklarasyonlarına inanan Türk gazetelerinin iftiracı iddialarını yalanlamak zorunda kaldı.

10 Ağustos 1941 tarihli notasıyla Dışişleri Halk Komiserliği, SSCB'nin Türkiye'ye karşı hiçbir toprak talebi olmadığını ve Montrö Antlaşması'nın hükümlerini sıkı sıkıya izlemeye hazır olduğunu bir kez daha belirtti.

Ankara Hükümeti barışsever nitelikteki bu açıklamalara tarafsızlık politikasından ayrılmak suretiyle karşılık verdi.

Sovyet Hükümeti, Türkiye Hükümeti'ni bu konuda defalarca uyardı. Ancak o zamanki Türkiye yöneticileri bu akılcı uyarıları dinlemek istemediler ve SSCB aleyhinde yapılan çeşitli propagandalara engel olmadılar.

Şubat 1942'de Ankara'daki Alman Büyükelçiliği, Von Papen'i hedef alan bir «suikast» girişimi sahnelledi ve Türk polisinin yardımıyla hiçbir suçu olmayan Sovyet yurttaşları Pavlov ve Kornilov'u suçladı. Gerek «suikast», gerekse Sovyet vatandaşlarının yargılanması antisovyet bir gösteri haline dönüştü. Buna benzer bir provakasyon da aynı yılın Mart ayında yurda dö-

(*) *Anayurt Savaşı Döneminde Sovyetler Birliği Dış Politikası*, cilt 1, sh. 443.

nen Sovyet diplomatik kuryelerinin Kayseri’de başına gelen olayla tekrarlandı.

Almanya’nın yakında zafer kazanacağını ve Kızıl Ordu’nun yenileceğini hesaplayan Türkiye gericileri ülkeyi savaşa itiyorlardı. Papen, Ocak 1942’de Türkiye Cumhurbaşkanı’yla yaptığı görüşmede Kafkasya’ya bir sefer yapılması halinde «Türkiye birliklerinin Rus sınırına yığılmasının Almanlar için son derece değerli olacağı» anlamına gelecek şekilde konuştu. Bir zaman sonra Alman elçisi, Berlin’e «Türkiye Genel Kurmayı’nın bu konuyu incelediğini ve kesinlikle Almanya açısından uygun bir anlamda ele almak niyetinde olduğu»nu bildirdi. «Türkiye gerek önceden, gerekse şimdi Bolşevik Rusya’nın mümkün olduğu kadar tam bir yenilgiye uğratılmasından kesinlikle kazançlı çıkacaktır», Temmuz 1942’den Haziran 1944’e kadar Türkiye Dışişleri Bakanlığı yapan Numan Menemencioglu böyle diyordu. Başbakan Şükrü Saracoğlu (1942’de ölen Refik Saydam’ın yerine geçti) bir «Türk olarak» «Rusya’nın ortadan kaldırılmasını hararetle istediğini» açıkladı.

1942 yazında Sovyet-Alman Cephesi’ndeki durum özellikle Kızıl Ordu için elverişsizken Türkiye Hükümeti Sovyetler Birliği sınırına 25’ten fazla tümen yığıldı. Bu nedenle Sovyet komutanlığı Anayurt Savaşı’nın en çetin döneminde çok sayıdaki silahlı kuvvetini Sovyetler Birliği-Türkiye sınırında, Kafkasya’da tutmak zorunda kaldı.

Ağustos 1942’de Ankara’da, Doğu Cephesi’ndeki askeri eylemlerin olası sonuçları ivedilikle görüşülmeye başlandı. Türkiye yöneticileri 1942 yaz kampanyasından sonra Kızıl Ordu’nun direnme gücünü yitireceğinden ve Türkiye birliklerinin büyük bir çaba harcamadan tek başlarına Kafkaslar Ötesi’ni ele geçi-

rebileceğinden emindiler. Bu nedenle Hitlercilerin Volga'ya çıkışından sonraki saldırıyı güneye değil kuzeye doğru Kuybişev yönünde geliştireceklerini düşünüyorlardı.

Feldmareşal Paulus'un komutası altındaki 33 Alman tümeninin Volga'da bozguna uğratılması prestijlerini kurtarmak için yaşlı Mareşal Fevzi Çakmak'ı suçlayan Türkiye yöneticilerini bıçak kesmiş gibi etkiledi. Daha sonra 1946 Temmuz'unda Paris gazetesi L'Ordre bu konuda şunları yazıyordu: «1942 yılında müttefikler Rusların Stalingard'da tutunamamaları halinde Türkiye'nin Ruslara saldırmak niyetinde olduğunu biliyorlardı... Ama Paulus silahını bıraktığı zaman İsmet İnönü, bir «şamar oğlanı» buldu. Fevzi Çakmak bu girişimi hükümete danışmadan yapmakla suçlandı, 70 yaşını doldurduğu için de emekliye sevk edildi.»

Volga'daki çarpışmadan sonra Türkiye'nin dış politikası daha dikkatli oldu, ama Sovyetler Birliği - Türkiye ilişkilerinde iyileşme görülmedi. Tam tersine ülkede Kafkasya'ya ikinci kez saldırma çağrıları yapan her çeşit pantürkist örgütlerin faaliyetleri arttı. Hatta Türkiye Hükümeti'nin resmi temsilcileri bile kuzey komşuları Sovyetler Birliği'ne duydukları düşmanlığı gizlemeye gerek görmediler.

Tarafsız ülkelerin en gerici çevreleri antihitlerci koalisyonu bozacak, SSCB'yi müttefiksiz bırakacak ve Hitler Almanyasını Stalingrad felaketinden sonra açıkça tehdit eder hale gelen gelecekteki bir yenilgiden kurtaracak çeşitli diplomatik oyunlara heveslendiler. Adana'da Churchill'le yapılan görüşmede (Ocak 1943) onu Almanya'yla tek başına barış yapmaya inandırmaya çalışan Türkiye yöneticileri de bu kara dava-ya büyük «katkıda» bulundular. Türkiye Heyeti baş-

kanlı, «Almanya'nın tam olarak yenilmesi, Rusya'ya, Türkiye ve Avrupa için en büyük tehlike haline gelme olanağı verecektir» demişti.

SSCB'nin antihitlerci koalisyondaki müttefikleri İngiltere ve ABD, Türkiye devlet adamlarıyla yaptıkları görüşmelerde Sovyetler Birliği-Türkiye ilişkilerinin durumunu birçok defalar tartıştılar. Ancak Amerikalıların ve İngilizlerin bu «aracılığı» SSCB ve Türkiye arasındaki ilişkileri iyileştirmede.

Churchill'in Stalin'e gönderdiği 1 Şubat 1943 tarihli mesajda Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı dostça bir jest göstermesi dileği yer alıyordu. SSCB Bakanları Kurulu Başkanı, Britanya Başbakanı'na «Gerek Sovyet-Alman Savaşı'nın, gerekse bu savaşın başlamasından sonra Türkiye konusunda tarafımızdan dostça karakterleri Britanya Hükümeti'nce de bilinen bir dizi açıklama yapılmıştır. Türkler herhalde Almanları öfkeliendirmekten çekinerek bu adımlara karşılık vermediler» şeklinde bir hatırlatmada bulundu. Buna rağmen Sovyet Hükümeti, «Eğer Türkler SSCB ile ilişkilerini daha dostça ve daha sıkı ilişkiler haline getirmek isterlerse bunu açıklasınlar. Bu durumda Sovyetler Birliği Türklere karşılık vermeye hazırdır», (*) diyerek görüşmeler için her zaman açık bir kapı bıraktı.

Ancak Türkiye yönetici çevreleri, SSCB'nin önerisine karşılık bir kez olsun ileri bir adım atmadılar ve Sovyetler Birliği'nin ilişkileri iyileştirme çağrısını yanıtlamadılar.

1943 yılı Sovyet halkının Hitlerci işgalcilere karşı yaptığı kahramanca savaş nedeniyle Büyük Anayurt Savaşı'nın dönüm noktası oldu. Hitler askeri kliğinin

(*) *Mektuplar*, cilt 1, sh. 91.

kaçınılmaz şekilde bozguna uğrayacağı herkes tarafından anlaşılmıştı. Bu koşullarda ABD, İngiltere ve SSCB hükümetleri Türkiye'ye Hitler Almanyasına karşı müttefikler yanında savaşa girme önerisinde bulundular. Bu konu üç büyük devletin Dışişleri Bakanlarının 19-20 Ekim 1943'te yaptıkları Moskova Konferansı'nda da görüşüldü.

Faşist işgalcilerin en kısa zamanda bozguna uğratılması ve savaş süresinin kısaltılması gibi isteklerden hareket eden Sovyet Hükümeti, Türkiye'nin antihitler koalisyonuna katılması ve Hitler ordularına karşı savaş açması halinde, bunun Türkiye halkının demokratik ideallerin başarısına yapacağı yararlı bir katkı olacağını kabul ediyordu.

Türkiye Hükümeti antihitler koalisyonuna girmeyi ve bu koalisyonun bütün üyeleriyle ilişkilerini normalleştirmeyi reddetti. Büyük sabır gösteren ve Türkiye'yle ilişkilerini normalleştirmek için en küçük bir olanağı bile elden kaçırmak istemeyen Sovyet Hükümeti, Türkiye Hükümeti'nin girişimi üzerine onunla yeniden görüşmelere başladı. Bu görüşmeler 1944 yılı Mayıs-Haziran aylarında yapıldı. Bu kez de Türkiye'nin kaçamak davranması yüzünden hiçbir ilerleme sağlanamadı. Üstelik bu görüşmelerden iki hafta sonra Türk yöneticileri, Alman komutanlığına Alman filosunu Karadeniz'den Ege Denizi'ne geçirme olanağı vererek Montrö Antlaşmasını Almanya yararına bir kez daha çiğnemiş oldular.

Bundan sonra Sovyet Hükümeti Türkiye yöneticileriyle karşılıklı anlaşma olanağı bulunmadığını anladı. Sovyet Hükümet Başkanı 15 Haziran 1944'te Britanya Başbakanı'na şu telgrafı gönderdi: «Türkiye Hükümeti'nin takındığı kaçamak tavır ve Almanya konusundaki belirsiz politikasından dolayı Türkiye'yi

kendi haline bırakmak ve kaderine terk etmek daha iyi olacaktır... Bu, kuşkusuz Almanya ile savaştan kaçınan Türkiye'nin savaş sonrası meselelerde ayrıcalıklı haklara ilişkin iddialarının da ortadan kalkacağı anlamına gelir» (*).

Savaş yıllarında Türkiye'nin faşist devletlerle işbirliği gerek SSCB'nin güvenliğine, gerekse Sovyetler Birliği-Türkiye ilişkilerine zarar verdiği için Sovyet Hükümeti bundan gerekli sonuçları çıkardı ve «özellikle İkinci Dünya Savaşı süresince meydana gelen büyük değişiklikler sonucunda 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın artık yeni duruma uymadığını ve ciddi şekilde düzeltilme gereği gösterdiğini» (**) açıklayarak bu antlaşmayı yürürlükten kaldırmaya karar verdi. Türkiye'ye yeni bir antlaşma imzalama önerisinde bulundu.

Türkiye Hükümeti, Sovyet Hükümeti'nin bu girişimlerine karşılık olarak 7 Nisan 1945'te bir deklarasyon yayınladı. Bu deklarasyonda Türkiye Hükümeti'nin «Sovyet Hükümeti'nin bu antlaşmayı yürürlükten kaldırma» ve onun yerine «her iki tarafın bugünkü koşullarına daha uygun düşen ve ciddi düzeltmelere yer veren başka bir antlaşma» (***) imzalama isteğini dikkate alacağı belirtiliyordu.

1941 - 1944 YILLARINDA TÜRKİYE ALMANYA İLİŞKİLERİ

Almanya-Türkiye «Dostluk ve Tarafsızlık» Antlaşması, Hitler diplomasisinin istediklerini başarması

(*) a.g.s. sh. 241.

(**) *Anayurt Savaşı Döneminde Sovyetler Birliği'nin Dış Politikası*, cilt III., Moskova, 1947, sh. 146.

(***) a.g.e. sh. 163-164.

anlamına geliyordu: 1941 yazından itibaren Türkiye ve Almanya arasındaki politik, ekonomik ve askeri ilişkiler daha sıkı hale geldi.

Ekonomik ilişkileri artırmak amacıyla 1941 Eylül'ünde Almanya Ekonomi Bakan Yardımcısı Klodius Ankara'ya geldi ve 1940 İngiltere-Türkiye krom anlaşmasının hükümsüz sayılmasını ve Türkiye'de çıkarılan tüm krom cevherinin silah ve askeri malzeme karşılığında Almanya'ya verilmesini istedi. Ayrıca Almanya kroma karşılık Türkiye'ye uzun süreli kredi vermeyi ve Türkiye topraklarında demiryollarının, şoseslerin, köprü ve havaalanlarının yapımına aktif şekilde katılmayı vaad etti.

Bu sırada Türkiye yöneticileri Alman silahlarının zaferi kazanacağı görüşünde oldukları halde yine de İngiltere'ye karşı ekonomik yükümlülüklerini çiğnemeyi kabul etmediler. Almanya'ya krom verilmesine ilke olarak karşı çıkmayan Türkler sadece krom teslimatının İngiltere-Türkiye krom anlaşmasının yürürlük süresinin sona ermesinden sonra başlatılmasında ısrar ettiler.

Ancak Klodius, Türkiye kromunu hemen elde edememiş olsa bile, Alman sanayiinin şiddetle gerek duyduğu, örneğin bakır, pamuk, tanen, yün vb. gibi hammaddeler konusunda uzlaşma ve karşılıklı anlaşma sağlamıştı. 1941 Ekim'inde Ankara'da imzalanan yeni Türkiye-Almanya ticaret sözleşmesi, 31 Mart 1943'e kadar 96 milyon liralık ithalat ve 96 milyon liralık da ihracat tutarında mal mübadelesini öngörüyordu. Türkiye teslimatına karşılık Hitler Almanyası Türkiye'ye silah ve askeri malzeme göndermekle yükümlüydü.

1941 ticaret sözleşmesinin imzalanması sonucunda Almanya daha sonraki yıllarda Türkiye'nin dış ticaretinde kendisine düşen payı hızla yükseltti. 1942-

1944 yılları arasında önceden olduğu gibi, Türkiye dış ticaretinde birinci sırada bulunuyordu. Eğer Türkiye'nin Alman işgali altındaki ülkelerle ve uydu ülkelerle dış ticaret işlemleri dikkate alınırsa Hitler blokunun Türkiye ihracatındaki payının 1941-1944 yıllarında % 32-47, Türk ithalatındaki payı ise % 40-53 arasında değiştiği ortaya çıkmaktadır.

1942 yaz kampanyasını planlayan Üçüncü İmparatorluk yöneticileri, Türkiye'ye yeniden baskı yaptılar ve ondan Alman askerlerinin geçişine izin vermesini ve Kafkasya'yla Irak'a saldırmak üzere üsler vermesini istediler. Mart 1942'de Berlin'de yapılan görüşmeler sırasında Alman yöneticileri, yapılacak hizmet karşılığında Yunanistan-Türkiye sınırını Türkiye yararına düzeltmeyi vaad ettiler (*).

Bu kadar çekici vaadlere rağmen Türkiye Hükümeti, Kafkas sınırında asker yığmaya söz verdiği halde Alman strateji uzmanlarının önerilerini kabul etmedi.

Türkiye'yi kendi çarklarına sımsıkı bağlamak isteyen Hitlerciler, bu sırada Türkiye'ye 31 Aralık 1942'de imzalanan bir anlaşmayla öngörülen ve askeri malzeme alımı için gereken 100 milyon marklık özel bir kredi verdiler.

Bu anlaşmaya göre Alman Hükümeti, Türkiye'yle ticaret için özel olarak kurulmuş olan Alman firmaları konsorsiyum aracılığıyla şart koşulan tutardaki askeri malzemelerin teslimini sağlamak için gerekli

(*) İngiltere'de yayınlanan *Manchester Guardian* gazetesinin (21.III.1942) ve Amerikanın *New-York Times* gazetesinin haberine göre Almanya, Türkiye'ye Lemnos, Lesbos, Hios adalarını ve Batı Trakya'nın bir bölümünü, Suriye üzerinde 50 yıllık manda hakkını ve Irak petrollerinden sağlanan gelirlerin % 50 sini vermeyi vaad ediyordu.

tüm önlemleri almakla yükümlüydü. Türkiye'nin isteği üzerine teslim edilen bütün malzemelerin mutlaka «Alman kökenli, yeni ve Alman ordusunca kullanılan modern malzemelerin parçaları olması gerektiği» hususu anlaşmada ayrıca belirtiliyordu.

Hitler Almanyası Türkiye'ye, tanklar ve bir motorize tümenin silah ve cephanesi için yeterli miktarda öteki motorlu mekanize araçları vermekle yükümlüydü. Bu kredinin karşılığı olan teslimat en kısa sürede yapıldı: 1944 yılı başına doğru bu teslimler esas itibarıyla tamamlanmıştı. Bu anlaşmanın imzalanışını yorumlayan Türk gazetesi **Vatan** şunları yazıyordu: «Türkiye, Almanya'nın kendisine verdiği silahları hiç bir zaman ona karşı kullanmayacaktır. Reich Türkiye'nin inayetinden emin olabilir».

1942 sonbaharında Türkiye'yle Almanya arasında özel bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşmaya göre, Almanya 1943-1944 yıllarında 180 bin ton krom cevheri satın alma hakkını elde ediyordu.

Türkiye'nin Hitlercilere gönderdiği hammadde ve yiyecek maddeleri genellikle başka ülkelerden yağmalanan altınla ödeniyordu. 1944 yılı başında müttefikler Almanya'nın yağma edilen altınları ve öteki değerli maddeleri kullanma yeltenişlerini önlemek için, faşist Almanya'yla alışveriş yapan diğer «tarafsız» ülkelerin hükümetleri gibi Türkiye Hükümeti'ne de yağmalanmış değerlerle yapılan sözleşmeleri yasal saymayacaklarını önceden haber verdiler. Ancak bu uyarı, Almanya'yla yapılan ticaretten büyük kazanç sağlamaya devam eden Türkiye iş adamlarını etkilemedi.

Hitlercilere krom, bakır, pamuk ve diğer stratejik hammaddelerle yiyecek sağlayan Türkiye yöneticileri, böylelikle savaşın bitiş süresinin uzamasına yardım

ettiler, çünkü, ihtiyaç duydukları malzemelerin Türkiye tarafından gönderilmesi, kuşkusuz Hitler komutanlığına uğradığı büyük maddi kayıpları bir ölçüde de olsa kapatma olanağı veriyordu.

1943 yılı Mart ayının ikinci yarısında 1941 tarihli ticaret sözleşmesinin yürürlük süresinin dolması nedeniyle Klodius, Alman Ticaret Heyeti'nin başkanı olarak Türkiye'ye tekrar geldi.

Görüşmeler, 1943 Nisan'ında bir dizi antlaşmanın imzalanmasıyla tamamlandı. Ticaret sözleşmesi, 1 Nisan 1943'ten 31 Mayıs 1944'e kadar ülkelerden her birine 60 milyon lira tutarında mal gönderilmesini öngörüyordu (krom teslimatı bu tutara dahil değildi).

Türkiye yöneticilerinin eli açık davranışından yararlanan Hitlerciler, Türkiye'den Alman savaş sanayisinin gerek duyduğu hammaddeleri, özellikle de krom cevherini getirmeye devam ettiler. 1943 yılı sonuna doğru Türkiye ve Almanya arasındaki karşılıklı ticari ilişkiler geniş boyutlara ulaştı. Bu sırada İstanbul iş çevrelerinin bir organı şöyle yazıyordu: «Türk ihraç mallarının % 90'ını satın alan Almanlar, aynı zamanda ithal mallarının % 75'inden fazlasının da satıcısı durumundalar. Bu nedenle iki ülke arasındaki ticaret ilişkileri şimdi her zamankinden daha gereklidir.»

Hitler Almanyası'nın yöneticileri yalnız dış ticaret yayılcılığıyla kalmadılar, halk ekonomisinin, sanayi işletmeleri yapımı gibi başka dallarına ve askeri inşaatlara, yol ve liman yapımına da hızla el atmak istediler. Örneğin, Alman firmaları, savaş yıllarında Sivas'ta yeni kurulan çimento fabrikası için donatım, Bursa'daki yünlü dokuma fabrikası için tezgâh, Alman mühendislerinin hadde tezgâhlarını monte ettikleri ve

sülfürik asit ve süperfosfat fabrikasını kurdukları Karabük kombinası için donatım gönderdiler.

Almanya'yla olan ilişkilerin bozulmasına dek yalnızca İstanbul'da 125 Alman ticaret firması ve temsilciliği bulunması, Alman sermayesinin Türkiye'ye ne derece girdiğini inandırıcı şekilde ortaya koymaktadır.

Hitler Almanyası, ekonomik nüfuzun yanı sıra, propaganda, rüşvet ve ajanlık kurma yoluyla politik etki alanını da güçlendirmeyi başardı. İlerici gazete **Tan** Türkiye'deki «beşinci kola» ilişkin olarak şunları yazıyordu: «Ülkede Alman zaferi üzerine hesap yapan kişiler var... Bu kişiler son güne kadar Türkiye kamuoyunu Alman zaferinin kaçınılmazlığına inandırarak ve müttefikler hakkında çeşitli kuşku tohumları ekererek açık bir propaganda yürüttüler.»

Türkiye topraklarında geniş bir ispiyonculuk ağı oluşturmayı ve Türkiye yöneticileriyle sıkı temaslar kurmayı başarmış olan Ankara'daki Alman Büyükelçisi Von Papen, Almanya'nın Türkiye üzerindeki ideolojik, politik ve ekonomik nüfuzuna büyük yardımda bulundu. Alman istihbarat ajanı L. Moyziş'in sözleriyle Von Papen, «Türk Hükümeti'nden ve iş yaptığı Türk siyaset adamlarından saygı ve güven görmüştür.»

Hitlerciler, pantürkist, panturanist ve diğer faşizm yanlısı merkezlerin faaliyetleri için para verdiler. Örneğin, Berlin'in emri üzerine Von Papen'e Türkiye'deki Alman «dostlarının» ekonomik açıdan sıkıntıya düşmeleri halinde «desteklenmesi» için 5 milyon mark gönderilmişti.

Pantürkistlerin faaliyetini finanse eden ve destekleyen Hitlerciler, uzun süre hesaplarını pantürkistlere dayandırmadılar. Pantürkistlerden sadece Türk Hükû-

meti'ne onun yerine daha söz dinleyen ve daha yumuşak bir hükümet getirme olasılığıyla korkutmak suretiyle baskı aracı olarak yararlandılar. Ancak, Sovyet Ordusu'nun kazandığı zaferlerin etkisinde kalan Türkiye, Hitlercilerle dostluktan yavaş yavaş uzaklaşmaya başladı. Hitlerciler ise pantürkistlerin yardımıyla hükümete karşı komplolar düzenlediler. Örneğin, 1941 yılı Mayıs ayı ortalarında Ankara'da tüm ülkede ajanları bulunan faşizm yanlısı pantürkist bir yeraltı örgütü ortaya çıkarıldı. Hitlercilerin planlarına göre bu gizli örgüt, Şükrü Saracoğlu Hükümeti'ni devirecek, egemenliği ele geçirecek ve ülkeyi Almanya'nın yanında savaşa sokacaktı.

1944 ilkbaharında Almanya'nın askeri durumunun kötüye gittiğini gören Türkiye, 21 Nisan'dan itibaren Almanya'ya krom ihracının durdurulduğunu resmen açıkladı. Türkiye Hükümeti'nin bu adımı, müttefiklerin ustaca bir diploması oyununun ya da ekonomik anlaşmaların sonucu değildi. Bu adım, aslında savaşın gidişini kökünden değiştiren Sovyet Ordusu'nun tarihi zaferlerinin etkisiyle atılmıştı. Amerikan Abluka Bölümü Yöneticisi Gordon «Türkiye, Almanların her türlü zafer şansını yitirdiğine inanana dek bizim Almanya'ya krom teslimatını durdurmaya ilişkin düşüncelerimize aldırmadı», diyordu.

Almanya'ya krom gönderilmesine son verme kararının yayınlanmasından sonra Türkiye burjuva basını ikiyüzlülükle «Türkiye, herhangi bir devletin Türkiye'nin dostlarına karşı kullanılmak üzere silah yapmasını istemiyor» diyordu. Oysa gerçekte Türkiye Hükümeti, bu sırada, Hitlercilerin hoşuna gitmek ve Almanya'yla bir silahlı çatışmaya girmemek için en fazla dikkati gösteriyordu.

Almanya'yla dostluktan vazgeçtiğini kanıtlamaya çalışan Türkiye Hükümeti, özellikle Hitlercilerle işbirliği yaparak itibardan düşen en yüksek mevkilerdeki bir dizi sivil ve askeri görevliyi emekliye sevketti (bunlar arasında Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ve Dışişleri Bakanı Numan Menemencioglu da bulunuyordu), SSCB'ye karşı savaşa, Kafkaslar Ötesi ve Orta Asya Sovyet Cumhuriyetlerinin fethine taraftar olan en ateşli faşizm yanlısı pantürkistler tutuklandı (23 kişi tutuklandı ve Eylül 1944'te İstanbul'daki askeri mahkemenin karşısına çıkarıldı, ancak bu kişiler kısa sürede beraat ettiler), suçsuz yere hüküm giyen Sovyet yurttaşları Pavlov ve Kornilov salıverildiler.

1944 yazında savaşın gidişinde faşist Almanya için acı bir dönüş oldu: Ukrayna'da, Baltık Boyunda, Polonya'da ve Romanya'da istilacıları bozguna uğratan Sovyet Ordusu'nun yıkıcı darbeleri, Hitlerci «yeni düzeni» iflasa götürdü.

Bu olaylar Türkiye yönetici çevrelerinin tutumu üzerinde etkisini gösterdi. Almanya'nın zaferi kazanacağı ve antihitler koalisyonundaki parçalanma üzerine yapılan hesabın bozulduğuna kesin olarak inanan Türkiye yönetici çevreleri, ayrılmaya karar verdiler. 2 Ağustos 1944'te Türkiye Hükümeti, Türkiye'nin Almanya'yla diplomatik ve ekonomik ilişkilerine son verdiğini resmen açıkladı. Bu karar her şeyden önce savaş sonrası dönemde tek başına bırakılma kuşkusuyla alınmıştı. Ayrıca, ABD ve İngiltere, bu eylemle Türkiye'yi Balkanlarda ve Yakın Doğu'da Amerikan-İngiliz jandarması rolüne hazırlamak niyetindeydiler.

Churchill, Almanya'yla ilişkilerin bozulmasını, Türkiye'nin «ilk katkısı» olarak niteliyor ve bunun

«Alman ruhu için yas çanı» (*) olacağını ekliyordu. Sovyet Hükümeti, bu görüş noktasına katılmadı ve Türkiye'nin hareketini, müttefiklere yarar sağlamayan «yarımyamalak bir önlem» olarak değerlendirdi (**) Gerçekte de öyle oldu. Hitler Almanyası'yla ilişkilerini sona erdireceğini resmen açıklayan Türkiye Hükümeti, diplomatik ve ekonomik ilişkilerini uzun süre kesmedi. Haftalık Amerikan dergisi **Foreign Commerce Weekly**, tüm savaş yılları boyunca, Türkiye ve Yakın Doğu'da faşist propagandanın ve ispiyonculuğun finanse edilmesiyle uğraşan İstanbul'daki Alman bankaları «Deutsche Bank» ve «Deutsche Orient Bank» ın faaliyetlerine ilişkin olarak şunları belirtiyordu: «Almanya'yla ilişkiler Ağustos'ta kesildiği halde, bu kuruluşlar Aralık ayında hesaplarının diğer bankalara devredilmesine kadar çalışmaya devam ettiler. Almanlara ait altı sigorta şirketi de ancak Kasım ayında kapatılabildi ve işleri Türkiye şirketlerine devredildi.»

Büyük Alman firmalarının Türkiye'de bulunan çok sayıdaki şube ve acenteleri ilişkilerin kopmasından sonra da faaliyetlerini durdurmadılar. Londra'da yayınlanan **Times**, 1945 Şubat'ında şu haberi veriyordu: «Bazı Alman firmaları, ilişkilerin kesilmesinden sonra Türkiye'deki şubelerini Türk ulusundan kişilere devrettiler.»

Türkiye'nin Almanya'yla ilişkilerinin kesilmesinin gerçek karakterini ortaya çıkaran bu olgular dışında, Türkiye yönetici çevrelerinin Almanya'nın uydusu ülkelerle ekonomik ilişkilerini sürdürmek istemesi de son derece tipikti. Bu çevrelerin düşüncesine göre, sözü edilen ülkeler, Türkiye'nin stratejik hammaddelerini

(*) «*Mektuplar...*», cilt I, sh. 239.

(**) a.g.e., sh. 241.

muhasara altındaki Almanya'ya ulaştırabilecek bir kanal olabilirdi.

Bununla birlikte, sözde antihitler koalisyonu üyeleri arasında yer almaya hazır olduğunu gösteren Türkiye Hükümeti, 1944 Ağustos'unda, düşmanın ülke topraklarına saldırması halinde silah kullanabilecek 16-60 yaş arasındaki bütün yurttaşların seferber edilmesine, kentlerin ve yerleşme noktalarının tam ya da kısmen boşaltılmasına ilişkin kararı çıkartmak suretiyle «olası bir hava saldırısına ve deniz, kara ve hava çıkartma ve indirmesine karşı» önlemler aldı. Ancak 23 Şubat 1945'te yani, ilişkilerin kesilmesinden altı ay sonra da Türkiye Hükümeti, Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti.

Türkiye Hükümeti'nin bu geç atılmış adımı, Hitler Almanyası'nın ve müttefiklerinin yenilmesi açısından hiçbir pratik öneme sahip değildi. Bilindiği gibi, «Büyük Üçler» Yalta'da yaptıkları konferansta, 1 Mart 1945 yılına dek «mihver devletlerine» savaş ilan eden ülkelerin Birleşmiş Milletler Örgütü'nün kurucuları olacağına ilişkin bir karar almışlardı. Birleşmiş Milletler Örgütü kurucuları masasında bir yer işgal edebilmeyi düşünen Türkiye Hükümeti, «basit bir prosedür eyleminden başka bir şey yapmayarak» Almanya ve Japonya'ya sembolik savaş ilan etmeyi kararlaştırdı.

**FAŞİST ALMANYA'NIN SSCB'YE
SALDIRMASINDAN SONRA İNGİLTERE-
TÜRKİYE VE AMERİKA - TÜRKİYE
İLİŞKİLERİ**

İngiltere ve ABD'nin yönetici çevreleri, önceden olduğu gibi Türkiye'den kendi emperyalist amaçları için yararlanmak istiyorlardı. Ancak, 1941 Haziran'ın-

dan önce İngilizler Türkiye'nin kendi saflarında savaşan bir müttefik olmasını istedikleri halde Sovyet-Alman savaşının başlamasıyla birlikte Türkiye'nin «tarafsızlığı» işlerine gelmeye başladı. Bu, İngiliz ve ABD yönetici çevrelerinin 1941 yazından itibaren SSCB'ni zayıflatma ve güçsüz bırakma politikası izlemesiyle açıklanabilir.

Bununla birlikte, Türkiye'nin «mihver devletleri» tarafına geçişi, Arap ülkelerine ve İran'a kesinlikle etkide bulunabileceği için Anglosaksonların planlarına ters düşüyordu. Bu nedenle, 1942 yılında Sovyetler Birliği-Türkiye sınırına Türkiye birliklerinin yığıldığını öğrendiklerinde protestoda bulundular. ABD Cumhuriyetçi Partisi'nin tanınmış üyelerinden U. Uilki'nin Türkiye'yi ziyareti bu zamana denk düşer. U. Uilki, ABD Başkanı'nın kendisine verdiği, Türkiye ve diğer Yakın ve Orta Doğu ülkelerinin yöneticilerine «Almanya'nın zaferi kazanması halinde uğrayacakları tehlikeyi» (*) açıklamak ve Türkiye'nin savaşa girmesine izin vermeme görevini yerine getirecekti. Ancak, 1942 yazında ve sonbaharında Hitler ordularının Sovyet-Alman Cephesi'nde kazandıkları geçici başarılarından başları dönen Türkiye devlet adamları Uilki'nin görevine karşı son derece temkinli davrandılar.

1942 yılının sonuna doğru, yani faşist Alman askerlerinin Stalingrad surları önünde bozguna uğramasından önce Türkiye'yle İngiltere ve ABD arasındaki ilişkilerde soğuk bir hava esiyordu.

1942 yazında, Rommel'in ordusu, Mısır'da İngiliz ordularını yendiğinde ve Kahire'yle Süveyş'in ele ge-

(*) *Mektuplar*, cilt II, sh. 30.

çirilmesi gerçek bir tehdit halini aldığında Londra ve Washington'da Türkiye'nin bu koşullarda ne yapacağı konusunda ciddi endişeler duyuluyordu. 1942 yılı Haziran ayında, Roosevelt, Marshall'a şöyle bir telgraf çekti: «Türkiye'yi engellemek için Suriye'de ne kadar hava ve kara kuvveti bulundurmak gerektiğini bana bildiriniz.»

Buna karşılık Churchill, bu sırada, ikinci cephenin Fransa'da açılmasını engellemek ve Sovyet askerleri gelmeden önce Balkanlarda kendisi için elverişli mevziler kurmak amacıyla müttefik ordusunun Doğu Trakya üzerinden Balkanlara saldırmasına ilişkin planı hazırlamaya başlamıştı. Churchill bu amaçla, 1942 yılı Kasım ayından itibaren «Türkiye'yi iyi donatılmış ve Balkanlara saldırmak için müttefiklerle uyum içinde eğitilmiş 45 tümenle savaşa sokacağını» umuyordu. İngiltere Başbakanı'nın düşüncesine göre, «eğer toprak dokunulmazlığı güvence altına alınır ve geniş askeri yardım yapılırsa Türkiye onun planlarını desteklemeyi kabul edebilirdi.»

Kasablanka'daki Churchill-Roosevelt görüşmesi sırasında (12-14 Ocak 1943) görüşülen pekçok uluslararası sorun arasında ikinci bir cephenin açılması sorununa ve Türkiye'nin dünya çatışmasındaki durumuna da değinildi. Amerikalılar, Balkanlar üzerinden ikinci bir cephe açılmasına ilişkin İngiliz görüşünü desteklemediler, ama bununla birlikte, Churchill'e Türkiye'yle görüşme yapma ve Türkiye'nin izleyeceği tutumu ortaya çıkarma görevi verildi. Churchill bu görevi yerine getirmek için kendi deyimiyle Adana'da «en önemli Türklerin hepsiyle» görüştü ve iki gün içinde (30-31 Ocak) «onlarla uzun ve en dostça görüş-

meleri» (*) yaptı. Konferansta Sovyetler Birliği-Türkiye ilişkilerinden başka, Balkanlar'daki Britanya planlarının gerçekleştirilmesinde Türkiye'nin oynayacağı rol üzerinde de duruldu.

Batı Avrupalı bir araştırmacının belirttiğine göre, «Churchill, Avrupa'yı hedef alan İngiliz saldırı planını kabul ettirmek ve bu planda Türkiye'nin oynaması gereken rol konusunda anlaşmaya varmak için İnönü ve Menemenciğlu ile görüşmeye gelmişti». Türklerle yaptığı görüşmeden sonra Churchill'in Roosevelt'e gönderdiği telgrafta, Avrupa'da Balkanlar üzerinden ikinci bir cephenin açılması olasılığından söz ediliyordu.

Adana'daki konferansta, İngiltere ve ABD'nin Türkiye'ye saldırı gücünü artırmak amacıyla verebilecekleri maddi yardım konusu da görüşüldü.

Churchill'in Türkiye yöneticileriyle yaptığı görüş-askeri misyon değiş tokuşları arttı, devlet adamlarının askeri misyon değiş tokuşları arttı, devlet adamlarının karşılıklı ziyaretleri sıklaştı. Özellikle, 1943 yılında Yakın Doğu ve Doğu Akdeniz İngiliz Silahlı Kuvvetleri Komutanları General Wilson ve Amiral Cunningham, bu bölgedeki hava kuvvetlerinin komutanı Hava Mareşalı Douglas, özel askeri misyon yöneticisi General Lindsel ve diğer bazı kişiler Türkiye'yi ziyaret ettiler.

Churchill ve Roosevelt Türkiye'yi savaşa sokmada en iyi yolun onu İngiltere ve ABD'den gönderilen silahlarla bir an evvel silahlandırmak olduğuna inanıyorlardı. Türkler bu yardımlarla 1943 yılında ikinci bir tanksavar tümeni kurmayı başardılar. Ankara'da İngiliz öğretmenlerin nezaretinde tank okulu açıldı. Türk pilotları ve tankçıları Kuzey Afrika ve İngiltere'-

(*) *Mektuplar*, cilt I, sh. 88.

deki İngiliz birliklerinde eğitim gördüler ve ustalıkla-
rını arttırdılar.

Quebec Konferansı'nda (11-24 Ağustos 1943) Roosevelt ve Churchill, Türkiye sorununu yeniden ele aldılar. ABD Dışışleri Bakanı K. Hell'in sözleriyle Cumhurbaşkanı ve Başbakan Türkiye'nin savaşa girme zamanının henüz daha gelmediği, ancak bu ülkeye yapılan silah teslimatının «genel savunma güvenliği-nin» artırılması amacıyla hızlandırılması gerektiği ko-nusunda görüş birliğine vardılar. Buna karşılık Tür-kiye'den sadece boğazlardan «mihver devletlerinin» savaş gemilerinin geçmesine izin vermemekle kalma-yıp, ayrıca Alman savaş sanayiine krom tesliminden vazgeçmesi de isteniyordu.

Bilindiği gibi, Türkiye bu en küçük istekleri bile yerine getirmedi. Bununla birlikte İngiltere ve ABD, Türkiye'yi, kendileri için en elverişli ve kazançlı say-dıkları anlarda uluslararası olaylarda Türkiye'nin oy-naması gereken role hazırlamaya devam ettiler.

Üç devletin Dışışleri Bakanlarının Moskova'da yaptıkları konferansta, Türkiye'nin durumunun görü-şülmesi sırasında Britanya Hükümeti, Türkiye'nin müttefikler yanındaki yerini almak zorunda olduğunu kabul ediyordu. 1943 yılı sonunda Churchill'in On İki Adaları işgale girişmesi suretiyle de dikte edildi. Churchill'in emri üzerine yollanan İngiliz birlikleri, bazı adaları işgal ettiler, ama kısa süre sonra büyük kayıplar vererek bu adaları terketmek zorunda kaldı-lar. Uğradığı başarısızlıktan hiddete kapılan Churchill, On İki Adaları ve Ege Denizi'ndeki öteki adaları işgal hareketına yeniden girişmeye karar verdi. İngilizler, bu planların gerçekleştirilmesi için Türkiye'nin deniz ve hava üsleri vermesini ve hemen savaşa girmesini gerekli gördüler.

A. Eden, Kasım ayı başında Moskova'dan yurduna dönerken Kahire'de Numan Menemencioğlu'yla görüştü ve ona Moskova'da alınan Türkiye'yi faşist saldırı-gana savaşır görme isteğini bildirdi. Ancak bu istek, Türkiye'de iyi bir yankı uyandırmadı. Görüşmeler sonuç alınmadan sona erdi. Türkiye Hükümeti ve Ordusu içindeki faşist Almanya hayranları, ülke kamuoyunu Türkiye'nin askeri bakımdan zayıf olduğuna ve Türkiye Ordusu'nun herhangi bir saldırıya geçemeyeceğine inandırmaya başladılar.

Avrupa'da ikinci cephenin açılmasına ilişkin olarak önemli bir kararın alındığı Tahran Konferansı'nda aynı şekilde Türkiye'ye en geç Şubat 1944'te savaşa girmesini önermek üzere anlaşmaya varıldı. Dışardan bakıldığında görüşmeye katılanların hepsi de bu oldukça önemli konuda aynı kesin düşünceye sahiptiler. Tahran Konferansı'ndan hemen sonra ABD, İngiltere ve Türkiye yöneticileri Kahire'de yeniden bir araya geldiler(*). 4-6 Aralık tarihleri arasında yapılan bu görüşme sırasında Roosevelt ve Churchill, Türkiye'ye antihitler koalisyonu saflarında yer alması gerektiğini bir kez daha anımsattılar.

İngiltere-Amerika-Türkiye ortak bildirisinde, «tüm sorunların karşılıklı anlayış ve dürüstlikle incelenmesinin, Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye ve İngiltere arasında var olan çok sıkı birliği ve bu devletlerin uluslararası duruma ilişkin tutumlarını ortaya koyduğu» belirtiliyordu.

(*) İnönü'yü Kahire'ye getirmek için Churchill, oğlu Randolph'un kullandığı bir uçağı Türkiye'ye gönderdi. Roosevelt de kendi uçağını Adana'ya göndermişti. K. Hell'in sözleriyle, havaalanında İngiliz-Amerikan «dostluk rekabetinden» bir sahne oynandı. Amerikalıların üstünlüğü elde etmiş olması etkileyiciydi: İnönü Amerikan uçağına bindi.

Gerçekte birlik yoktu ve Türkiye Heyeti'yle yapılan görüşmeler yapıcı olmaktan çok şekli bir nitelik taşıyordu (*). İsmet İnönü, kendisine yapılan önerileri çok ölçülü karşıladı ve Türkiye'nin savaşa girmesine karşılık o kadar çok uçak, tank ve cephane istedi ki bu istekler ancak bir-iki yılda karşılanabilirdi. Sözlerinde «Türk görüş noktasına bir acıma sezilen» Roosevelt, bu görüşmelere karşı kuşkucu davranıyordu. Roosevelt gizli görüşmede ABD'nin Türkiye'nin dünya çatışmasına zorla girmek istememesine anlayış gösterdiğini ima etmişti.

Yakın bir gelecekte Doğu Akdeniz'de güçleneceklerini uman Amerikalılar, İngiltere için kestaneleri ateşten çekmek istemediler. ABD Başkanı görüşüne, Türkiye'nin silahlandırılmasıyla sadece müttefiklerin gücünün ikinci cephenin açılmasından uzaklaştırılmış olacağını gerekçe gösteriyordu. Ancak Churchill, önerisinde ısrar etti ve Türkiye'yi savaşa sokma ve ondan İngiliz diplomasisinin aracı olarak yararlanma umudunu yitirmedi. R. Şervud, şunları bildiriyordu: «Konferans sonuç almadan dağıldıktan sonra Churchill, kendi girişimiyle İnönü ve Menemencioğlu ile bir kez daha görüştü ve sorunu yeniden görüşmeyi, herşeye yeniden başlamayı denedi.»

Adana'daki konferanstan sonra da İngiltere, Türk Ordusu'nu modern silahlar ve savaş malzemeleriyle donatmaya devam etti. 1944 yılı Ocak ayı başında Türkiye'nin savaşa girmesi için gerekli olan askeri yardım hacminin hesaplanması için Ankara'ya özel bir komisyon gönderildi. İş sadece silah göndermekle kalmıyor-

(*) Türkiye Dışişleri Bakanı yine de Kahire Konferansı'nı «savaşın bu aşamasındaki en önemli olaylardan biri» olarak değerlendirdi.

du: 1944 yılı başına doğru Türkiye Ordusu'nda görev yapan İngiliz askeri öğretmenlerinin sayısı iki bini bulmuştu.

Ancak Kahire görüşmesinden sonra Türkiye, Almanya konusundaki tutumunu pratik bakımdan değiştirmeksizin dikkatli ve temkinli hareket etti. Türk yönetici çevreleri içinde bu kez de antihitler koalisyonunun parçalanması üzerine hesaplar yapan Nazi Almanyasını destekleme yanlıları üstünlük kazandılar. Bu nedenle 1944 yılının Şubat ayı başlarında İngiltere-Türkiye görüşmeleri kesildi, İngiliz askeri malzeme teslimatına da bir süre ara verildi.

Türkiye'yi izlediği tarafsızlık politikasından caydırmak ve «mihver devletlerine» savaş ilan etmeye ikna etmek amacıyla baskı yapan İngilizler Türkiye Silahlı Kuvvetleri'nin yapacağı yardımdan ziyade askeri hava üslerinin kurulması ve Balkanlara saldırmak için Türkiye topraklarından yararlanma olanağı verebilecek olan üstünlüklere umut bağlıyorlardı. Churchill'in Tahran'dan sonra da Doğu Akdeniz ve Balkanlardaki stratejik planlarını gerçekleştirme kararından vazgeçmediğini belirtmek gerekir. İngiliz Başbakanı, «Balkanlarda ikinci cephe görüşünü» diriltmeyi umut ediyor ve bunu faşist Alman birliklerini Fransa'dan uzaklaştırmak ve böylelikle İngiliz-Amerikan ordularının Manş üzerinden girişeceği saldırıyı kolaylaştırmak için yardımcı bir eylem olarak düşünüyordu. Gerçekte ise güneyden Avrupa'ya bir çivi çakmak ve Sovyet Ordusu'nun Balkanlara girmesine izin vermemek umudundaydı. Bu konuda Türkiye'nin oynayacağı rolü belirtirken şöyle diyordu: «Eğer Türkiye savaşa girecek olursa bu, çok büyük politik bir yankı uyan-

diracaktır. Bulgaristan, Romanya ve Macaristan elimize geçmiş sayılacaktır.» (*)

Sovyet Ordusu'nun güçlü darbeler sonucunda faşist Alman ordularını işgal altındaki Sovyet topraklarının büyük bölümünden attığında ve Balkanlara gelip dayandığında İngilizlerle Türkler arasındaki fikir ayrılıkları ortaya çıktı. Bu koşullarda Churchill, Sovyet Ordusu'nun Balkanlarda etkili olmaya başlamadan önce Türkiye'yi mümkün olan çabuklukla savaşa girmeye ve bu bölgede emperyalizmin jandarmalık görevlerini yerine getirmeye çağırarak baskılarını artırdı. Amerikalılar İngilizleri enerjik biçimde desteklediler ve Türkiye'ye yaptıkları baskıyı artırdılar. **Washington Post** gazetesi Mart 1944'te şunları yazıyordu: «Türkiye en kısa zamanda politikasını belirlemek zorundadır. Ya tarafsız kalmaya devam etmeli ya da İngiltere'ye karşı üstlendiği birlik yükümlülüklerini yerine getirmelidir... Sonra geç olacak ve Türkiye bizim için gereksiz hale gelecektir.»

Sovyet Ordusu'nun hızla ilerlemesi ve Balkan halklarının Hitler'in zulmünden kurtarılması İngiliz - Amerikan diplomasisinin Balkanlara ilişkin planlarını bozdu.

Türkiye'nin hareket tarzı müttefiklerde hoşnutsuzluk yarattı. Türkiye'yi Balkanlarda müttefiklere yardım etmeyerek büyük bir hata yapmakla suçladılar. Müttefiklerin düşüncesine göre, eğer Türkiye savaşa girmiş olsaydı Balkanlardaki durumun şimdi bambaşka olacağından hiç kimsenin kuşkusu olamazdı.

ABD'nin İngiltere-Türkiye ilişkilerindeki belirgin soğukluktan kendi politik etkisini artırmak amacıyla

(*) *Uluslararası İlişkiler ve SSCB Dış Politikası Tarihi*, cilt II., 1939-1945, Moskova, 1962, sh. 310.

yararlanmakta gecikmediğini belirtmek gerekir. Bilindiği üzere, Türkiye uzun süre politikasında, ABD'yi değil, dünyanın bu bölümünde daha gerçek bir güç olarak gördükleri İngiltere'yi başlıca dayanak saymıştı. Bu durum İngiltere'nin Türkiye'yle ilişkilerinin ABD'ye oranla çok daha eskilere dayanmasına bağlanıyordu. Üstelik Türkiye İngiliz emperyalizminin eski bir borçlusuydu.

İngilizler savaş koşullarına rağmen Türkiye'yle olan ticaretlerini genişletmek için pekçok çaba harcadılar. Bu yıllarda İngiltere'nin Türkiye'nin ihracatına katılma yüzdesi 10-20 arasında değişiyor ve İngiliz mallarının Türk ithalatındaki payı ise % 14-25'i buluyordu. Bu veriler, savaş sırasında Türkiye ve İngiltere arasındaki mal alış verişinin büyük ölçüde geliştiğini gösteriyordu. Deniz taşımacılığında artan tehlikeler ve Türkiye'deki ulaştırma güçlükleri dikkate alınacak olursa bu verilerin daha da anlamlı olduğu anlaşılır.

Türkiye'den yapılan İngiliz ithalatının genişlemesi, genel olarak savaş yıllarında müttefikler tarafından gerçekleştirilen önleme alımlarına bağlıdır. Bunu, Almanya'nın ve müttefiklerinin ablukası dışında kalan İngiliz ve Amerikalıların tarafsız ülkelerin pazarlarında yaptıkları önleme alımları yoluyla «mihver devletlerine» karşı ekonomik savaş olarak açıklayabiliriz. Bu alımları gerçekleştiren ve tarafsız ülkelerin kaynaklarından yararlanan örgütlerden «Birleşik Krallık Ticaret Şirketi» önemli bir rol oynadı. Şirketin Türkiye'deki başlıca görevi, Türkiye'den Almanya'ya stratejik hammadde ve yiyecek gönderilmesini önlemektir. Ancak Türkiye'nin hammadde kaynakları için yapılan mücadelede varılan sonuçlar İngiltere ve ABD'nin sahip oldukları gerçek olanaklara uygun düşmüyordu. Müttefikler Almanya'yı Türkiye pazarından uzaklaş-

tıramadılar aksine, daha önce de belirtildiği gibi, Almanya 1941-1944 yıllarında Türkiye'nin başlıca akit tarafı oldu.

Türkiye ve müttefikler arasındaki mal sürümünün gerçekleştirilmesini sağlayan Mersin ve İskenderun limanlarının yük taşıma hacmini artırmak için İngilizler bu limanların genişletilmesi ve yeniden donatılması konusunda gereken çalışmaları yaptılar. İngiliz firmaları Türkiye demiryollarının yük taşıma hacmini artırmak için lokomotif ve vagon verdiler.

İngilizler sadece ekonomik değil, ayrıca askeri-stratejik önemi olan şose yolların yapımına da önem verdiler.

Bunun yanı sıra İngilizler ülkede kendi propagandalarını her yola başvurarak artırmaya çalıştılar. Savaş yıllarında Türkiye'de 1940 yılında kurulmuş olan İngiliz Kültür Derneği, «Britanya Meclisi»nin temsilciliği faaliyette bulundu. Derneğin başkanı Malcolm Robertson, 1943 yılında CHP'nin konuğu olarak Türkiye'yi ziyaret etti ve Cumhurbaşkanı ve Başbakan tarafından kabul edildi. Dernek Ankara ve İstanbul üniversitelerinin çeşitli fakülte ve diğer yüksek öğretim kurumlarına İngiliz profesörlerini ve öğretim üyelerini gönderdi. Derneğin Türkiye'deki temsilciliği üç tane aylık dergi çıkardı. Ayrıca sergiler düzenledi ve İngiliz sinema filmleri gösterdi. Bu dernek İngilizlerin durumunu güçlendirme ve Türkiye'de İngiliz propaganda-sını yayma görevini üstlenmişti.

TÜRKİYE'DE AMERİKAN EMPERYALİZMİNİN DURUMUNUN GÜÇLENMESİ

Yakın ve Orta Doğu'daki Britanya mevzilerinin değerlendirilmesine dayanan Churchill, Türkiye'nin

askeri ve politik sorunlarındaki yöneticilik rolünü İngiltere'ye ait olması gerektiğini birçok defalar belirtmişti. Savaşın ilk yıllarında ABD, Büyük Britanya'nın üstünlüğüne ses çıkarmadı. Hatta silah ödünç ve kira yasasına (lend-lease) göre Türkiye'ye yapılan Amerikan silah teslimleri İngiltere aracılığıyla (*) gerçekleştiriyordu ve böylece İngiltere, Türkiye politikasına baskı yapmak için etkin bir araca sahip oluyordu. Kasablanka Konferansı'ndan sonra Türklerle yapılan görüşmelerin Roosevelt'in onayı alınarak müttefikler adına İngilizler tarafından yürütülmesi de anlamlıdır.

Ancak Amerikan emperyalizmi, Türkiye'de uzun süre ikinci rollerde kalmaya dayanamadı. Kasablanka'dan iki ay sonra Eden-Hell görüşmesi yapıldı. Bu görüşme sırasında Hell, İngilizleri Türkiye'yi tam anlamıyla kendi politik ve ekonomik denetimleri altına almaya niyetlenmekle suçladı. Hell, İngilizlerin hareket tarzının kendi ülkesinin çıkarlarının çiğnenmesi olarak görüyor ve «Kasablanka'da varılan anlaşmalar sadece askeri sorunlara değiniyor ve Türkiye'yle karşılıklı ilişkilerimizin politik ve ekonomik alanlarında eylem özgürlüğümüzü kısıtlayan hükümleri kapsamıyor» diye özellikle belirtiyordu.

Bu sırada Türkiye, Amerikalıların silah ve malzeme ödünç ve kira yasasını 1941 Aralık ayından itibaren uygulamaya başladıkları Doğu Yarıküre'nin ilk ve tek tarafsız ülkesiydi. Bu durum, ABD emperyalistlerinin bu sırada kendi ileriye dönük planlarını buna bağlamış olmalarıyla açıklanıyordu. «Demokrasi de-

(*) Türkiye Başbakanı Şükrü Saracoğlu 1943 yılı Şubat ayında şu açıklamayı yapıyordu: «ABD, İngiltere aracılığıyla aylarca bize yardım etti ve askeri malzemeler elimize İngiliz kanallarıyla geçti.»

posunu» bir sis perdesi ardına gizleyen Birleşik Devletler böylece lend-lease göre yapılan teslimlerden Türkiye’de savaş sonrası yayılmanın temellerini atmak amacıyla yararlanmayı umut ediyordu. Amerikalılar silah ödünç ve kira yasasına göre Türkiye’ye toplam olarak 95 milyon dolarlık mal gönderdiler.

Türkiye yönetici çevreleri İngiltere’ye yönelmeye devam ettikleri halde Anglosakson blokta başrolü zayıf düşen İngiltere’nin değil, ABD’nin oynayacağını farketmekte gecikmediler. Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1944 yılı Kasım ayında Amerika - Türkiye ilişkilerine değinerek şunları söyledi: «ABD ile olan ilişkilerimiz ve bağlarımız, İkinci Dünya Savaşı yıllarında güçlendi ve daha dostça ilişkiler halini aldı. Gelecekte iki ülke arasındaki bağların daha da genişleyeceğini umuyoruz.»

Buna karşılık Amerikan emperyalizmi, savaşın sonuna doğru Türkiye’deki etkisini artırarak bu ülkenin stratejik bakımdan önemli konumundan yararlanmak istiyordu.

Dış ticaret yayılmacılığı Türkiye’deki ekonomik etkinin en önemli yöntemi oldu. Savaş yıllarında Türkiye ve ABD arasındaki karşılıklı ticaret ilişkileri 1939 Nisan’ında Ankara’da imzalanan anlaşmayla düzenlenmişti. Anlaşma belirsiz bir süre için imzalanmıştı ve değişik tokuş edilen malların serbest yabancı dövizle ödenmesini öngörüyordu. Uygulamada bu ödemeler Amerikan dolarıyla yapıldı. Bu anlaşmaya göre ABD, Türkiye’ye ihraç edilen Amerikan malları için Türkiye tarifesinin % 5’i ile 88’i arasında değişen gümrük ücretleri indirimi elde ediyordu. Buna karşılık ABD, Türkiye malları için gümrük tarifesinde % 15-30’luk bir indirim yaptı. Bu anlaşma, ABD’nin Akdeniz’in bu

bölgesine karşı artan ilgisinin göstergesi olması bakımından önem taşımaktadır.

Alman tekellerine karşı İngilizlerle birlikte yapılan ticaret savaşına katılan Amerikan firmaları Türkiye ihraç mallarını büyük miktarlar halinde satın aldılar. ABD'nin Türkiye ihracatındaki payı, 1941-1944 yıllarında % 13,6 ile % 23,9 arasında değişiyordu. ABD'nin Türkiye ithalatındaki payı ise daha düşüktü: % 2,4- % 5,4 arasında idi (lend-lease esasına göre mal teslimatı hariç).

Almanya-Türkiye ilişkilerinin bozulmasından ve Türkiye yönetici çevrelerinin Amerikan yanlısı yöneliminin artmasından sonra ABD, Türkiye dış ticaretinde başlıca akit taraf olmaya başladı: 1945 yılında ABD, Türkiye'den tüm ihraç mallarının % 44'ünü ithal etti, Amerikan mallarının ithali (lend-lease esasına göre mal teslimatı hariç) tüm Türkiye ithalatının % 17,6'sını buldu. Mal fiyatlarındaki dengesizliği (Türkiye pazarındaki fiyatlar dünya pazarlarının kat kat üstündeydi) azaltmak amacıyla Türkiye Hükümeti'nin 1944 sonbaharından itibaren dolara % 40 ölçüsünde primi uygulaması da buna büyük ölçüde yardım etti, bu dış ticaret işlemlerinde doların lirayla değiştirilmesinin 1 doların resmi kuru 1,31 liraya eşit olduğu halde 1 doların 1,82 lira olarak hesaplanması suretiyle uygulanmaya başlaması demektir.

Türkiye basını, savaşın sonuna doğru Türkiye'nin ABD ile ticaretinin kazançlı olduğunu her vasıtaya başvurarak yaymaya çalıştı. «Mihver devletlerinin» Türkiye pazarından çekilmesinden sonra Amerikalılar, Türkiye tüccarlarına daha önce Almanya'ya gönderilen malların alımını artırmak için gerekli önlemleri alma konusunda teminat verdiler.

ABD ekonomik ilişkilerin genişletilmesi için Ocak 1945'te Türkiye'yle doğrudan deniz bağlantısı kurdu. Amerikalı tüccarların Türkiye pazarındaki faaliyetlerini artırmaları sadece ABD ve «mihver devletleri» arasında değil, aynı zamanda İngiliz ve Amerikan firmaları arasında da rekabetin artmasına neden oldu. Askeri durum ve Alman rekabeti koşullarında gerek İngilizler, gerekse Amerikalılar bu anda Alman firmalarına karşı eylem birliğinden kazançlı çıkacaklardı. Bu düşünceden hareketle 1942 Temmuz'unda Ankara'da özel bir İngiliz-Amerikan Koordinasyon Komitesi kuruldu. Türkiye'ye ithal edilen malların kontenjanlarının belirlenmesi ve Türkiye ithalatçılarına İngiltere ve ABD'den mal ithal etmeleri için izin verilmesi bu komitenin görevleri arasında bulunuyordu. Başlangıçta İngiltere ve ABD'den yapılan tüm Türkiye ithalatı, bu komitenin denetiminden geçiyordu, ama daha sonra komitenin faaliyeti sadece en önemli malları kapsar hale getirildi. Bu komite, Birleşik Krallık Ticaret Şirketi'yle ve savaş sırasında Türkiye Dışişleri Bakanlığı nezdinde kurulmuş olan Ticaret Genel Müdürlüğü'yle sıkı temas halinde çalıştı.

Bu sırada Amerikalılarla İngilizler arasında Türkiye'de politik-ekonomik ve askeri egemenlik kazanmak için şiddetli bir rekabet hüküm sürüyordu. «İşbirliği ve savaşım»- Türkiye'deki İngiliz Amerikan karşılıklı ilişkilerinin kısa formülü bu şekildeydi. İngiltere elindeki mevzileri ABD'ye gönüllü olarak değil, azimli bir rekabet savaşı sonucunda verdi.

Amerikalılar propagandalarını artırmak için de önlemler aldılar. Amerikan Büyükelçiliğinde, konsolosluklarda, enformasyon-propaganda örgütlerinde, ticaret ve sanayi firmalarının şubelerinde çalışanların

sayısı artırıldı. Amerikan ajanları Türkiye'ye iyice yerleştiler.

Bu sırada Amerikan propagandasının başlıca arzusu Türkiye yönetici çevrelerini ve bu çevreleri destekleyen basını kendi tarafına çekmektir. Bunu gerçekleştirmek amacıyla Amerikan propagandası büyük paralar harcamakta duraksamadı.

Olgular savaş sırasında Amerikan tekellerinin Türkiye ekonomisinin bazı dallarına giderek artan bir ilgi gösterdiklerini göstermektedir. Örneğın, savaşın sonunda Amerikan petrol şirketleri, petrol araştırma ve işletmesi üzerine ayrıcalık elde ettiler. Diğer şirketler Türkiye'de yapım sanayii işletmelerini kurma olanaklarını araştırdılar.

ABD'nin Türkiye ekonomisine doğrudan yaptığı yatırımlar 1940 yılına doğru 11,9 milyon dolara eşitti. **Bu yatırımlar Türkiye'ye petrol ürünleri sağlayan işletmelerde, tütün alım işletmelerinde ve Amerikan mallarının realizasyonuıla uğraşan acentelerde toplanıyordu.**

Bütün bunlar, Türkiye'nin sadece politik alanda değil, aynı zamanda ekonomik alanda da ABD'nin gitgide daha çok dikkat harcadığı bir ülke olduğunu kanıtlıyordu.

şu ya da bu emperyalist devletler grubunun Türkiye'ye yaptığı etkinin derecesi savaşın çeşitli aşamalarında böylece değişmiş oluyordu.

EKONOMİK DURUMUN KÖTÜLEşMESİ YÖNETİCİ ÇEVRELERİN ZARARLI POLİTİKASININ SONUCUYDU

Türkiye, İkinci Dünya Savaşının yıkıcı sonuçlarını hissetmediği, aksine ülkenin yönetici çevreleri savaşan devletlere son derece yüksek fiatlarla hammad-

de satarak ve kendi halklarını sömürerek kazanç sağladıkları halde Türkiye ekonomisi, tam bir düşüş kaydetmiş, emekçiler ise açlık ve yoksulluk içinde kalmışlardır.

Ekonominin askerileştirilmesi, çalışabilecek yaştaki 1 milyonu aşkın erkek nüfusun seferberlik sonucunda üretimden uzaklaşması, Türkiye'nin diğer devletlerle dış ticaret ilişkilerinin azalması ve iç pazarda spekülasyonların alıp yürümesi Türkiye ekonomisinin savaş yıllarında geçirdiği krizin başlıca nedenleriydi.

Ekonominin en önemli dalı olan tarım kötü bir durumdaydı. Gerçekte savaşın ilk yıllarında, ordunun artan yiyecek talebinin etkisiyle ekili alanların ve başlıca ürünlerin arttığı görüldü. Tahıl ekili alanlar 1942 yılına doğru, savaş öncesi döneme oranla % 17,5, tahıl ürünü ise % 15 oranında artmıştı. Ancak tarımda yarifeodal işletme yöntemlerinin egemen olması, köyde işgücü, büyük baş hayvan, araç gereç yetersizliği ve artan vergiler kaçınılmaz gerilemeyi belirledi. Ekili alanlar 1942 yılındaki 9,3 milyon hektardan, 1945'teki 7,8 milyon hektara indi, yani % 16 oranında azaldı. Ekili alanların daralması, verimin düşüşüyle birlikte ilerledi. Verimin düşmesi sonucunda gayri safi tarımsal ürün rekoltesi sürekli olarak düştü. 1944 yılında ürün hacmi indeksi (1938=100) tahıl kültürlerinde 71, baklagillerde 84, pamukta 91'i buldu. Tüm tarımsal ürün türleri rekoltesinin savaş öncesi rekoltesinin ancak yarısını bulduğu 1945 yılı özellikle elverişsiz bir yıldır. Örneğin, 1938 yılındaki 8.161.000 tona oranla 1945'te sadece 4.013.000 ton tahıl üretilmişti. Bu nedenle kent halkının ve ordunun gereksinimleri için yurt dışından buğday ithal etmek gerekti. Oysa ki sa-

vaş öncesinde Türkiye az miktarda bile olsa tahıl ihraç edebiliyordu.

Hayvancılıkta da düşüş gözlemlendi. Örneğin, 1940-1943 döneminde hayvan sayısı % 11 oranında azaldı. Bir sonraki yıl hayvan sayısında bir parça artış olduğu halde 1945'te hayvan sayısı 1940 düzeyinin ancak % 94'ünü buluyordu. Savaş sonuna doğru tarımsal üretim hacmi % 30 düşüş kaydetti.

Türkiye tarımındaki gerilemenin başlıca nedeni savaş yıllarında toprak ağalarının ve zengin köylülerin zulmünün artması ve geniş köylü yığınlarının vergilerle sömürülmesidir.

Öncelikle Milli Korunma yasası hükümlerinin temeline çalışma yükünün konması, az topraklı ve topraksız köylüler için ucuz köylü emeğinin köyün sömürücü kesiminin yararına sağlama bağlanması demekti. En iyi olasılıkla karasabana sahip olan ve yılın bir bölümünde ağasının ya da zengin köylünün toprağında çalışmak zorunda kalan köy emekcisi, her zaman kendi çiftçilik işlerinin üstesinden gelemiyor ve bu yüzden de daha az ekiyor, daha da önemlisi toprağı kötü işliyordu. Toprağın verimi yıldan yıla düştü ve giderek daha az ürün vermeye başladı. Bu durum ise savaşın sonuna doğru tarımsal ürün rekoltesinin hızla düşmesiyle sonuçlandı. Bu tarımsal üretim düşüşü, özellikle küçük ve orta köylü ekonomilerinin yıkılmasına neden oldu. Verimin düşüşüyle birlikte köylünün gelirleri de hızla azaldı ve savaş yıllarında aşırı derecede artan çok sayıdaki verginin ödenmesi köylüye giderek daha zor gelmeye başladı.

Seferberlik sonucunda çalışan köy nüfusunun azalması, hayvanların ve köydeki ulaştırma araçlarının toplattırılması, gergin bir durum yarattı ve tarımsal üretim düşüşünün bir başka nedeni oldu.

Tarımın zaten son derece düşük olan teknik donanım düzeyi, savaş yıllarında düşmeye devam etti. Makine ve diğer üretim araçları sayısı azaldı (örneğin, mibzer sayısı % 40, orak makinesi sayısı % 22 oranında azaldı).

Hükümetin aldığı savaş-seferberlik önlemlerinin yükünü köyün bu katmanları üzerine yıkma politikası, küçük ve orta halli köylü işletmelerinin ortadan kalkmasında son derece önemli bir rol oynadı. Öyle ki, devletin satın aldığı ürün karşılığında köylüye ödediği para tutarı köylünün buğdayını serbest satıp kazanabileceği tutarın çok küçük bir bölümünü oluştuyordu. Bu nedenle köylüyü ev ekonomisinin gereksinimini karşılamaya yetecek miktardan fazlasını üretmeye iten bir neden yoktu. Savaş yıllarında köylüler, basit yeniden üretimi bile gerçekleştirme olanağından yoksundular.

Türkiye sanayii, savaş sırasında savaş öncesine oranla bir dizi yeni faktörün etkisi altında kaldı. Bu faktörlerden, yabancı mallarının ithalinin azaltılması nedeniyle iç pazarın gereksinmelerini karşılama gereği, bunun sonucunda yabancı rekabetinin geçici olarak azalması ve işçilerin daha fazla sömürülmesi gibi bazıları, ülkede sanayi üretiminin artışına itici bir etki yaptı. Bu arada gerekli fabrika donatımının ve sanayi hammaddesi ithalinin azalması, teknik kadro ve nitelikli iş gücü yetersizliği ve ülkenin maddi kaynaklarının askeri gereksinimler için seferber edilmesi dolayısıyla mali olanakların bulunmayışı gibi engelleyici unsurlar da tam anlamıyla etkili oluyordu.

Bu karmaşık koşullarda Türkiye sanayii, mevcut güçlerden daha tam olarak yararlanılması sayesinde üretilen ürün hacmini biraz olsun arttırdı (yeni sanayi tesislerinin yapımı birkaç kat azaldı). Fabrika şek-

lindeki işletmelerin faaliyeti esas alınarak hesaplanan sanayi üretim indeksi, savaşın sonuna doğru 1939 yılına oranla % 35 oranında yükseldi. Bu durum, kârlı satışlar için elverişli iç pazar konjonktüründen ve ucuz yabancı malların rekabetinin zayıflamasından yararlanan Türkiye burjuvazisinin üretilen ürün hacmini artırmak ve böylece kendi kazançlarını yükseltmek istemesinin bir sonucuydu. Ancak bunun yanında küçük işletmelerde ve zanaat atölyelerinde üretim azaldı. 1939 yılında zanaat atölyeleri tüm sanayi ürününün % 40'ını verirken 1944'te sadece % 32,8'ini verir duruma geldi.

Kuşkusuz sanayi ürünleri fiyatlarındaki genel artış, olağan koşullarda daha yüksek üretim maliyetleri yüzünden rekabet edebilecek güçte olmayan küçük işletmelerin yaşamasını belirli ölçüde kolaylaştırdı. Ancak bu işletmelerin var oluş olanakları hammadde, yakıt ve kredi yetersizliği gibi ciddi faktörlerle sınırlandı.

Çeşitli sanayi dallarındaki ürün artışının öncelikle iş gününün 11-13 saate kadar uzatılması, tatil günlerinin kaldırılması, emeğin yoğunlaştırılması, kadın ve çocuk emeğinin geniş şekilde kullanılması gibi yollarla işçi sınıfının daha fazla sömürülmesi sayesinde sağlandığını belirtmek gerekir. Bazı sanayi işletmelerinde çalışan kadın ve çocukların payı 1943'te % 28'den % 40'a çıkmıştı.

Türkiye sanayiinin zayıf yönleri savaş yıllarında özellikle kendini belli etti. Bu zayıf yönler şunlardır: Sanayinin son derece düşük gelişme düzeyi, üretim araçları üretiminin bulunmayışı, fabrika donatımı, yedek parça ve bir dereceye kadar da hammadde ithali konusunda dış pazara olan geniş bağımlılık.

Savaş ve deniz yollarının abluka altında bulun-

ması, Türkiye'nin geleneksel donatım ve sürüm bölgelerine ulaşmasını güçleştirdi ve Türkiye'nin dış ticaret alış-verişini şiddetle azalttı. Öyle ki, savaşın sonuna doğru ihracat hacmi (sabit fiatlarla) yarı yarıya azaldı. Savaş öncesi ithalatın % 40-45'ini oluşturan ithal malları girdisi daha da azaldı.

Yabancı malların ithaline büyük ölçüde bağlı olan Türkiye için ithalatın azalması güçlükle çözümlenen sorunlar yarattı. Bu azalma, iç pazarın, sanayi ve ulaştırmanın durumunda yansıdı ve aynı zamanda mal darlığına neden oldu, ithalatın büyük tüccarların elinde tekelleşmesi eğilimini hızlandırdı ve iç pazardaki mal fiatlarının artmasına yol açtı.

İhraç olanaklarının daralması da ülke ekonomisi açısından aynı şekilde önemliydi. Türkiye'nin savaş öncesinde bazı mallarının dış pazarlara sürümünde zorluklarla karşılaştığını belirtmek gerekir. Savaş, durumu daha da kötüleştirdi ve özellikle savaşın sonuna doğru sürüm krizine neden oldu.

Eğer savaş yıllarında, savaşan ülkeler arasında (bir yanda İngiltere ve ABD, öte yanda ise Almanya) Türkiye'nin hammaddelerine sahip olma uğrunda ekonomik bir mücadele yapılmasaydı Türkiye ihracatının durumu daha da ağır olurdu. Savaşan her iki grup da kendi pazarlarını koruma arzusuyla Türkiye mallarına bazen dünya pazarındaki fiatların üstünde, çok yüksek fiatlar verdiler.

Türkiye'nin dış ticaret dengesi, savaş yıllarında sürekli olarak aktif kaldı. Bunun sonucunda Türkiye büyük miktarda altın stoku ve yabancı döviz biriktirmeyi başardı. Sadece Türkiye Merkez Bankası'nın altın ve yabancı kâğıt para rezervleri 1938-1945 döneminde sekiz kat arttı (34 milyondan 287 milyon dolara yükseldi) Türkiye'nin gerçek zenginliğinin büyük öl-

çölere vardığını söyleyebiliriz. Öyle ki, ABD Kongresi üyelerinden biri 1947 yılı başında ABD Temsilciler Meclisi'nde Türkiye'de Hitlerciler tarafından Hollanda ve Belçika'dan getirilen 750 milyon dolarlık altın bulunduğunu açıklamıştı.

Ama altın ve döviz rezervleri biriktirilmesi, ülkenin ekonomik esenliğine yardım etmedi, çünkü ticari denge aktifi getirilen malların bir kısmının gerekli maddi değer mallarıyla kapatılmaması anlamına geliyordu. Bu maddi değerlerin yerine sadece büyük burjuvaziye zengin eden altın ve yabancı dövizler akıyordu.

Maliye sistemi büyük bir sıkıntı içindeydi. Türkiye yöneticileri, mevcut vergilerin oranını yükseltmek, yeni dolaysız ve dolaylı vergiler koymak, vergilendirilmeyecek en düşük düzeyi indirmek suretiyle halktan toplanan vergi hacmini hızla yükselttiler (vergiler 1938/39 mali yılındaki 241 milyon liradan, 1944/45 mali yılındaki 957 milyon liraya yükseldi). Ancak bu, büyük askeri giderlerin kapatılması için yeterli olmadı. Bu nedenle Türkiye Hükümeti, sık sık iç ve dış borçlanmalara (devletin toplam borcu 1938 yılındaki 594 milyon liradan 1945 yılındaki 1542 milyon liraya yükselmişti), hatta kağıt para emisyonuna başvuruyordu. Dolaşımdaki banknot miktarı, savaş yıllarında beş kat arttı, aynı süre boyunca iç mal sürümü ise düşüş kaydetti. Bu durum enflasyona, kâğıt lira kurunun düşmesine, mal fiyatlarının ve yaşam bedelinin artmasına neden oldu.

Savaş yıllarında iç pazar da ciddi sarsıntılar geçirdi. Tarımın ve sanayinin elverişsiz durumu, tüketim malları ithalatının büyük ölçüde azalması, mal fiyatlarının enflasyonist artışı, önü alınmaz spekülasyonlar ve kazanç peşinde koşma, ülkenin iç pazarını

istikrarsızlığa ve çökmeye mahkûm etti. Mal borsalarındaki sözleşmeler savaş yıllarında savaş öncesi işlemlerin ancak % 60-70'ini oluşturuyor ve böylece de işlerdeki durgunluğu ve iç mal sürümünün daraldığını gösteriyordu.

Ulusal gelir, herhangi bir ülkenin ekonomik kalkınmasının en genel göstergesidir. Türkiye'de ulusal gelir indeksi, 1945 yılına doğru (1938=100) 77 puana kadar düştü. Başka bir deyişle, savaş yıllarında ulusal gelir hacmi, hemen hemen dörtte bir oranında azaldı. Böylece de üretim güçlerinin gelişimindeki durgunluk ortaya çıkıyordu. Kişi başına gerçek gelirler daha da düştü ve 1945 yılında savaş öncesindeki miktarın ancak % 69'unu oluşturabildi.

Ama savaş yılları, Türkiye açısından sadece ekonomisinin başlıca dallarındaki kriz olaylarıyla değil, aynı zamanda kentte ve köyde meydana gelen büyük sosyal değişmelerle de karakterize edildi.

SAVAŞ YILLARINDA DEVLET VE ÖZEL GİRİŞİMCİLİĞİN GELİŞİMİ

Savaş yıllarındaki sosyo-ekonomik evrimin önemli bir sonucu, ülkede kapitalist ilişkilerin gelişiminin hızlanmasıdır. Bu yıllarda hükümetce yürütülen ekonomi politikası, savaş öncesi dönemden çok çok farklı yeni bir aşama göstermedi. Fark sadece, savaş koşullarında hükümetin düzenli bir askeri ekonomi kurmaya çalışmak amacıyla sert askeri-ekonomik düzenleme önlemlerine başvurmak zorunda kalmasındaydı.

Milli Korunma yasasının yardımıyla özel sektörün bazı faaliyet dalları üzerinde denetim kuran hükümet, bu arada sanayide, tarımda, ulaştırma ve ban-

kacılıkta kapitalist devlet sektörünün genişletilmesi ve güçlendirilmesi konusunda gerçekte savaş öncesi-ne oranla daha mütevazî boyutlarda önlemler aldı. 1938-1939 yıllarında devlet Sümerbank ve Etibank aracılığıyla sanayiye her yıl, 19,3 milyon lira yatırırken 1940-1945 yıllarında sadece 10,6 milyon lira yatırdı. Ocak 1939'da kabul edilen beş yıllık endüstrileşme planı yerine getirilmedi. Demiryolu yapım tempoları düştü: 1940-1945'te her yıl 60 km. kadar yol yapıldı, oysa savaş öncesi dönemde her yıl 200-250 km. yol yapılıyordu.

Ancak devlet sektörü sadece devlet bütçesinden ayrılan paralarla yeni sanayi ve ulaştırma tesisleri yapılması sayesinde değil, hem de bazı özel işletmelerin devlet sektörüne devredilmesi ve yabancı ayrıcalık anlaşmalarının satın alınmaya devam edilmesi sonucunda güçlendi (birkaç yüz kilometrelik demiryolu, Ayancık'taki Belçika şirketi «Signal»e ait bıçkı fabrikası, büyük kentlerin belediye işletmeleri vb. satın alındı). Mayıs 1944'te frankın değer kaybetmesinden yararlanan Türkiye, Osmanlı borcunu vaktinden önce ödedi.

Hükümet, bazı özel üretim ve yapım sanayii işletmelerinin «devletleştirilmesini» (yani satın alınıp devlet sektörüne devredilmesini) ilk kez savaş yıllarında gerçekleştirdi. Örneğin 1940 yılı Mayıs ayında kömür ocaklarının birleştirilmesine ilişkin yasa kabul edildi. Bu yasaya göre, özel Türk sermayesine ait tüm ocaklar devletin yönetimine geçiyordu. 1942-1943 yıllarında Bakırköy'deki özel çimento fabrikası, İstanbul'da bulunan birkaç un fabrikası ve deri fabrikaları devletleştirildi.

Bazı özel işletmelerin devletleştirilmesi ve yabancı ayrıcalık anlaşmalarının satın alınması, kapitalist

devlet sektörünün gücünün artmasını sağladı. Örneğin devlet adına hareket eden Etibank savaş sonuna doğru bellibaşlı yeraltı kaynakları çıkarımının hemen hemen tamamını eline geçirdi. Sümerbank ise yapım sanayiinde önde gelen yerler işgal etti. 1945 yılına doğru devlet taşkömür çıkarımına, ağır metalurji ürünlerine, bakır, süperfosfat, südkostik, kâğıt, yapay ipek, tütün ve şeker üretimine yatırılan tüm sermayenin sahibiydi. Devlet linyit, krom çıkarımına, çimento, kükürt, tekstil malları üretimine % 50-90 oranında katılıyordu. Bu arada devlet banka sermayesinin de büyük bölümüne sahipti.

Devletin ekonomiyi düzene sokmasından en büyük kazancı elde etmiş olan büyük burjuvazinin büyük çıkarlar sağladığı özel sektörde de önemli ilerlemeler oldu. Devlet sektörü ve devlet eliyle yapılan düzenlemeler, fiat mekanizması, az bulunur hammadelerin dağıtımı ve kredi verilmesi gibi yollarla artık değerın büyük sermaye yararına paylaşımına yardım etti. Hammadde ve az bulunur malzeme dağıtımını yöneten devlet örgütlerinin, öncelikle büyük işverenlerin başarı kazanmasından kazançlı çıkacakları tamamıyla ortadaydı. Hammadde açığı ne kadar şiddetliyse, küçük mal üreticilerinin bu hammaddeyi elde etmesi o kadar güçtü. Örneğin, Sümerbank tarafından dağıtılan ipliğin büyük kısmı, zanaatçıların değil, karaborsacıların eline geçiyordu. Çeşitli aylarda karaborsa iplik fiatları devlet fiatlarına oranla üç kat daha fazlaydı.

Özel işletmelerin devlet tarafından askeri üretim amacıyla geçici olarak kullanımı ve mamul malları toplattırma hakkı, büyük sermayeye zarar vermedi. Tam tersine büyük sermayeye garantili sürüm paza-

rı kazandırmış oldu. Hükümetin askeri siparişleri büyük işletmelerde üretimin artmasına yardım etti.

Üretimin ve sermayenin yoğunlaşmasına ilişkin veriler, büyük burjuvazinin mevzilerinin güçlenmesi konusunda en önemli göstergedir. Örneğin, 1937 yılında ülkede 3415 işletme (işçi sayısı 10'dan fazla olan) bulunuyor ve bunlarda 261,3 bin kişi çalışıyordu, 1943 yılında ise 3205 işletme vardı, ama bu işletmelerde çalışan işçilerin sayısı 301,3 bine yükselmişti. Dolayısıyla 1937'de her işletmeye ortalama olarak 75 işçi düşerken 1943'te 94 işçi düşüyordu. Bu bilgiler bölük pörçük de olsa savaş yıllarında sanayi üretiminin daha da yoğunlaştığını ve işçilerin Türkiye ölçülerine göre büyük sayılacak işletmelerde toplandığını kanıtlamaktadır.

Savaşan devletlere stratejik hammadde satarak veya spekülasyon ve rüşvetçilik yoluyla büyük paralar kazanan büyük ticaret-banka burjuvazisi katmanının güçlenmesi de savaş yıllarının önemli bir özelliğidir. Türkiye bankalarının gayri safi kazancı savaş sonuna doğru, 1939 yılına oranla hemen hemen altı kat artmış, öz sermaye üzerinden kazanılan net kazanç yüzdesi ise 5'ten 12'ye yükselmiştir. Savaş yıllarında kurulan ithalat-ihracat «birlikleri» kazanç getirecek olan dış ticarete ilgi gösteren kişileri azaltmış ve ülkenin yönetim-polis cihazına yakın bazı büyük tüccarların zenginleşmesine yardımcı olmuştur.

Halk arasında haklı olarak spekülâtörler hükümeti diye anılan Şükrü Saracoğlu Hükümeti, karaborsacılar, tüccarlar, döviz alıp satanlar, yüksek askeri ve sivil bürokrasinin spekülâtif dalavereleri için eş bulunmaz koşullar yarattı. Örneğin, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası üyelerinin bir toplantısında «savaş

yıllarında tüccarların % 300, 400, 500 ve hatta 1000 kazancı elde ettikleri» belirtilmişti.

Büyük ticaret sermayesi devlet cihazının yardımıyla güçlenmeye devam etti. Bir  rnek olarak, «Yerli Mallar Mağazaları»nın faaliyetini gösterebiliriz. Bu devlet  rg t , savaş yıllarında Milli Korunma yasası uyarınca mallarını devlete vermek zorunda olan devlet işletmelerinin ve özel işletmelerin tekstil mamüllerinin ve dok malarının toptan ticareti üzerinde tekel hakkını elde etmişti. Hazır malları satın alan bu ticari kuruluş bu malları daha sonra toptan fiatlarla büyük tüccarlara satıyordu. Dolayısıyla  zel ve devlete ait işletmelerin mallarının «Yerli Mallar Mağazaları» aracılığıyla yapılan toptan ticareti, devlet işletmelerinin kazancını büyük Türk burjuvazisinin birkaç temsilcisinin ceplerine aktarma yöntemlerinden biri oldu.

Büyük ticari özel sermayenin güçlenmesi, azınlıklara mensup ticaret burjuvazisinin (Rum, Ermeni, Yahudi), «sadece ulusal azınlıkları hedef alan» 1942 tarihli «Varlık Vergisi» uyarınca mallarını elden çıkarmaları yoluyla ekonomik yaşamdan uzaklaştırılması ya da durumlarının sarsılması sonucunda gerçekleşti. Türk burjuvazisi yabancı tüccarların mevzilerini ele geçirmek için «birlikler» sisteminden yararlandı ve Türk olmayan tüccarları bu birliklerden çıkarttı.

Sonuca büyük ulusal sermaye durumunu hissedilir şekilde güçlendirdi ve ülke ekonomisinde ve politikasında giderek daha etkin bir rol oynamaya başladı.

İkinci Dünya Savaş sırasında tarım alanında da kapitalizme özgü eēilimlerin arttığı görüldü. Bu öncelikle her türlü denetleme ve düzenleme kuruluşlarının başında bulunan büyük toprak sahiplerinin eēe-

menliğinin güçlendiği anlamına geliyordu. Sanayi ve ulaştırmadan farklı olarak tarımda devlet kapitalizmi, devlet sektörünün kurulması ve geliştirilmesi yoluyla değil (devlet çiftlikleri ağının genişletilmesi hariç) Toprak Mahsulleri Ofisi, Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu ve Zirai Donatım Kurumu gibi örgütler ve kredi-sürüm kooperatifleri vasıtasıyla gerçekleştirilen tarımsal üretimin devlet tarafından ekonomik açıdan düzenlenmesi şeklinde gelişti. Bu örgütler, savaş yıllarında büyük etkenlik gösterdiler ve sanayide Sümerbank'ın oynadığı önemli rolün aynısını tarımda oynadılar.

1938 yılında kurulan Toprak Mahsulleri Ofisi geniş bir şube ağı kurarak faaliyetini ülkenin en uzak köşelerine kadar yaydı. Ofis, hükümet adına tahıl satın aldı ve buğday stokları kurdu, gıda maddeleri ihracatını ve ithalatını yürüttü, un ve ekmek fabrikaları kurdu ve işletti.

Bir diğer ekonomik örgüt de aynı şekilde 1938 yılında kurulmuş olan Devlet Üretim Çiftlikleri Kurumu'ydu. Bu kurum büyük toprak sahiplerine, yani toprak ağalarına ve zengin köylülere ileri tarım yöntemlerini öğretmeyi ve onlara iyi cins tohum ve damızlık hayvan sağlamayı vb. görev edinmişti.

Savaş yıllarında önem kazanan tahıl sorunu nedeniyle hükümet, devlet çiftliklerinin yardımıyla ek yiyecek kaynağı sağlamaya karar verdi. Bu amaç için ülkenin çeşit bölgelerinde 13 çiftlik daha kuruldu, ekili alanlar ise 2 bin hektardan 80 bin hektara çıkarıldı. Ancak devlet sektörüne ait tarım işletmelerinin ülkenin toplam tahıl üretimindeki payı yine önceki gibi büyük değildi: Tüm ekili alanların % 1,5'i ve gayri safi buğday rekoltesinin % 2-3'ü.

1944 yılında Zirai Donatım Kurumu kuruldu. Bu

örgütün görevi, toprak ağalarının ve zengin köylülerin çeşitli gereksinimlerini karşılamak ve toprakları kiraya verme yönteminden büyük sermayeye özgü çiftçiliğe geçmelerine yardım etmektir. Devletçilik ilkelerinin tarım alanına yayılması, toprak ağası-derebeyinin, toprak ağası-kapitalist haline gelmesine yardım etme ve köyün kapitalist evrimini çabuklaştırma isteğini yansıtıyordu. Ancak savaş koşullarında sözü edilen önlemler bu konuda pek az kazanç sağladı. Kapitalizm tarım alanında önceki gibi ağır ağır gelişti. Ülke sürekli olarak ertelenen köklü bir toprak reformuna gerek duyuyordu.

KENT VE KÖYDE

HALK YIĞINLARININ DURUMU

Ülkenin maddi ve parasal kaynaklarının büyük bölümünün sivil üretim ve tüketim alanından uzaklaştırılması, yiyecek ve sanayi yedeklerinin ve mallarının kesin olarak azaltılması, yöneticilerin savaş döneminin güçlüklerini yenme konusundaki beceriksizlikleri- bütün bunlar kent ve köy emekçilerinin durumuna yansdı.

Sivil tüketim mallarının azalması, dolaşımdaki para miktarının artması, yiyecek ve sanayi malları fiyatlarının enflasyonist artışına neden oldu. Toptan fiyat indeksi (1938=100) savaş sonuna doğru 450 puana yükseldi. Bununla birlikte resmi verilere göre, örneğin bazı sanayi dallarında işçilerinin nominal iş ücreti 1938'e göre 1945 yılında sadece % 33,8 oranında yükselmişti. Ama iş ücreti artışına ilişkin ortalama veriler yalnızca devlet işletmelerinde çalışan işçilere değiniyordu. Özellikle küçük işletmelerde çalışan diğer işçilerin çoğunluğunun nominal iş ücreti iş gününün üç-

beş saat uzatılmasına, genel tatil günlerinin kaldırılmasına ve emek yoğunluğunun artırılmasına karşın savaş öncesindeki son derece düşük düzeyde kaldı.

İşçilerin gerçek gelirlerinin sürekli olarak düşmesi ve satın alma güçlerinin azalması bunun kaçınılmaz bir sonucuydu. Bir resmi raporda işçi sınıfının satın alma gücünün savaş sonuna doğru % 50 düştüğü belirtiliyordu.

Orta katmanlar, yani zanaatçılar, küçük tüccarlar ve düşük ücretli memur kategorileri de ciddi yokluklar çekiyorlardı. Eşi görülmemiş boyutlara ulaşan spekülasyon özellikle dar gelirli halk gruplarının bütçesine yansıyor. 1942 yılı Ocak ayından başlayarak tüketimin vesika sistemi yoluyla devlet tarafından düzenlenmesi de emekçilerin durumunu iyileştirmede. Vesika yöntemi sadece Ankara, İstanbul, İzmir ve diğer bazı büyük kentlerde uygulandı. Geri kalan kentlerde ve kırsal kesimde ise uygulamada ekmeğin fahiş fiyatlarla satışına ve bazı hallerde de ekmeğin piyasadan tamamen kaybolmasına neden olan serbest satış ilan edildi.

Başlangıçta ekmek dağıtımı, yetişkin bir insan için 375 gram, yedi yaşından küçük çocuklar için 187,5 gram ve ağır işçiler için 750 gramdı. Ancak birkaç ay sonra yetişkinler için günlük rasyon 300 grama kadar, çocuklar için de 150 grama kadar azaltıldı. Savaş sırasında bu miktar defalarca küçültüldü. Mayıs 1942-Ekim 1944 arasında bir günde verilen ekmeğin sadece 225 gramdı.

Ekmekten başka, özellikle devlet işletmelerinde çalışan dar memur çevresi içinde dağıtılan bitkisel yağ, şeker, kahve, çay, kakao ve bazı sanayi tüketim malları da vesikaya tabi tutuldu. Örneğin bulgur, süt, et, yağ ve benzeri gibi maddeler vesikayla dağıtılmıyor sa-

dece bunlar için serbest piyasada yüksek fiyatlar ödeyebilecek durumda olan kişilerce tüketiliyordu.

Hükümet hayat pahalılığı nedeniyle, dar gelirli çeşitli halk gruplarına yardım parası vermeye başladı. Ancak bu önlem, en büyük yoklukları çeken işçileri kapsamına almıyordu. İşçiler için yapılan tek «yardım» 12-14 kuruş değerindeki ücretsiz öğle yemeğiydi. Bu parayla o zaman 50 gr. şeker ya da 20 gr. tereyağı alınabiliyordu.

Yiyecek ve sanayi malları alırken çekilen büyük zorlukların yanısıra kentlerde yaşayanlar kronik halle gelen yakıt yetersizliğinden şikayetçiydiler. Yakıt krizi genellikle spekülâtörler tarafından yapay olarak yaratılıyordu.

Savaş yıllarında vergi sömürüsü de arttı. İş ücretlerinden doğrudan doğruya yapılan kesintiler işçilerin ve memurların aylık gelirlerinin % 25-30'una ulaştı. Dolaylı vergi yükü de çok ağırdı. İç mal sürümünün daraltılması nedeniyle bütçe gelirlerinin azalmasını önlemek amacıyla tuz, şeker, gazyağı, kibrit, dokuma ve benzerlerinden alınan dolaylı vergiler birçok kez yükseltildi. Sonuçta, örneğin şekerden alınan dolaylı vergi 1943 yılında 1938 yılındaki şeker fiyatından 16 kat fazla oldu.

İşçi sınıfının ağır ekonomik durumu hastalık, mülüllük ve yaşlılıkta devlet sigortasının ve maddi yardımının bulunmayışı nedeniyle daha da zorlaştı. Bu arada sadece yapım sanayi işletmelerindeki kaza sayısı savaş sonuna doğru % 65 artmıştı. Özellikle madencilik sanayiindeki sakatlanma ve ölüm olaylarının sayısı hızla yükseldi (% 322). Bunun nedeni, kendi kazancını artıran Türkiye burjuvazisinin işçiler için normal çalışma koşullarının yaratılmasına özen göstermemesiye-

di. Üstelik hükümet Milli Korunma yasasına dayanarak iş yasasının yürürlüğünü durdurdu ve böylelikle emekçilerin sömürülmesine ilişkin her türlü sınırlamayı ortadan kaldırmış oldu.

Enflasyon, fiat artışları, hükümetin izlediği vergi politikası köylülerin durumunu da kötüleştirdi. Başbakan Şükrü Saracoğlu, 1943 Aralık ayında şu açıklamayı yapıyordu: «Eğer köye giderseniz, bitmiş, perişan olmuş köylülerin dağılmış işletmelerini görürsünüz. Nasırlı ellerini size uzatacaklar ve ürünlerinin fiyatını artırmanız için yalvaracaklardır». Gerçekten de savaşın sonuna doğru köyde toprak sorunu son derece ciddi bir hale geldi. Köylü işletmelerinin bölünmesi, yoksul ve orta halli katmanların perişanlığı ve yoksulluğu, toprak ağalarına, zengin köylülere ve ticaret-tefecilik sermayesine bağımlılıkları arttı. 1945 yılında köyde yaşayan 2,5 milyon ailenin yarısı ya tamamıyla topraktan yoksundu, ya da en az geçim düzeyi için bile yeterli olmayan miktarda toprağa sahipti. Bunun yanı sıra ülkede 6128 büyük toprak sahibi bulunuyordu ve köylülerin % 80'i onların emrinde çalışıyordu.

Hükümet, daha İkinci Dünya Savaşı başlamadan önce toprak reformuna ilişkin yasa taslağını hazırlamaya başlamıştı. Ancak savaş, toprak sorununun gündemden çıkartılması için uygun bir bahane oldu. Türkiye'nin burjuva-toprak ağalığını temsil eden parlamentosu, tarım reformlarını gerçekleştirmekte acele etmedi.

Düzenleyici önlemler ve vergi yükünün artışı, köylülerin katmanlara ayrılmasına yardım eden oldukça önemli bir nedendi. Hükümet aynı vergi toplama ve zorunlu alımlar yoluyla köylünün ürettiği ürünün büyük bölümünü elinden alıyordu. Yalnızca 1944 yılında hükümet, 1.429.000 ton buğday topladı. Bu miktar o

yılın gayri safi tahıl rekoltesinin % 24,2'sini oluştuyordu. Bazı bölgelerde köylüler zorunlu teslimlere mahsuben yiyecek maddelerini teslim ettikten ve kira ödedikten sonra aç kalıyorlardı. Hayvan ve yol vergileri de artırıldı, dolaylı vergiler yükseltildi. Vergiler orta halli bir köylü ailesinin yıllık gelirinin % 40'ından fazlasını alıp götürüyordu.

Bilindiği gibi, sadece sanayi malları fiyatları değil, yiyecek maddesi fiyatları da aynı ölçüde yükselmişti. Ancak tarım mallarının fiyatlarının yükselmesinden özellikle toprak ağaları, zengin köylüler ve istifçiler kazanç sağladılar. Devlete karşı ağır yükümlülüklerin yerine getirilmesinden sonra köylünün elinde hemen hemen hiç mal fazlası kalmıyordu. Bu sırada köy sakinleri sanayi mamullerini iç pazarda saptanan yüksek fiyatlar üzerinden satın almak zorundaydılar. Kentte olduğu gibi köyde de spekülâtörlerin, vurguncuların ve tefecilerin para kırdıkları karaborsa geliyordu. Köylülerin kullandıkları gazyığı, tuz, kibrit, kahve gibi pekçok malın genellikle küçük kasaba ve köylere gelmemesi yüzünden durum daha da kötüleşti. Bu maddeler kasaba ve köylere bazan aylarca gelmiyordu.

Yarı aç yarı tok bir yaşam, kötü konut koşulları ve tıp yardımının bulunmayışı, tifo, sıtma, trahom ve verem gibi salgın hastalıklara neden oluyordu. Savaş yıllarında basında tifo salgınının bütün bölgelere yayıldığına ilişkin haberlere raslamak mümkündü.

Emekçilerin ekonomik durumunun kötüleşmesiyle birlikte politik haklardan yoksunlukları da arttı. CHP'nin iç politikası için niteleyici olan otoriter yönetim yöntemleri, savaş yıllarında daha da şiddetlendi. Kendilerini bütün ulusun çıkarlarının sözcüsü olarak ilan eden CHP liderleri devlet organlarını partinin şubeleri

olarak ele alarak parti ve devlet organlarının görevlerini hiçbir şekilde birbirinden ayırmadılar.

Milli Korunma yasası, hükümetin elinde ülkenin işçilerine ve tüm demokratik güçlerine baskı aracı haline geldi. 1940 yılında altı batı vilayetinde (İstanbul, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale ve Kocaeli) başlatılan ve ancak 1947'de kaldırılan askeri durumdan da aynı amaçlarla yararlanıldı.

8 Mart 1943'te önceden olduğu gibi iki dereceli seçimle işbaşına getirilen yedinci dönem meclisin ilk oturumu yapıldı. Milletvekillerinin sosyal bileşimi, ülkenin en yüksek yasama organının kimin çıkarlarını koruyacağı konusunda kuşku bırakmıyordu. Toprak ağaları, sanayiciler, tüccarlar, bankerler mecliste toplanmıştı ve bir tane olsun işçi ya da köylü yoktu.

Meclis, İsmet İnönü'yü yeniden cumhurbaşkanlığına seçti, Şükrü Saracoğlu'na ise tekrar hükümeti kurma görevi verildi. Şükrü Saracoğlu 17 Mart'ta yeni kabineyi açıkladı ve rejimin demokratikliğine ilişkin olarak rejimin «izlenen amaçların insancılığının temsali» olabileceğinin belirtildiği hükümet programını okudu. İktidar çevreleri uygulamada bir muhalefet hareketini ortaya çıktığı anda boğacak önlemler aldılar. Olağanüstü koşullar bahanesiyle işçi örgütlerinin son kalıntılarını da ortadan kaldırmaya başladılar. Faaliyetleri tamamiyle CHP yöneticilerinin denetimi altında olan «Kemalist sendikalar» da böylece kapatıldı.

Her türlü örgütün faaliyeti, dernekler yasasına dayanılarak durduruldu. CHP IV Kongresi (8-15 Haziran 1943) kararlarında Türkiye'de sınıf esasına dayanan derneklerin kuruluşunun, aynı şekilde sınıf savaşını kışkırtan düşüncelerin yayılmasının yasaklandığı bir kez daha belirtildi. 1938 anti demokratik basın yasası, «ulusal duyguları zedeleyen, tarihsel bakımdan ya-

lan olan veya bakanların, milletvekillerinin ve memurların itibarını sarsan» yayınların para cezasıyla cezalandırılmasını öngören bir dizi maddeyle pekiştirildi.

Meclis, emekçilere karşı etkin biçimde savaşmak için valilere verilen yeni ve geniş yönetim-polis yetkilerine ilişkin yasayı ve polis hizmet yasasını kabul etti. Birinci yasaya göre valiler, «istenmeyen kişileri» vilayet sınırları dışına sürme veya bu kişileri o vilayete geri dönme hakkından yoksun bırakarak vilayetin uzak bölgelerine sürgün ederek, yerel yöneticilerin gözetimi altına sokma hakkını elde ediyorlardı. Bu yasa uyarınca sadece bir yılda (1941 sonbaharından 1942 yazına kadar) hemen hemen 300 bin ilerici insan, özellikle komünistler İstanbul'dan ülkenin uzak bölgelerine sürüldüler. Polis hizmet yasası, polise kendi yargısına göre tutuklama yapma ve tutuklanan kişiyi sınırsız bir süre hapis tutma izni veriyordu.

1941 yılı başında askeri organlara, devlete ihanetle suçlanan kişiler hakkında yargı meclislerinin izni olmaksızın tahkikat yapma hakkı tanıyan bir yasa kabul edildi.

Savaş zamanının bütün bu olağanüstü yasaları, demokratik unsurlarla mücadele araçları oldu. Ülkede otoriter yönetim yöntemleri şiddetlendi. Emekçilerin direnişini zayıflatma, Türkiye Komünist Partisi'nin ve ilerici gençlik örgütlerinin faaliyetini baskı altında tutma amaçlandı.

Savaş yıllarında pantürkistlerin faaliyeti ve ulusal baskı arttı. En yüksek mevkilerde bulunan devlet ve toplum adamları, Türklerin ulusal ayrıcalıklarına ve başka uluslara karşı hoşgörülü davranmamak gerektiğine ilişkin vazırlarında bulundular. Örneğin, Başbakan Şükrü Saracoğlu CHP IV Kongresi'nin kapanış toplantısında şu açıklamayı yaptı: «Biz Türkçüler her

geçen gün daha büyük Türkçüler haline geliyoruz.» Pantürkistlerden biri olan Oğuz Türkkın, 1942 Mart'ında «Pantürkistler, Türk ırkının ve Türk ulusunun tüm diğer ırklardan ve uluslardan daha yüksek olduğuna inanıyorlar», diyordu.

Türkiye'de ulusal sorun daima emekçilerin dikkatini içinde bulundukları ağır durumdan çekmek için kullanılmıştır. Savaş sırasında ulusal anlaşmazlık ve düşmanlıkların körüklenmesi de aynı amaç ve görevleri üstlenmiştir.

Türkiye'deki en büyük ulusal azınlığı oluşturan Kürtler önceden olduğu gibi tüm haklardan yoksundular. Araplara, Lazlara, Çerkezlere ve diğer halklara karşı da düşmanlık ve zorla Türkleştirme politikası uygulandı. 1942 yılı sonundan itibaren özellikle müslüman olmayan azınlıklar (Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler) sert kovuşturmaların kurbanı oldular.

Kasım 1942'de Türk Hükümeti, olağanüstü Varlık Vergisi Yasasını kabul etti. Bu yasanın yaşama geçirilmesi, yöneticilerin ulusal azınlıklara baskı araçlarının seçiminde bir türlü karara varamadıklarını bütün açıklığıyla gösterdi. Ancak müslüman olmayan burjuvaziyi ülke ekonomisinden tamamen uzaklaştırmayı başaramadılar. Bu vergiden öncelikle ulusal azınlıkların yoksul katmanlarının temsilcileri zarar gördüler. Yöneticiler vergiyi ödemedikleri gerekçesiyle bu kişilerin mallarını ellerinden aldılar ve onları Aşkale ve Bitçer'deki özel toplama kamplarına gönderdiler.

EMEKÇİLERİN HÜKÜMETİN İÇ VE DIŞ POLİTİKASINDAN DUYDUKLARI HOŞNUTSUZLUĞUN ARTIŞI

İşletmelerdeki ağır çalışma koşulları, emekçilerin

haklarından yoksun bulunmaları ve ulusal baskının artması, savaş sırasında birçok kez açık hoşnutsuzluk belirtilerine neden oldu. Ülkede, özellikle savaş sonuna doğru rejime karşı muhalefet genişledi. Özellikle İstanbul, İzmir, Adana gibi büyük kentlerdeki işletmelerde işçi-işveren arasındaki anlaşmazlıklar arttı. Savaş sırasında, insanlık dışı çalışma koşullarına karşı çıkan Zonguldak maden işçileri kargaşalık çıkarttılar, ekmek miktarının 150 grama indirilmesini protesto eden Ankara istasyon hamalları grev yaptılar. 1945 yılında İstanbul'daki bütün işletmelerinin işçileri, Adana'da traktör makinistleri, İstanbul ve İzmir'de liman işçileri ve iş ücretinin artırılmasını iş gününün kısaltılmasını, çalışma koşullarının iyileştirilmesini ve serbestçe sendika kurma hakkının verilmesini isteyen ülkenin güneyindeki demiryollarında çalışan demiryolu işçileri grev yaptılar.

Bununla birlikte bu dönemde, emekçileri özgürlük ve demokrasi savaşımında bir araya toplayabilecek örgütlü bir işçi hareketi yoktu. İşçilerin tüm eylemleri genellikle ekonomik nitelik taşıyor ve çeşitli somut isteklerin karşılanması sloganı altında yapılıyordu.

Köylü hareketi daha kendiliğinden, daha örgütsüz bir niteliğe sahipti. Yasal partisi ve politik örgütleri bulunmayan işçi sınıfı, köylü kitlelerini etkilemek ve onları hakları uğruna savaşmak üzere örgütlemek için gerçek olanaklardan yoksundu. Köy sakinlerinin çoğu, burjuva ideolojisinin etkisi altında bulunuyordu. Önceden olduğu gibi din adamlarının köylüler üzerindeki etkisi büyüktü.

Türkiye Komünist Partisi'nin yürüttüğü örgütlenme ve propaganda çalışması bu koşullarda büyük önem kazandı. İktidarın, TKP'nin günlük faaliyetini

kapsayan her türlü olguyu dünya kamuoyundan her yola başvurarak saklamaya çalışmasına rağmen, bu konudaki bilgiler, sansürün tüm engellerini yara yara geçiyor ve Türkiye komünistlerinin, demokratik güçlerin iç ve dış gericiliğe karşı dayanışması konusundaki büyük mücadelesine ilişkin gerçekler anlatılıyordu. TKP Sovyetler Birliği'nin Büyük Anayurt Savaşı sırasındaki antisovyet kampanyada faşist devletlerin oluşturduğu koalisyonu katılmayı savunan açık ve gizli pantürkistleri tek tek ortaya çıkardı. Komünistler iktidarı Sovyetler Birliği'ne karşı onurlu bir tarafsızlık izlemeye çağırdılar. Stalingrad yakınında ve Kursk bölgesindeki çarpışmalardan sonra, TKP, Türkiye'nin antihitler koalisyonu yanında savaşa katılmasını istedi.

TKP, iç politika sorunlarında, Şükrü Saracoğlu Hükümeti'nin istifasını isteyerek gerçek demokrasinin kurulmasını savundu. Ekonomik ve politik haklar ve ülkenin gerçek bağımsızlığı uğrunda içtenlikle savaşmak isteyen gerçekten demokratik tüm güçlerle işbirliği yapmaya hazır olduğunu açıkladı.

İlerici düşüncelerden korkan gerici yöneticiler, komünistlere baskı ve ceza yağdırdılar. Pekçok komünist demir parmaklıklar ardına atıldı. 1944 yılında 55 antifaşist askeri mahkemeye verildi. 1945 Şubat'ında Ankara'da, tüm «suçları» Hitler Almanyası'na yapılan yardımı protesto etmek ve ülkedeki faşist ajanlara karşı kesin önlemler alınmasını istemek olan 64 demokratın davası kapalı kapılar ardında yapıldı. Aynı yılın Nisan ayında askeri mahkeme, TKP üyesi olmakla ve Türkiye'de yasaklanmış olan sınıf savaşı düşüncelerinin propagandasını yapmakla suçlanan 135 demokratın davasını dinlemeye başladı.

Açık ve gizli pantürkistlere ve faşist Almanya'nın yardakçılara karşı yapılan mücadeleye ilerici Türk gençliği de aktif şekilde katıldı. 1943 yılında, antifaşist öğrenci gruplarının birleştirilmesi suretiyle Türkiye İlerici Gençlik Birliği kuruldu ve bu birlik kurulduğu ilk günden itibaren Türkiye'nin Hitler Almanya'sıyla işbirliğine ve pantürkistlerin ırkçı propagandasına karşı savaştı.

Savaşın sonuna doğru, iktidar kampının çeşitli katmanları arasında ciddi fikir ayrılıkları ortaya çıktı. Türkiye ulusal burjuvazisi çevrelerinde hükümetin ekonomik ve mali politikası, temel ekonomi dallarının geçirdiği kriz, enflasyonun artması, rüşvetçilik ve devlet parasının yenmesi ve sosyal sorunların şiddetlenmesi konularında ciddi endişe belirtileri görüldü.

Kazancın bölüşümünde de ciddi bir hoşnutsuzluk ortaya çıktı. İthalat-ihracat «birlikleri»nin kurulması ve Sümerbank'ın toptan ticareti sermayenin yoğunlaşma ve toplulaşmasını artırdı ve bir dizi büyük firmanın temel malların ticaretini ellerinde toplamalarına ve piyasaya kendi koşullarını dayatmalarına neden olarak, küçük ve orta halli tüccarların piyasadan çekilmesine ve iflas etmesine yol açtı.

En basit burjuva özgürlüklerinin bile bulunmasından, pahalılığın ve spekülasyonun artmasından, CHP'nin politik tekel kurmasından ve ülkenin emperyalizm yanlısı bir doğrultu izlemesinden hoşnut olmayan aydınların büyük bölümü de hükümete muhalefet etmeye başladılar.

Tüm olgular, ülkenin ağır bir iç politik ve dış politik kriz geçirdiğini böylece kanıtlamış oluyordu.

EKİM DEVRİMİ SONRASI TÜRKİYE TARİHİ